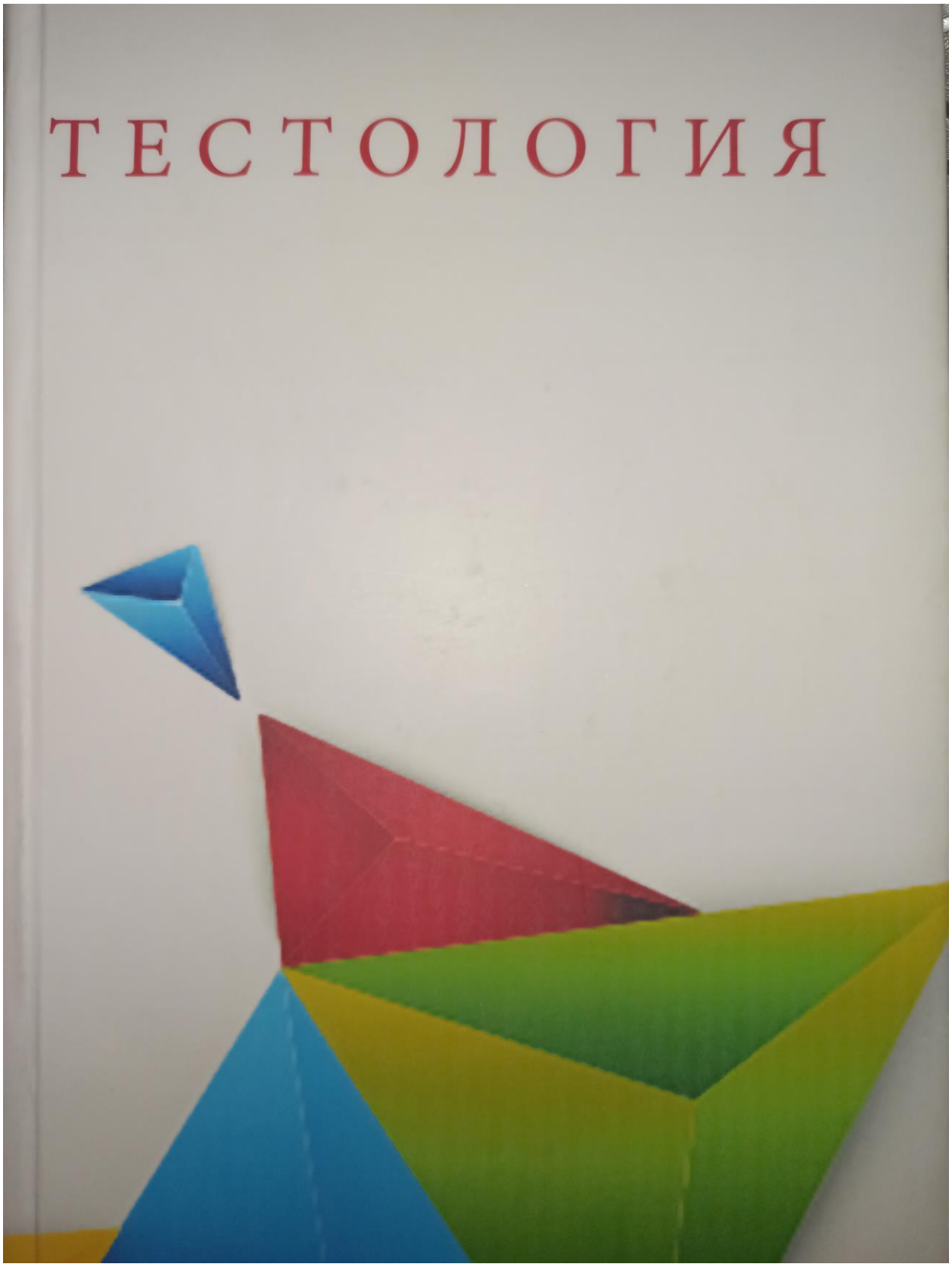
ТЕСТОЛОГИЯ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

А.И.РАСУЛОВ

ТЕСТОЛОГИЯ

Ўқув қўлланма

5А210201-Психология (дин психологияси)
5А210201-Психология (фаолият турлари бўйича)
магистартура мутахассисликлари учун мўлжалланган

Тошкент- 2019

КИРИШ

Инсон фаолиятини баҳолашнинг муҳим воситалари доимий равишда олимлар, тадқиқотчилар ва мутахассисларни диққат марказида бўлиб келмоқда. Ўтган давр мобайнида бу йўналишда анчагина саъйи-ҳаракатлар амалга ошаётган бўлса-да бугунги кун нуқтаи назариридан шахс ва унинг фаолият йўналишларини баҳолаш масаласи асосий масалалардан бирига айланмоқда. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг психология фани ва унинг мамлакат тараққиётидаги ўрни ошириш масаласига мувофиқ чиқарган қарорлари[1][2] психологлар фаолиятига эътибор билан бир қаторда юқори талаблар қўяётганлигидан далолат беради. Ушбу ҳолатларни инобатга олинганда 5А210201-Психология (фаолият турлари бўйича) магистратура мутахассисликлари, хусусан, 5А210201-Психология (дин психологияси) ва 5А210201-Психология (умумий психология) мутахассисликларини тайёрлаш жараёнида “Тестология” фанини ўқитишнинг ўзига хос ўрни мавжуд. Республикамизнинг қатор таълим муассасасаларида 5210200-Психология (фаолият турлари бўйича) таълим йўналишида бакалаврлар ва 5А210201-Психология (фаолият турлари бўйича) мутахассисликлари бўйича магистрлар тайёрланмоқда. Бакалаврлар тайёрлаш жараёнида “Умумий психодиагностика” фани ўқитилаётган бўлса, магистрлар тайёрлашда эса ушбу курснинг узвий давоми сифатида “Тестология” фани психологик аспектдан ўқитилиши инобатга олинган. Магистрларни касбий тайёргарлик жараёнлари учун “Тестология” фанининг ўқитилиши эса мутахассисларни ўз соҳасига алоқадор билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириши учун ўқув адабиётлар зарурат юқори. Мутахассислар тайёрлаш жараёнидаги мавжуд

---

[1] Олий таълим муассасаларига тест синовлари орқали қабул қилиш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги ПҚ-4319-сон қарори

[2] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 07.06.2019 йилдаги 472-сон, **Манба:** ҚҲММБ, 08.06.2019 й., 09/19/472/3253-сон

эҳтиёжларни ҳисобга олган ҳолда 5А210201-Психология (дин психологияси) магистратура мутахассислигининг ўқув дастурига мувофиқ “Тестология” фанидан ўқув қўлланма тайёрланган. Ўқув қўлланма Республика ҳудудида мазкур фан доирасидаги илк ўқув адабиётлардан бири саналади. “Тестология” номли ўқув қўлланмада фанинг муаммоларига, унинг тарихи, назарий-методологик принциплари, тестларга қўйиладиган талаблар, интеллект ва қобилият тестлари, шахс сўровномалари ва бошқа типдаги тестларни тузишда психология фани доирасидаги муаммо сифатида ёндашилган ва материаллар тақдим этилган.

Ўқув қўлланма кириш, икки бўлимда мужассамлаштирилган, ўн боб, глоссарий, адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат.

БИРИНЧИ ҚИСМ. ТЕСТОЛОГИЯНИНГ МЕТОДОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ

1-БОБ.ТЕСТОЛОГИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Режа:

1. Тестология тушунчаси, тестологиянинг тавсифи. Тестологиянинг предмети.

2. Тестология, психодиагностика ва психологик тестлаштириш тушунчалари.

3. Тестологиянинг мақсад ва вазифалари.

Таянич сўзлар: *тестология, тестлаштириш, педагогика ва психология*.

Психологик тестлаштиришнинг спонтан тарзда вужудга келишини узоқ тарихий давр билан боғлаш мумкин. Антик даврга хос мисол сифатида буюк саркарданинг ўз қўшинидаги аскарларини сувни қандай ичишларига эътибор қаратиши орқали уларни ахлоқий-иродавий сифатларини муҳокама қилиши мисол сифатида келтирилади. Шу ўринда эслатиб ўтиш мумкинки, **тестология** - шахснинг турли хил хусусиятларини махсус ишлаб чиқилган тестлар ва уларни талқин қилиш усуллари ёрдамида баҳолаш имкониятларини ўрганувчи фан бўлиб, тестолог тестологиянинг назарий ва амалий масалалари билан шуғулланувчи мутахассисдир.

Замонавий тестология етук амалий фан бўлиб, ўзида тест топшириқларини яратишнинг асосий тушунчалари ва терминларини, тамойилларини, шаклларини (тузилишини), мазмунига, қийинлигига қўйиладиган талабларни, тест топшириқларини баҳолаш шкалаларини, яъни тест топшириқлари банкини яратиш бўйича фаолиятни белгиловчи меъёрларни ўзида жамлайди.

Ҳозирги вақтда ихтиёрий таълим муассасасининг ҳар бир ўқитувчиси ўз фаолиятида ўқитадиган фани бўйича ўқувчиларнинг билим даражасини баҳолаш усули сифатида тест ўтказишдан фойдаланади. Бунинг учун у

илмий асосланган тест топшириқларини Давлат таълим стандартлари ёки Давлат талабларига мос таълим дастури бўйича ишлаб чиқиши зарур. Таълим муассасалари ўқитувчилари замонавий тестология фани талабларига жавоб берадиган тест топшириқларини ишлаб чиқиши учун махсус тайёргарликни ташкил этиш зарур.

Таълим тизими учун тестологларни тайёрлаш бўйича чет эл мамлакатлари, жумладан, Россия Федерацияси (РФ) тажрибаси ўрганилган. РФ таълим тизимида педагоглар малакасини ошириш таълим муассасаларида тестолог-мутахассисларни тайёрлаш курслари ташкил этилган бўлиб, қўшимча «Тестолог», яъни педагогик ўлчовлар соҳаси бўйича мутахассис малакасини олмоқчи бўлган шахсларни тайёрлаш учун кўплаб касбий таълим дастурлари мавжуд. Бунинг учун касбий таълим дастурлари ва тайёрлаш даражасининг минимум мазмунига қўйилган Вақтинчалик давлат талаблари тасдиқланган. Дастур таълим тизимининг профессор-ўқитувчилари, педагогик ва илмий-тадқиқотчи кадрлар таркибидан тестологларни тайёрлаш учун мўлжалланган. «Тестолог» малакаси олий таълим муассасаларини педагогика ва психология йўналишлари бўйича битирувчиларнинг, шунингдек, магистратура битирувчиларнинг асосий малакасига қўшимча бўлиб ҳисобланади. Дастурдан, шунингдек, олий таълимдан кейинги таълим ва қўшимча касбий таълим тизимида ҳам фойдаланиш мумкин. Дастур таълим тизимининг профессор-ўқитувчилари, педагогик ва илмий-тадқиқотчи кадрлар таркибидан тестологларни тайёрлаш учун мўлжалланган. «Тестолог» малакаси олий таълим муассасаларини педагогика ва психология йўналишлари бўйича битирувчиларнинг, шунингдек, магистратура битирувчиларнинг асосий малакасига қўшимча бўлиб ҳисобланади.

Тестология - шахснинг турли хил хусусиятларини махсус ишлаб чиқилган тестлар ва уларни талқин қилиш усуллари ёрдамида баҳолаш имкониятларини ўрганувчи фан бўлиб, тестолог тестологиянинг назарий ва амалий масалалари билан шуғулланувчи мутахассисдир. Таълимнинг

асосий мақсади — ўқувчиларга фанлар бўйича назарий билимлар бериш, амалий кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, уларда маънавий, ахлоқий фазилатларни тарбиялаш, дунёқарашларини шакллантириш, кенгайтириш ва ривожлантиришдан иборатдир. Берилаётган билим, ҳосил қилаётган кўникма ва малакалар қай даражада ўзлаштирилганини аниқлаш ва баҳолаш ўқитувчи учун ҳам, ўқувчи учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Уларни аниқлашда эса турли форма ва методлардан фойдаланилади. Жумладан, савол ва жавоблар, суҳбат, ёзма ишлар коллеквиум, семинар, синов, имтиҳонлар ўтказиш ва бошқалар. Юқорида қайд қилинган форма ва методларга нисбатан тест топшириқлари асосида синовлар ўтказиш ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари даражасини аниқлашда ҳамда баҳолашда анча қулай ва самарали йўллардан бири ҳисобланади.

Тестлардан фойдаланиш ҳозирги куннинг асосий талабларидан биридир. Бу эса билим, кўникма ва малакалар қай даражада ўзлаштирилганини (қай даражада) ва баҳолашнинг объектив миқдорига бўлган зарурият билан боғлиқдир. Тест — инглизча сўз бўлиб, «тестр», яъни «текшириш» маъносини билдиради. Тестлардан фойдаланиш ҳақидаги дастлабки маълумотлар инглиз олими Фишернинг 1864 йилда эълон қилинган «Scale books» китобида, Америка олими Ж.И.Ройошнинг «Орфография — билимларни текшириш» жадвалида (1884), немис олими Эббенгауснинг (1897) нуқтали бўлиб қолдирилган матнларида келтирилган. XIX асрнинг дастлабки ўтган йилида мактабда ўзлаштиришни аниқлашга хизмат қилувчи тестлар Германияда, кейинчалик АҚШда яратилиб янада ривожлантирилган. Ҳозирги пайтда бундай тестлар Буюк Британия, Скандинавия, Нидерландия, Туркия, АҚШ, Германия мактабларида муваффақият билан қўлланиб келинмоқда.

Тестлар умуман қуйидаги қисмларга бўлинади: а) психологик; б) педагогик; с) социологик. Психологик тестлар — шахснинг психологик хусусиятларини, унинг интеллектуал томонларини ўрганади ва аниқлайди.Педагогик тестлар таълим- тарбия жараёнида билимлар

даражасини аниқлайди. Социологик тестлар — шахснинг ижтимоий томонларини ўрганади ва аниқлайди. Бу ерда кўпроқ педагогик тестлар ҳақида тўхталиб ўтишга тўғри келади. Педагогикада қўлланадиган тестлар предмет тестлари деб аталади. Предмет тестлари ҳар бир предметдан ўқувчиларнинг билимларини мустаҳкамлаш, умумлаштириш, системалаштириш, ўзлаштириш даражасини аниқлаш ва баҳолаш мақсадларига қаратилиши мумкин. Ўқув йили давомида таълим-тарбия жараёнида юқоридаги тест формаларининг исталганидан фойдаланиш мумкин. Битириш ва кириш имтиҳонларида программалаштирилган тестлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Тест варианти қанча кўп бўлса, синов натижаси шунча объектив бўлади. Тестологиянинг фан сифатида шаклланиш босқичлари. Тестология ва унинг фаолият соҳалари. Касбий таълим йўналишлари талабаларни илғор педагогик технология ва уни ўқув жараёнига жорий этиш бўйича тизимли ахборотлар билан қуроллантириш мақсадида яратилган. Тестшунослик асослари мазмунини ёритишда унинг одатдаги ўқитиш усулларидан фарқ қилувчи жиҳатлари, Ўзбекистон таълим тизимига уни жорий этишнинг аҳамияти, тест топшириқлари шакллари, уларни тузиш ҳамда педагогик технологиянинг тамойиллари ва қоидалари, ўқув материалини тўла ўзлаштириш ғоясини вужудга келиши ва унинг амалга ошириш усуллари баён этилган. Ҳар бир мавзуга оид мустақил таълим учун топшириқлар ва турли шаклдаги назорат тестлари берилган. Тузилган тест топшириқлари фақатгина ўзлаштиришни назорат қилибгина қолмай, балки ўргатувчи (ўқитувчи) функцияни ҳам бажаради. Чунки, бу тест топшириқларини ечиш жараёнида мавзуларни мустақил равишда ўзлаштиришга ҳам эришилади.

Мазкур ўқув қўлланманинг навбатдаги мавзуларида акс эттириладиган материалларда тестологиянинг психологик жиҳатлари нуқтаи назардан ёндашилади. Тестология фанлар тизимидан фан бўлганлиги сабабли, у психологик, педагогик, тиббий, кибернитика ва ҳатто техника соҳаларида ҳам мансуб томонлари мавжуд. Тестологияга психологик жиҳатдан

ёндашганда психодиагностика фани билан уйғунлаштиришга ва таяниш лозим бўлади.

Назорат саволлари:

1.“Тест” сўзи қайси тилдан олинган ва маъноси нима?

2.Тестология фанининг предмети, мақсад ва вазифаларини очиб беринг;

3.Тестология фанининг асосий тушунча ва тамойилларини айтиб беринг;

4.Тест синовлари эволюцияси нима?

5. Тестология фанлар тизимидаги фан деганда нима тушунилади.

6.Тестологиянинг психологик жиҳатдан қандай тушуниш мумкин?

7. “Тестолог” қандай мутахассислик ҳисобланади?

8. Тестнинг қандай турлари мавжуд?

Тавсия қилинадиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
2. Ўзбекистон Реслубликасининг "Таьлим тўғрисида"ги Қонуни. Т, 1997.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги ПҚ-4319-сон қарори. Олий таълим муассасаларига тест синовлари орқали қабул қилиш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 июндаги 293-сонли «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарор.
5. Аванесов В.С. Композиция тестовых заданий. Москва, 2002.
6. Тестология бўйича русча-ўзбекча, ўзбекча-русча изоҳли терминологик луғат-минимум / Техника фанлари доктори Б.М.Исмаиловнинг умумий таҳрири остида. Тошкент: Давлат тест маркази, 2005. Рус ва ўзб. тил. – 136 бет.

7. Қосимов С., Сапаев М., Юсупов А. Рисола. Европа тажрибалари асосида Ўзбекистон олий таълим муассасалари рейтинг тизимини такомиллаштириш. Урганч, 2009 й., 41 бетда.
8. Тестология бўйича русча-ўзбекча, ўзбекча-русча изоҳли терминологик луғат-минимум / Техника фанлари доктори Б.М.Исмаиловнинг умумий таҳрири остида. Тошкент: Давлат тест маркази, 2005. Рус ва ўзб. тил. – 136 бет.
9. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. Учебник для вузов. -Спб.:Питер, 2007.-352 с.
10. Войтов А. Г. Тестология гуманитариям. Теория и практика учебного тестирования. 2-е перераб. изд., руководство педагогам гуманитарных, социальных и экономических наук; уч. пособие для студ. педвузов; – М.: 2005. - с. 401.
11. Войтов А.Г. Тестология. М.: Эндемик, 2004, 220 с.
12. Носс И.Н. Руководство по психодиагностике. –М.: Изд-во Институт психотерапии, 2005.-688с.
13. Расулов А.И.Психодиагностика.-Т., “Mumtoz so’z”, 2010.-169 bet.

2-БОБ. ТЕСТОЛОГИЯ ТАРИХИ

Режа:

1. Тестологиянинг фан сифатида шаклланишининг тарихий илдизлари
2. Тестологияни фан сифатида шаклланишига таъсир кўрсатувчи омиллар.
3. Тестологиянинг фан сифатида ривожланишининг босқичлари.

Таянич сўзлар: *илк педагогик тестлар, интеллект тестлар, психологик ўлчаш, ақлий ёш, интеллектуаллик коэффициенти,*

XIX асрнинг охирида сўровномалар методидан хотирани (А. Бине, Ж. Куртье), тафаккур тушунчасини (Т. А. Рибо), ички нутқни (Ж. Сен-Поль) ва бошқаларни тадқиқ этишда фойдаландилар. Чоп этилган сўровномалар респондентларга тақдим этилган, баъзи ҳолатларда эса журналларда нашр этилди. Шу тарзда сўровнома методи шахснинг сифталарига муносабатни ўрганишда қўлланилмади.

Биринчи шахсни ўрганиш сўровномаси америкалик психолог Роберто Вудвортс томонида 1919 йилда «Шахс ҳақида маълумотлар бланки» яратилган эди.

Бу сўровнома ҳарбий шахсларни невротик симптомли ҳолатлардан саралаб олиш учун мўлжалланган. Сўнгра шахслилик сўровномалари шахсни психодиагностик тадқиқ этиш методилари сифатида кенг тарқалди.ҳозирги кунда сўровномалар психодиагностиканинг кенг қўлланилаётган методларидан бир саналади.

Шахслилик сўровномалари сифатига кўра жуда кучли тафовутланади. Бу борадаги энг «муваффақиятли» методика сифатида MMPI келтириш мумкин. Методика охирги 50 йилликда яратилган методика ҳисобланади. www.mentalforce.ru

Профессионал тестлаштиришнинг вужудга келиши

Психологик тестлаштиришнинг спонтан тарзда вужудга келишини узоқ тарихий давр билан боғлаш мумкин. Антик даврга хос мисол сифатида буюк саркарданинг ўз қўшинидаги аскарларини сувни қандай ичишларига

эътибор қаратиши орқали уларни ахлоқий-иродавий сифатларини муҳокама қилиши мисол сифатида келтирилади.

Тест – бу синов, камлик бўйича кўплик ҳақида муҳокама қилиш назарда тутилади. Тестни яратишда психик актларнинг индивидуал тафовутлари имкониятлари аниқланади, тестлаштириш жараёнида бир қатор мезонлар орқали одамнинг индивидуал хусусиятлари баҳоланади.

Профессионал психодиагностикага қадар инсоният инсоннинг шахсий хусусиятларини баҳолашнинг турли усулларини ўйлаб топишган. Ҳар хил даражадаги холислилик. А) кўпчилик ҳақида камчилик бшйича муҳокамалаш ва текширилувчиларнинг барчасига холисона ёндашувнинг ўзи етарли эмас. Бундай талаб астрологияда ҳам учрайди: туғилган сана ва вақт орқали шахснинг хусусиятлари, тақдир , психологик ҳамкорлик ҳақида хулосалар чиқарилишига ҳаракат қилинади.

Профессионал тестлаштиришнинг муҳим шарт-шароити методикаларнинг валидлиги белгилайди. Тарих ихлосманди адабиётларда сув ичиш билан боғлиқ тест изоҳига дуч келганда саркарданинг ақлли ва фаҳм-фаросатлилиги буни изоҳлашга асос бўлишини тушунади.

Профессионал диагност доимий равишда ишончли маълумот олишнинг муҳим шартини излашга ҳаракат қилади. Француз олими А.Бинега қадар (оммабоп тестларни асосчиси) бир қатор психофизиологик (сенсомотор сифатлар-сезгирлик, реакция тезлиги ва бошқалар) тестлар мавжуд эди. Аммо босқичма-босқич олий психик функциялар, шунингдек, интеллект ҳақида ахборотларга эҳтиёж туғилди. Бине интеллект тестларини ишлаб чиқаришга эътибор қаратди.

Таълим вазирлиги 1904 йилда унга ўқувчиларнинг таълим олишга қобилиятларига кўра ажратиш, дангаса ва ўқишга хоҳиши бўлмаган болалардан туғма дефектлари ва одатдаги мактабда ўқишга лаёқатсиз болаларни ажратишга мўлжалланган тестларни яратиш топшириғи берилди. Ақлий тараққиётдан ортда қолган болалар ва умум таълим мактларини очиш билан боғлиқ зарурат бунга сабаб бўлди. А.Бине А.Симон билан

ҳамкорликда уч ёшли болалардаги диққат, хотира, тафаккурини ўрганиш бўйича бир қатор экспериментлар ўтказдилар. Эксперимент топшириқлари статистик мезонлар бўйича ўтказилиб, интеллект даражасини аниқлаш воситаси сифатида қарала бошланди.

Сўнгра мавжуд билимлар билан боғлиқ барча топшириқларни такомиллаштириш борасида муаллифларнинг бир қатор уринишлари мавжуд. Бине интеллектни ривожланиши таълим билан эмас, биологик етиилиш натижасида содир бўлади деган тасаввур билан ишлади. Кейинчплик Бине-Симон шкаласи немис ва инглиз тилларига таржима қилинди. Шкаланинг иккинчи редакцияси (1908) анча фарқ қилиб, у 13 ёшгача бўлган кзламда кенгайтирилди, топшириқлар сони кенгайтирилди ва ақлий ёш тушунчаси киритилди. Шкаланинг иккинчи таҳрири кенг тарқатилди. Охирги учинчи таҳрири Биненинг вафотидан сўнгра эълон қилинди ва унга етарлича ўзгартириш киритилмади. Энг муҳим янгилик ақлий ёш тушунчасини киритилганлиги эди. Бине шкаласидаги топшириқлар ёш бўйича гуруҳлаган эди (3 ва 13 ёшгача). Ҳар бир ёш учун маълум тестлар саралаб олинган. Улар агар текширилувчиларнинг кўпчилик қисми (80-90%) топшириқларни еча олса, ушбу ёш гуруҳга мансуб деб ҳисобланган. 6 ёшгача бўлган болалар учун 4 та топшириқ тақдим этилади, 6 ёшдан катта бўлгандарга эса 6 та топшириқ тақдим этилган. Бине шкаласидаги интеллект кўрсаткичи IQ эмас, балки ақлий ёш ва хронологик ёшга ажратилади. Агар боланинг ақлий ёши хронологик ёшидан катта бўлса, бу интеллектни ривожланганлигини англатади. Кичик бўса, тараққиётдан ортда қолганлигини далиллайди. Ақлий ёш тест топшириқларини муваффақиятли бажарилиши асосида аниқланади. Синов текширилувчиларга ўз ёшига мансуб тест топшириқларни намоён этиш билан бошланади. Агар бола ўз ёш гуруҳидаги барча топшириқларни бажара олса, унга катта ёшдагилар гуруҳи топшириғини бажариш тақдим этилади. Агар у топшириқларни ҳаммасини еча олмаса, синов тўхтатилади. Агар бола ўзининг ёш гуруҳига тегишли

топшириқларни еча олмаса, у ҳолда унга кичикёш гуруҳига мансуб топшириқлар тақдим этилади. Синов текширилувчининг барча топшириқларни ечиб, ёши аниқлангунча давом этади. .

Текширилувчилар ечадиган барча топшириқлар максимал ёш ва ақлий ёшнинг асоси ҳисобланади. Агар бола катта ёш гуруҳида бир қатор топшириқларни бажарса, бу бажарилган ҳар бир топшириқ уларнинг “ақлий ойини” баҳолайди. У ҳолда сон кўрсаткичлари ойни ифодаловчи сифатида қўшилади. Интеллектни аниқлашга мўлжалланган тестлар туфайли стандарт IQ шкласини ва статистик шакли тушунчасини киритди.

Тестлаштиришнинг тарихий илдизлари[3]. X1X асрнинг экспериментал психологи Ф.Гальтон индивидуал фарқларни ўлчаш билан шуғулланди ва унинг асосий мақсади ўлчашнинг умумий қоидаларни яратишдан иборат эди. У инсоннинг хусусиятлари, диққат хусусиятлари ўртасидаги фарқлар ва ўхшашликлар , идрокнинг индивидуал хусусиятлари тадқиқ этишдан иборат эди. Шундай қилиб, амалда шахсларнинг бир хил кузатилади, деб оқибатда оғишлар, алоҳида ўзгарувчанлик, умумлашма қилиш учун эмас, балки аниқ ва тахминий хулосаларга келишга эришди. Шахсга бундай ёндашиш илк илмий лабораторияларда амалга оширилди.

У ўз ишларини Лейпцдаги 1879 йилда ташкил этилган В. Вунднинг илк тажрижаларига таяниб олиб борди. Унинг тадқиқот йўналиши ва экспериментал ишларни олиб боришидаги дастлабки босқичда бошқа асосчиларнинг тажрибалари белгиловчи рол ўйнайди. Дастлабки тажрибажалар физика қонуниятлари билан алоқадор бўлиб, муаммолар, асосан лабораторияларда визуал, эшитув ва бошқа сезувчанлик, оддий реакция вақтини ўрганишга бағишланган эди. 19-асрда экспериментал психологиясида индивидуал фарқ йўналишини таъсир бошқа жиҳатдан тажриба-синов ривожлантиришга сабаб бўлган иле психологик ёндашув саналади. Тажрибалар қаттиқ мониторинг шароитида, кузатувларини

[3] Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000. P6-7.

ўтказиш . Мисол учун, кўрсатмалар , бизга рухсат мавзу тажрибада реаксия анча ошириш ёки унинг тезлигини камайтириш мумкин . Шунингдек, атрофдаги нур ёрқинлиги ёки визуал сезги фаолиятга сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Шундай қилиб, кузатишнинг аҳамияти исботланди. Бу эса кейинчалик стандарт шароитларда синовларни ва тартиб стандартлаштиришни амалга оширишда психологик тестларни яратилишига сабаб бўлди.

Ф.Галтоннинг экспериментал изланишлар олиб боришда ўзига хос ҳиссаси бор. Инглиз биолог Ф.Галтон амалий психологияни ривожланишнинг асосчиларидан бири эди. Унинг кўп ва хилма-хил тадқиқотлари ирсиятни ўрганишга бағишланган эди. Ирсиятни ўрганиш каби оҳанг, одамлар хусусиятларидан ўлчашдан кўпроқ хабардорлиги ишларни амалга оширишига қўл келди. Фақат шу йўл билан у ўзини тадқиқот йўналишига эга бўлди. Шунинг учун, ота-оналар ўртасидаги ўхшашликнинг аниқ даражаси ака- укалар, яқинлар ва амакиваччалари ёки эгизакларни ўрганишда ҳам ҳисобга олди. Бунинг учун Ф. Галтон антропометрик тажриба-синовларини ўтказди. У шунингдек, жаҳон кўргазмасида 1884 йилда антропометрик лабораторияни ишга туширди ва тажриба-синовларни амалга оширди. У ерда меҳмонларнинг жисмоний хусусиятлари, кўриш ва эшитиш, мушак кучи, реакция вақти учун тестларни татбиқ этди.

Ф.Гальтон ўзи энг оддий синовларида ишланган айрим синов воситалари ҳали ҳам мавжуд. Масалан, визуал оғиш, ҳуштак узунлиги, идрок имкониятларини, кинестетик оғишларни ўлчаш учун серияли топшириқлардан фойдаланган.

Ф. Гальтон ҳиссий ўзгаришларни аниқлаш тестлар бўлиши мумкин, деб ҳисоблади. Ўз навбатида Гальтон ҳам ақлий нуқсонларни ўрганишга эътибор қаратди. Кейинчалик Гальтон ўз тадқиотларида К.Пирсоннинг математика усулларини тадбиқ этди.

Жеймс Кеттелл ва унинг “психологик тестлар”, айниқса психология тарихида ўзига хос ўринга эга. Психологик тестларни ривожлантиришда америкалик психолог Жеймс Кеттелл салмоқли ишини амалга оширди. У бу борада маълум асарлар яратган бўлиб, натижасида унинг хизматлари туфайли экспериментал психология пайдо бўлди. Ж.Кеттеллнинг тадқиқотларида В.Вундт ва Ф.Гальтоннинг таъсир мавжуд. У ўзининг кейиги тадқиқотларида зеҳн тестларини яратиш ва қўллаш масалаларига йўналтирди. 1890 йилда Ж. Кеттелл томонидан мақолада “Интеллект ва унинг ўлчаш масаласига” бўйича мақола ёзди. Ушбу мақолада бир қатор тестларни интеллектуал аниқлаш учун қўллаш хусусиятлари ёритилди.

П.Х. Дюбуа (P.H.Dubois, 1966) қадимги хитой задоганларини ишга қабул қилишда психологик тестлаштиришдан бундан 3000 йилга яқин йилдан олдинроқ амалга оширилганлигини қайд этади. Қадимги греклар тестлаштиришни таълим жараёнининг йўлдоши сифатида қараб, жисмоний ва ақлий кўникмларни ўзлаштиришни баҳолашда тестлардан фойдаланганлар.

Суқрот методи таълим жараёнининг тестлаштириш билан уйғунлашувни ифодалайди. Ўрта аср европа университетлари учун илмий унвон ва даражалар бериш учун имтиҳонлар жорий этилди. Бироқ замонавий психологик тестлаштириш ҳақимда сўз борганда XIX асрга эътибор қаратишни талаб этади.

Тестлаштиришнинг тарихидан ҳам маълумки, дастлабки диагностик методикалар, хусусан, испан олими Хуан Харт (1530-1589) ва француз олимлари Ж.Эскирол (1772-1840), Э.Сеген (1812-1880), томонидан тақдим этилган диагностик воситалар инсон психологиясининг маълум бир жиҳатларини ёритишга қаратилган бўлса-да, ташхис натижалари сифатини баҳолаш борасида маълум талаблар масалалари хусусида тўхталишга эрта эди. Шундай бўлса-да, Ж.Эскирол ва Э.Сегенлар психик касаллик билан ақлий тараққиётда ортда қолиш ўртасидаги фарқлашни муайян мезонлар орқали ўрганишга киришган эдилар.

Биринчи психологик тестларнинг тўлиқ баёни Ф.Л. Гудинаф (F.L.Goodenoligh, 1949). Дж.Петерсона (J. Peterson. 1926)нинг ишларида учрайди. Психологик тестлаштириш тарихи Э.Г. Боринг (E.G. Boring, 1950) ва Г. Мерфи, Дж.К. Ковач (G. Murphy, J.K. Kovach, 1972), П.Х. Дюбуа (P.H. Dubois, 1970)ларнинг асарларида ўз аксини топган[4].

Психологик тестлаштириш тарихида келтирилган умумий маълумотларга кўра ақлий тараққиётдан ортда қолганлик муаммосининг даволай олмаслик ҳақидаги фикрлар Э. Сеген (E. Seguin, 1907)нинг тажрибаларида узоқ вақт давомида олиб борган таълим методларида янги бир ёндашувни жорий этиш имконини берди. Натжада 1837 йилда ақлий тараққиётдан ортда қолган болаларни ўқитиш мактабига асос солинди. 1848 йилда Америкага кетиб, унинг ғоялари юқори даражада эътироф этилишга сабаб бўлди. Э.Сегеннинг бир қатор усуллари, ҳаракат тестлари ва новербал интеллект тестларни жорий этилишига олиб келди. Бунга Э.Сегеннинг номи билан аталадиган доска шаклини келтириш мумкин. Ушбу доскада индивиддан ҳар хил фигураларни тезкорлик билан жойлаштиришни талаб этади.

Тестологияда етарлича изланишлар ва методикалар яратилаётган бўлса-да, аммо татбиқ этиш сифати доимо мутахассислар диққат мараказида бўлиши лозим бўлади. Тестология тарихидан ҳам маълумки, дастлабки диагностик методикалар, хусусан, испан олими Хуан Харт (1530-1589) ва француз олимлари Ж.Эскирол (1772-1840), Э.Сеген (1812-1880), томонидан тақдим этилган диагностик воситалар инсон психологиясининг маълум бир жиҳатларини ёритишга қаратилган бўлса-да, ташхис натижалари сифатини баҳолаш борасида маълум талаблар масалалари хусусида тўхталишга эрта эди. Шундай бўлса-да, Ж.Эскирол ва Э.Сегенлар психик касаллик билан ақлий тараққиётда ортда қолиш ўртасидаги фарқлашни муайян мезонлар орқали ўрганишга киришган эдилар.

[4] Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000. P18-19.

Илмий Тестологиянинг таркиб топишида психология фанида эксперимент ва натижарларни ўлчаш ғояларининг кириб келганлигини тадқиқот соҳасида қўйилган катта қадам, деб баҳолаш мумкин. Бу борадаги ўринишларни XIX асрнинг 30-йилларида немис олими Вольф томонидан диққат хусусиятларини аниқлаш борасида узоқ вақт давомида олиб борган изланишларида кузатиш мумкин. Бу тадқиқотларда немис олими “психометрия” тушунчасини биринчилардан бўлиб фанга олиб кирган. Э.Вебер ва Г.Фехнерларнинг (XIX аср ўрталари) психофизик тадқиқотларини ҳам экспериментал психологияда психик ҳодисаларни ўрганишдаги янги йўналиш дейишимиз мумкин. Бу тарздаги тадқиқотларлар кўлами яна бир қатор олимлар томонидан кенгайтирилди. Аммо психологик тадқиқотларда статистик қайта ишлаш усулларини татбиқ этилишини, оламшумул илмий инқилоб, деб қараш мумкин. Ф.Гальтон ўз давридаёқ “корреляция коэффициентини ҳисоблаш” методини (1888 йил) антропометрия ва ирсиятни аниқлашда қўллаган эди. Ф.Гальтон ва унинг издоши К.Пирсонларнинг корреляция коэффициентини аниқлаш усулини, А.Бине ва Т.Симон интеллектни ўлчашда шкалаларга таянгани (1905), В.Л.Штерн томонидан интеллект коэффициенти (IQ)ни фанга киритилганлиги тадқиқотларда сифат ўзгариши юз беришидан далолат беради.

Юқорида санаб ўтилган тадқиқотлар психодиагностика соҳасидаги илк илмий қадамлар ҳисобланади. Аммо бугунги кунда ҳам психодиагностик методикаларни татбиқ этишда сифат масаласига эътибор қаратиш тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиши лозим. Чунки, кўп ҳолатларда тадқиқотчилар томонидан ўрганилаётган муаммонинг баҳолаш аппарати, уларнинг мезонлари ва ёндашувлари мавҳум ҳолда бўлади. Натижада тадқиқотдан олинаётган маълумотларда илмий янглишишлар йўл қўйилади, ёки тадқиқот янгилигини изоҳлашга асос бўлмай қолади. Шунинг учун психодиагностик методикаларни татбиқ этиш ёки диагностика сифатини аниқлашда, унинг даражалари ва жиҳатларини

инобатга олиш мақсадга мувофиқ. Шу ўринда голланд олими Ян тер Лаакнинг ёндашувини эътиборга олиш лозим. Унинг фикрича, тестологияда сифатни муҳокама қилишдан олдин, тестлар назарияси (классик ва замонавий), муҳит билан тараққиёт борасидаги назарияларни, методика билан тадқиқот муаммосининг мослигини, диагностик жараёнинг боришидаги талабларни яхши билиш муҳим.

Аммо тестологияда сифатни аниқлаш масаласи кенг кўламдаги ишларни бажаришни талаб этади. Бунинг учин психодиагностик методикалар сифатини белгиловчи асосий жиҳатларга мурожаат этиш ўринли. Психодиагностик методикалар сифатини белгилашда бешта категорияга таянилади: тестларни яратиш мақсади, тестни структуралаштириш, меъёрлар (нормалар), ишончлилик ва валидлик. Бундан кўринадики, тестлар ва сўровномалар яққол психодиагностик ишланмалар натижаси саналади. Уларни баҳолашнинг эса ўзига хос тизими мавжуD. Баҳолаш тизимидаги етакчи категориялар, яъни ишончлилик ва валидликнинг ўзини ҳам тўғри фарқлай олиш лозим.

Психодиагностик адабиётларда қайд этилган маълумотларга таянганимизда, тест назариялари борасида ўзига хос тажрибалар ва талаблар аниқ белгилаб қўйилганлигининг гувоҳи. Тестлар ва сўровномаларни яратиш, уларни бир муҳитдан иккинчисига мослаштириш ёки янги модификацияларни яратишнинг ўзи улардан муттасил фойдаланиш лозим, деган хулосани бермайди. Тестлар ва сўровномаларнинг ишончли ва валидлигини белгиловчи стандартлар мавжуд. АҚШда ҳар йили объектив кўрсаткичларга эга бўлган тестлар ва сўровномалар ҳақида “Ақлий қобилиятларни ўлчаш йилномасида” маълумотлар бериб борилади. Бундан кўринадики, қатор мамлакатларда тестлар ва сўровномалар расмийлаштирилади ва баҳоланиб борилар экан.

Бугунги кунда бизнинг шароитимизда ҳам психодиагностик тадқиқотларда сифат босқичига эриш учун мавжуд тажрибаларга таяниб,

маҳаллий мутахассислар томонидан бир қатор масалалар қайта кўриб чиқилиши лозим:

1. Жаҳон психологиясида қўлланилиб келинаётган “Стандартлар”га таяниб, психодиагностик методикалардан фойдаланиш борасида маҳаллий муҳит учун аниқ кўрсатмалар ишлаб чиқиш.

2. Маҳаллий шароит учун қўлланиши лозим бўлган психодиагностик методикаларни нашр эттириб боришни йўлга қўйиш.

3. Тест ва сўровномалардан фойдаланишнинг илмий-татбиқий асослар бўйича Республика миқёсида анжуман ўтказиш.

4. Психодиагностик методикалардан фойдаланиш бўйича амалий қўлланмалар ишлаб чиқиш.

5. Мутахассислар тайёрлаш жараёнида Тестология ва тестология курслари ўқув дастурларида тест ва уларнинг стандартлари масаласи учун алоҳида машғулот мавзулари ажратиш лозим.

Юқорида санаб ўтилган масалалар бўйича олиб бориладиган чора-тадбирлар Республикамизда ўтказилган психологик тадқиқотлар сифатини яхшилаш имкониятини беради.

Психологик тестлардан фойдаланишнинг тадрижий тараққиётининг бир даври, 20-асрнинг бошларида фаолият олиб борган француз олимлари А.Бине ва Т.Симонларнинг номлари билан боғлиқ. Чунки улар томонидан боланинг мактабга тайёрлигини психологик жиҳатдан аниқлашга қаратилган дастлабки уринишларини Ж.Кеттеллнинг интеллект бўйича изланишларининг узвий давоми сифатида қарашга тўғри келади. Улар Франция маориф вазирлиги томонидан берилган топшириқларни амалга ошириш учун олиб борган натижасида психологияда ақлий ёшни аниқлашга эришдилар.

А.Бине[5] ва Т.Симоннинг тадқиқотларига қадар немис олими Г.Эббингаус томонидан олиб борилган изланишлар, айнан уларнинг

[5] Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000. P10-11.

интеллектула тестларни ишлаб чиқиши учун назарий асос бўлди дейиш мумкин. Чунки, Г.Эббингаус томонидан тақдим этилган хотирани ўрганиш тестлари инсон психологияси борасидаги янги методик изланишлар натижаси эди.

1905 йилда А.Бине ва Т.Симон болани интеллектини ўрганишга қартилган 30 топшириқдан иборат шкала ишлаб чиқдилар. Топшириқлар мураккаблик даражасига кўра тузилган эди. Ушбу топшириқлар ўта «қўпол» усулда тузилган бўлиб, (масалан, 5 ёшли бола 14- топшириқдан юқорисини бажара олмайдиган). Ушбу топшириқларда сенсор-перцептив режадаги масалаларга эътибор берилиши билан бир қаторда, уларнинг асосийсини вербал материаллар ташкил этар эди.

1908 йилда Бине-Симон шкаласининг такомиллаштирилган варианти эълон қилинди. Бу вариантда 59 тест топшириқлари бўлиб, улар ёш гуруҳига кўра 3 ёшдан 13 ёшгача мўлжалланган бўлиб, уларнинг ёш хусусиятларига кўра фарқланиши фоиз ҳисобида ажратилар эди. Бунда ёш босқичларини ажратувчи фоизли мезон 67 % дан 75 % диапазон олинган. Берилган топшириқларни кўп миқдорда болалар еча олмасалар бу тест топшириқлари мураккаб, аксинча кўпчилик қисми еча олган ҳолларда енгил тест топшириқлари ҳисобланган.

Тест тарихидаги А.Бине ва Т.Симоннинг тест топшириқлари мисол сифатида келтирилади (1911). Уларнинг илмий изланиш натижалари бир мунча бўлса-да тестларниннг ишлаб чиқишда ўзига хос илмий – назарий асос бўла олган. Уларнинг тест намуналаридаги топшириқлардан келтириб ўтамиз.

7 ёшлилар учун:

1. Ўнг ва чап томонларни фарқлаш.
2. Таклиф этилаётган суратни тафсиллаш.
3. Бер нечта топшириқларни бажариш.
4. Бир неча чақаларни умумий қийматини айтиш.
5. Кўрсатилган тўрта асосий рангларни номини айтиш.

8 ёшлилар учун:

1. Хотирада иккита объектнинг таққослаш. Уларнинг орасидаги ўхшашликни кўрсатиш.

2. 20 дан 1 га қараб тескари санаш.

3. Одамларни ифодалашда тушириб қолдирилган элементларини топиш (4 та топшириқ).

4. Кун, сана, ой, йилларни номлаш.

5. Бешта бир хил сонлар қаторини такрорлаш.

Бу тестларнинг муҳимлиги шундаки, ҳар бир ёш меъёрига кўра нормал болалар уларни тўғри еча олган. Бола ўзининг ёшидаги топшириқлар гуруҳини еча олган бўлса, у нормада деб ҳисобланган. Буни тадқиқотлар боланинг хронологик ёши билан солиштириш асосида аниқланадиган ақлий ёш деб ҳисобладилар.

Тестлар тарихида А.Бине ва Т.Симоннинг изланишларини давомида интеллектни мутлоқ эмас, балки нисбий ўлчаш мумикнлигини эътироф этиб, 1912 йилда ИНТЕЛЛЕКТ КОЭФФИЦИЕНТИНИ аниқлаш усулини фанга киритди. Унинг қисқартирилган варианти IQ бўлиб, у

*IQ= Ақлий ёш/ хронологик ёш*100*

Бине ўзининг шкаласидаги бундай ўзгаришларни кўриб, бунга нисбатан самимий муносабатни билдириб, камчиликларини аниқлаш имконига эга бўлди.

Бине-Симоннинг тестлари қисқа вақт оралиғида ер юзига тарқалди. Интеллектни тест орқали ўрганиш борасидаги XX асрнинг дастлабки ўн йиллигида ривожланиш даври Бине-Симоннинг хизмати билан боғлиқ.

Шунингдек, интеллект тестларини статистик таҳлил билан боғлаб тушунтириш концепцияси Чарльз Эдвард Спирмен қарашларида акс этган. Ч.Спирмен изланишлари интеллектнинг икки омилли назариясисни юзага келишига сабаб бўлди. Ушбу назарига кўра интеллект умумий (G-general faktor) ва махсус (S –spetial faktor) омилларга ажратилди. Концепцияда ижобий корреляциялар фақат умумий омиллар кучида тушунтирилади.

Ушбу факторда тестларнинг чуқур кириб бориши улар орасидаги юқори корреляцияни ифодалади. Махсус омиллар ўлчашдаги хатоларни ифодалайди. Шундан келиб чиқиб Ч.Спирмен кўп омилларни тўғри ҳисоблаш лозимлиги тўғрисидаги хулосасига келди.

Психологик тестлардан фойдаланишнинг XX асрнинг бошларида ривожланиши. Психологик тестларнинг XX асрнинг бошларида ривожланишининг тарихий илдизлари борасидаги дастлабки мулоҳазаларимиз А.Бине ва Т.Симоннинг изланишлари билан бошланган бўлса-да, аммо XX асрнинг бошларида изланишларнинг кўп қисми АҚШда кенг олиб борилди. Дастлаб Бине Симоннинг стандартлаштирилмаган тестларини АҚШда қўллаган тадқиқотчи Генри Годдард ҳисобланади. Бине-Симон тестларини Г.Годдартдан сўнгра америкалик олим Льюис Мэдисон Термен X.D.Чайльдз билан биргаликда тестларни адаптация қилиш билан шуғуллана бошлади. Кўпгина тоширириқлар модификация қилинди ва айрим топширириқлар эса қўшилди. Терменнинг мулоҳазаларига кўра IQнинг 90 дан 109 кўрсаткичлари ўртача интеллект даражасини, 70 дан пасти эса ақли пастликни, 140 дан юқориси эса даҳоликни ифодалайди. Термен томонидан адаптация ва модификация этилган тест варианти (Стэнфорд версияси ҳисобланади) АҚШда ақлий қобилиятларни аниқлашда қўлланила бошланди. АҚШда биринчи жаҳон уруши арафасида кенг кўламда тестлаштириш ишлари амалга оширилди.

Биринчи жаҳон уруши вақтида психологик тестлар инструментарийсининг ривожланиши ўзига хос ўрин тутди. П.Фресснинг фикрича, «тестларни яратишга» асос солинди. Америкада Бош Комитет томонидан армияда психологик тадқиқотлар уюштирилди. Комитетга Ж.Кеттелл, Г.Стенли Холл, Э.Торндайк ва бошқа етакчи психологлар жалб этилди. Ушбу даврда иккита тест батареяларидан фойдаланила бошланди.

α- тестлар ва β-тестлардан фойдаланила бошланди. Армиядаги 1726 000 нафар аскар тест синовларидан ўтказилди. Улардан 500 000 нафари

саводсиз, 8000 нафри эса ақлий заиф сифатида армия сафидан чиқарилди, 20 000 нафари эса махсус батальионга хизматга йўналтирилди[6].

Биринчи жаҳон урушидан кейин АҚШда Стэнфорд шкаласидан ташқарии Кульман (1922), Йеркс (1923), Геринг (1922), ақлий қобилиятни ўрганишга мўлжалланган CAVD (1925) шкаласи (Торндайк раҳбарлигида) ишлаб чиқилди. Европада интеллект диагностикаси борасида Ришар Мейли самарали изланишлар олиб борди. У интеллектнинг аналитик тести (1928), унинг интеллектни тўрт омилли : етарлича мураккаб, пластик, яхлитлик ва равонлиги. Дж.Стенквистон томонидан умумий механистик қобилиятни терма тести (1923), Флоренс Лаура Гудинаф Одам расмини чизиш тести (1926) ишлаб чиқди. Бу тестларда олимларни учта муаммо безовта қилди: 1) катта ёшдагиларни интеллектуал тараққиётини белгилаш учун индивидуал фойдаланиш шкалаларнинг мавжуд эмаслиги; 2) гўдакларнинг ақлий тараққиётини аниқлаш учун қулай шкалаларнинг зарурлиги; 3) интеллект ва шахс муҳим психологик конструктлар сифатида психологик тестларни ишлаб чиқишнинг умумий назариясини яратиш.

Болаларнинг ақлий ривожланиши борасидаги энг эътиборга сазовор ишларни Арнольд Люциус Гезеллнинг (1925) ишларида учратиш мумкин. Бу борада унинг «Мактабгача ёшдаги болаларнинг ақлий тараққиёти» мавзусидаги ишини алоҳида кўрсатиб ўтиш ўринли. Гезелл болаларнинг хулқ-атворини ўрганиш учун киномотографиядан фойдаланди. Ўзининг кузатишлари асосида «Гўдаклик ва инсон камолоти» (1929) асарида, боланинг ривожланиш ҳолатини 3 ойликдан 30 ойлик даврини 195 та мезон билан ўлчаш мумкинлигини қайд этиб ўтди.

Интеллект тестларни ишлаб чиқиш билан бир қаторда шахсни нокогнитив соҳасини ўрганишга қаратилган методикалар (шахсни ўрганиш тестлари) ҳам яратилишига эътибор қаратилмоқда. Шахс саволномалари борасида Роберт Сессион Вудвортс (1917) анормал хулқни ўрганишга

[6] Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000. P12-13.

мўлжалланган тестни ишлаб чиқди. Аммо психологияда шахсни ўрганиш сўровномалари борасида дастлабки саволномаларни биринчи бора, 1909 йилда голландиялик олимлар Г.Хейманс билан Е.Вирсм томонидан ишлаб чиқилган деган мулоҳазалар бор. Улар «Шахсий маълумотлар вароғи» тарздаги бир неча саволномаларнинг муаллифлари саналадилар.

Сўнгра шахс саволномалари борасида Флойд ва Гордон Оллпорт шахс фазилатлари рейтингини (1921-22) таклиф этдилар. Фолкер томонидан шахсни баҳолаш тести (1921). Шунингдек психодиагностик тестлар борасида Герман Роршахнинг (1921) ва Трумэн Ли Келлининг (1928) хизматларини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Психологик тестларнинг 1930-39 йилларда ривожланиши.

XX асрнинг 30–йилларида бир қатор тестлар вужудга келди. Уларнинг кўп қисми АҚШда яратилди. Шунингдек, 1936 йилда энг етакчи тестлар сифатида қуйидаги бешта тестлар эътироф этилди: Стэнфорд-Бине, Роршах тести, Бернтейтернинг шахс саволномаси, Сишонинг мусиқий талантни аниқлаш тести, Стронгнинг профессионал қизиқишлар бланки.

1938 йилда буюк Британияда психологияда кенг кўламда қўлланиладиган Дж.Равеннинг прогрессив матрицалар тести ишлаб чиқилди. Унинг муаллифлари Дж.Равен ва Л.Пенроус эди Улар умумий интеллектни ўрганиш тестига асос солган эдилар.

Интеллектнинг сусайишини ўрганишга эришган Давид Векслер, ўзининг шкаласини яратди. Унда 11 субтест мавжуд бўлиб, интеллектнинг турли қирраларини ўрганишга қаратилган. Шунингдек, Векслернинг изланишларида ҳам IQнинг янги бир коэффициентини топиш формуласи тақдим этилди. У қуйидаги модел кўринишига эга:

IQ=Эришилган реал натижа/ Ёш гуруҳидани кутилаётган ўртача кўрсаткич

1937 йилда Калифорния университетида ақлий етукликни аниқлаш тести эълон қилинди. Унинг муаллифлари Эдвард Ли Торндайк ва Луис Лион

Терстоун ҳисобланади. 1938 йилда Терстоун ўзининг бирламчи ақлий қобилият тестларини эълон қилди.

30-йиллардаги яна бир муваффаққиятли изланишларни Уристиан Морган ва Генри Александр Мюррей амалга оширди. Уларнинг 1935 йилда «Шахс тадқиқотлари» китобида психологик проекция тўғрисидаги назарий ғоя хусусида тўхталинган эди. Сўнгра у асосида Тематик апперцепция тести (ТАТ) вужудга келди.

Шунингдлек ушбу йилларда проектив методикаларнинг яратилишида туб бурилиш юз берди, дейиш мумкин. Чунки, венгер-швецариялик олим Леопольд Сонди тести психология оламига кириб келди. Унинг тестида 6 серия ҳар хил психик касалликдан азобланаётган беморларнинг (ҳар бир серияда 8 тадан портретлар) фотографиялар бўлиб, текширилувчиларга ҳар бир сериядан ўзларига энг кўп ёқувчи ва энг кам ёқувчиларидан иккитасини танлаш тавсия этилган.

40-йилларда психологик тестларнинг ривожланиши.

1940 йилларда Оскар Буроснинг «Психик ўлчашларнинг йилномаси» нашрида психологик тестлар ҳақида маълумотлар тақдим этила бошланди. Бунда 325 тест шарҳланиб, 200 тест фақат санаб ўтилган эди. Биринчи жаҳон уруши сингари, иккинчи жаҳон уруши арафасида ҳам АҚШда янги тестлар ишлаб чиқила борди. Америкалик олимлар яна асосий эътиборни армия учун зарур гуруҳий тестларни яратишга киришдилар ва Армиянинг умумий классифкацияловчи тести-гуруҳий тести яратилди. Унда 10млнга яқин ҳарбий хизматчилар тестдан ўтказилдилар. Шунингдек, ҳарбийларда Роршах, ТАТнинг қисқартирилган варианти, вазиятли тестлар ҳам татбиқ этила бошланди. Буюк Британияда эса Равеннинг прогрессив матрицалари ҳарбий классификациялашда қўлланила бошланди.

40-йилларда Стэнфорднинг “Эришганлик даражасини аниқлаш” тести, Отиснинг классификацион тести, Кьюдернинг 168 топшириқли саволномаси, шунингдек, Катрин Бриггс ва унинг қизи Исабел Майерс

томонидан «Майерс-Бриггснинг типлар индикатори» устида ишлар олиб борилиб, 1962 йилдагина ушбу тест эълон қилинди.

Ушбу йилларда кўпчиликни эътиборини Миннесотнинг кўп жабҳали шахсни ўрганиш саволномаси (MMPI) ўзига жалб этди. Г.Ю.Айзенкнинг Моудслейск тиббиёт саволномаси яратилди. Шунингдек, ДЖ.Гилфорд «Темперамент шарҳи» деб номланган тестни ишлаб чиқди.

Урушдан сўнгра Саул Розенцвейнинг фрустрацияга реакцияни аниқлаш проектив тести (24 та суратдан иборат) вужудга келди.

50-йилларда Векслернинг катта ёшдагиларни интеллектини ўрганиш шкаласи яратилди. Р.Кеттеллнинг интеллектни аниқлашнинг эркин маданий тести ва 16 факторли шахс саволномаси яратилди (1958).Дж.Тейлорнинг безовталанишнинг намоён бўлишини аниқлаш методикаси (1953) кенг кўламда тадқиқот майдонига кириб келди.

Хорижий психологияда психологик тестларни қўлланилишининг ўзига хослиги

Психологик тестларнинг ривожланиш тарихи тўғрисида тўхталган ўтган параграфимизда шуни гувоҳи бўлдикки, тестология соҳасида хорижий психология вакиллари анчагина узоқ йўлларни босиб ўтганликларини гувоҳи бўламиз. Бунинг натижасида тестларнинг татбиқ этиш соҳалари, уларнинг турлари ва қўлланилиши учун зарур талабларда ҳам ўзига хос бир илмий муҳитни кузатиш мумкин. Ҳаттоки, тестология соҳасида қўлланиладиган методикаларнинг ўрни ва ролини аҳамиятини белгилаш учун улар томонидан статистикани юритилишини ҳам аҳамият молик эканлигини эътироф этиш керак. Масалан, 1935-1982 йиллар оралиғида татбиқ этилган тестларнинг ранг солиштирмасига мурожаат қиладиган бўлсак, қуйидаги жадвалларнинг гувоҳи бўламиз (бундай статистик баҳолашни ҳам биз ўз ишимизнинг иккинчи бобида амалга оширамиз)[7].

1-жавдал.

1932-1982 йилларда АҚШ тестлардан фойдаланишнинг ранг кўрсаткичлари

Тестлар	**Ранг ўрни**
Миннесотининг кўп жиҳатдан шахсни ўрганиш сўровномаси	1
Векслернинг катта ёшдагилар учун мўлжалланган шкаласи	2
Бендернинг гешталь тести	3
Роршах тести	4
Векслернинг болалар учун мўлжалланган интеллект шкаласи	5
Тематик апперцептив тест	6
Гапларни тугаллаш тести	7
“Инсон расмини чиз” тести	8
“Уй-дарахт-одам” тести	9
Пибода тести	10
Роттернинг гапларни тугаллаш тести	11
Векслернинг хотира шкаласи	12

Бундан кўринадиги тестларнинг амалиётда татбиқ этиш ва ҳар хил психологик тадқиқотлар учун жамият буюртмасининг ҳал этилиши ва тестларнинг амлиётдаги мавқеини белгилаш кўп жиҳатдан умумий тадқиқот йўналишлари учун мўлжал олиш имконияти келиб чиқади. Бундан кўринади, хорижий психологияда бу борадаги эътиборга олиб борилаётган изланишлар биринчидан психологик тестларнинг тадқиқотлардаги ўрнини,

иккинчидан тадқиқотларга бўлган заррупатни белгилайди[8] Шу ўринда яна бир ҳолатни келтириб ўтиб кетишимиз ўринли босиб ўтилган илмий тадқиқот йўлда тестларнинг ишлатилиши ва уларнинг муттасил жамоатчилик диққат марказида бўлиши ҳам муҳим экан. Чунки татбиқ этилаётган тестларни роли ва ўрни ва уларнинг оммавийлигини ҳисобга олиб бориш лозим. Америка психолгик ассоциациясининг лазер дискидаги маълумотлар банкида, PsyLitда қайд этилишича, бугунги кунда 50 мамлакатдаги 1300 психологик журналларда мулоҳаланаётган мақолларнинг роли тақдим этилиб борилишича (маълумотлар ҳар уч ойда янгиланиб боради), энг оммавий шахсни ўрганиш тестлари ва сўровномалар борасидаги 1990-1996 йилларда қуйидаги статистик кўринишни олган[9] (2-жавдал)

2-жадвал

Шахсни ўрганиш тестларининг мақолаларда қайд этилиш ҳолати (1990 йил январ -1996 йил июллардаги маълумотлар асосида)

Шахс сўровномаларининг номи	***Қайд этилган мақоллар миқдори***
Бекнинг депрессия сўровномаси	1337
Безовталанишни диагностикаси сўровномаси	869
MMPI-2	772
Айзенк сўровномаси (EPQ)	571
Умумий саломатликни баҳолаш сўровномаси	539
Айзенк сўровномаси (EPI)	394
16 омилли шахсни ўрганиш сўровномаси	322
Миллон сўровномаси (I,II,III)	287

Келтирилган маълумотлар тарихига назар ташлайдиган бўлсак, хорижий психологияда тестларни татбиқ этиш XX асрнинг 90- йилларда кўпроқ индивидуумнинг хулқ-атворига эътибор қаратилган. Ҳаттоки эътибор кўпроқ инсон фаолиятининг мураккаб, стрессли шароитларини

[8] Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000. P18-19.

[9] Бурлачук Л,Ф, Психодиагностика.-Спб.: Питер.2000. 79-бет

баҳолашга қаратилган. Тадқиқот методикалари ҳам шунга кўра ишлаб чиқилишига зарурат туғдиради.

Биз параграфимизнинг бошида хорижий психологияда тестларни татбиқ этишнинг ўзига хос томонларини, уларни қўлланилиши соҳалари тарихига мурожаат қилишимизни таъкидлаган эдик.

Биз шуни қайд этишимиз керакки, психологик адабиётларни ўрганишимизда психологик тестларни татбиқ этиш хорижий психологияда маълум тизимни юзага келтирган ва уларнинг фойдаланишни мувофиқлаштирувчи уюшма фаолият ҳам олиб боради.

Хорижий психологияда тестларни татбиқ этиш жараёнида уларнинг сифатини баҳолаш ва стандартларига алоҳида эътибор қаратилади.

Шунинг учун психодиагностик методикаларни татбиқ этиш ёки диагностика сифатини аниқлашда унинг даражалари ва жиҳатларини инобатга олиш мақсадга мувофиқ. Шу ўринда голланд олими Ян тер Лаакнинг ёндашувини эътиборга олиш лозим. Унинг фикрича психодиагностикада сифатни муҳокама қилишдан олдин, тестлар назарияси (классик ва замонавий), муҳит билан тараққиёт борасидаги назарияларни, методика билан тадқиқот муаммоснинг мослигини, диагностик жараёнинг боришидаги талабларни яхши билиш муҳим деган хулосани беради[10].

Аммо психологик баҳолашда сифатни аниқлаш масаласи кенг кўламдаги ишларни бажаришни талаб этади. Бунинг учин психодиагоностик методикалар сифатини белгиловчи асосий жиҳатларга мурожаат этиш ўринли. Психодиагностик методикалар сифатини белгилашда бешта категорияга таянилади: тестларни яратиш мақсади, тестни структуралаштириш, меъёрлар (нормалар), ишончлилик ва валидлик. Бундан кўринадики, тестлар ва сўровномалар яққол психодиагностик ишланмалар натижаси саналади. Уларни баҳолаш эса ўзига хос тизими мавжуд. Баҳолаш тизимидаги етакчи категориялар, яъни ишончлилик ва валидликни ўзини ҳам тўғри фарқлай олиш лозим.

---

[10] Ян тер Лаак. Психодиагностика: проблемы содержания и методы.-М.: АПСН МПСИ, 1996. –Б.316-321.

Психодиагностик адабиётларда қайд этилган маълумотларга таянганимизда, тест назариялари борасида ўзига хос тажрибалар ва талаблар аниқ белгилаб қўйилганлигини гувоҳи бўламиз[11]. Тестлар ва сўровномаларни яратиш, уларни бир муҳитдан иккинчисига мослаштириш ёки янги модификацияларни яратишни ўзи улардан муттасил фойдаланиш лозим деган хулосани бермайди. Тестлар ва сўровномаларни ишончли ва валидлигини белгиловчи стандартлар мавжуд. АҚШда ҳар йили объектив кўрсаткичларга эга бўлган тестлар ва сўровномалар ҳақида "Ақлий қобилиятларни ўлчаш йилномасида" маълумотлар бериб борилади. Бундан кўринадики, қатор мамлакатларда тестлар ва сўровномалар расмийлаштирилади ва баҳоланиб борилар экан.

Бундан кўринадики, хорижий психологияда тест амалиёти борасидаги тажрибаларни биз ўзлаштирмиз ва ўзимизда татбиқ этишимиз лозим.

Мабодо тестларни турлари ва татбиқ этиш соҳаларини мурожаат этиб кўрадиган бўлсак ҳам ўзига хослик кузатилади. Тестларни татбиқ этиш турларини характерли томонларини ҳисобга олиб А.Анастази қуйидаги индивидуал фаолиятни ўрганиш, маълум популяциларни ўрганиш, гуруҳий фаолиятни ўрганиш, интеллектни баҳолаш, шахс фаолиятини баҳолаш тести, қизиқшлар ва аттитюдларни ўрганиш, проектив методикалар. Ситуацияларни баҳолаш тестлари, кузатиш ва биографик маълумотлар[12].

Хорижий психологияда тарихида назар ташланадиган бўлса айнан тестология соҳасида ўрганиш лозим бўлган анганишга арзийдиган анчагина маълумотлар борлигини таъкидлаб ўтамиз.

---

[11] Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика.- .Спб.: Питер, 2007.-Б.10-23.
Исследования в психологии: методы и планирование/ Дж.Гудвин.-Спб.: Питер, 2004.-558 с.
Мартин Д. Психологические эксперименты. Секреты механизмов психика.-Спб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004.-480 с.
Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии /Под.общей ред. А.А.Крылова, С.А.Маничева.- .-Спб.: Питер, 2005.-560 с.
Практикум по психодиагностике. Дифференциальная психометрика/ Ред. В.В.Столин, А.Г.Шмелев.-М.: Изд-тво Моск. Ун-та, 1984.-152 с.

[12] Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000. P18-19. -688 б).

1. Биринчидан тестология соҳасида мутахассис фаолиятини изга солиб турувчи, тестлар билан ишлаш тизимини тартиб солувчи зарур фаолиятнинг меъёрий талаблари бор.

2. Тестлар билан ишлаш жараёнида айнан тестларга қуйиладиган талабларнинг аниқ талаблари йўлга қўйилган.

3. Психологик тестлардан фойдаланиш тартиби ишлаб чиқилганлиги.

4. Тестларни ўтказиш, тест ўтказиш шароитлари, тест ўтказиш босқичларига қўйиладиган талаблар.

5. Психологик ва таълим тестларини стандартлари ишлаб чиқилганлиги.[13], [14].

Тест соҳасида мамлакатимизда олиб борилиши зарур бўлган ишларни тартибга солишда албатта ушбу тажрибалар асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда тестологиянинг ривожланиши

Ўзбекистонда тестологиянинг ривожланишига доир маълумотларни икки хил йўналишда изоҳлаб ўтиш мумкин. Биринчидан, мамлакатимизда психологик тадқиқотларда татбиқ қилинадиган методикаларнинг ҳолати ҳақида сўз юритилса, иккинчида, олий таълим муассасаларида талаба танлов тестларини жорий этиш бўйича Давлат тест марказининг ташкил этилиши билан боғлиқ.

Психологик тестларни табиқ этилиши ва уларни ривожланиши тарихини Республикамиздаги ҳолатига эътибор қаратишимиз бугунги кунда қўлланилаётган психодиагностик методикалар, тестлар, сўровномалар билан боғлиқ таҳлилий материаллар тўплаш имконяитини келтириб чиқарди. Биз ушбу масага тўхталишимизда олдин Республикамиз олимлари томонидан яратилган тестларнинг айримлаини санаб ўтишимизга тўғри келади, бунда проф.Э.Ғ.Ғозиевиинг “Шахс иродасини ўрганиш тести”, “Фидойилик хислатини баҳолаш” шкаласи, “Баркамол инсонни баҳолаш”

---

[13] Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000. P14-44

[14] Ян тер Лаак. Психодиагностика: проблемы содержания и методы.-М.: АПСН МПСИ, 1996. –Б.316-321.

тести, “Ватанпарварлик хис-туйғусини баҳолаш”[15], “Мулоқотмандмисиз”, “Ёлғизликка мойилмисиз”[16] ва проф . Б.Р Қодировнинг ”Синф зукколарини танлаш методикаси”, Иқтидорли болаларни аниқлаш методикаалри (А ва Б варианти)[17], “Касбий йўналганликни аниқлаш” (К.Б.Қодиров)[18]. Бундан кўринадики психологик тестларни мослаштириш, уларнини модификация қилишдан, уларни яратиш масаласига ўтганлиги Республикамизда психологик тестлар тариҳида ўсишни кўзатишга олиб келди.

Бизнинг бу йўналишда эътиборимини тортадиган яна бир жиҳати психологик тадқиқотларда диагностик методикаларнинг татбиқ этилиши ва уларнинг қўлланилиш даражасини таҳлилига бағишланди. Бунинг учун биз 1999-2008 йиллар оралиғида амалга оширилган психологик тадқиқотлар, хусусан, номзодлик диссертацияларига доир маълумотларни ўрганишга эришдик. Бунинг учун биз 80 тага яқин номзодлик диссертацияларда қўлланилган диагностик методикалар билан танишиб уларни тизимлаштиришга ҳаракат қилдик. Уларнинг ҳолати хусусидаги маълумотни навбатдаги 4-жадвал, 1 ва 2 гулбарг шаклдаги схемалар ва 1-иловада келтирилади.

Республикамиз олиб борилган психологик тадқиқотлар асосий йўналишлари бир неча соҳага алоқадор бўлиб, улар умумий психологик, шахс психологияси, педагогик, ёш психологияси, социал ва этнопсихология характерга эга. Психодиагностик тестларни қўлланилиши ҳам йўналишлар ва муаммоларнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб танланган. Деярли 1999-2008 йиллари оралиғида психологик тадқиқотларда 50 дан ортиқ методикалардан фойдаланилганлиги аниқланди ва уларнинг қандай психологик масалаларни ўрганиш учун қўлланилганлиги аниқланди (1-илова). Биз қуйидаги 4-жадвалда улардан энг рейтинги юқори 5 таликни келтириб ўтишни лозим топдик.

---

[15] Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология.-Т, 2002 , 1-китоб,
[16] Ғозиев Э.Ғ.Муомала психологияси.-Т., 2001. 128-134 бетлар
[17] Қодиров Б.Р., Қодиров К.Б. Касбий ташхис методикалари.-Т.,2003, 6-26 бетлар.
[18] Қодиров Б.Р., Қодиров К.Б. Касбий ташхис методикалари.- Т.,2003, 90 бет

3-жадвал

Психологик тадқиқотларда қўлланилган психодиагностик методикаларнинг рейтинги (кенг қўлланилган)

№	Методиканинг номи	Рейтинги (тадқиотларда қўлланилганлиги)
1	“Экстроверсия, интроверсия ва нейротизмни ўрганиш” (Г.Ю. Айзенк)	13
2	“16 омилли шахс сўровномас” (Р.Б, Кеттел) ва Т.Лири методикаси	7
3	В.В.Столин методикаси, Т.Шрайбер (Оилавий ҳаётга муносабат), Шахснинг индивидуаллигини ўрганишга қаратилган (Э.Ғ.Ғозиев ва Р.Тошимов)	5
4	Т.Пошуков методикаси, М.Ю.Орлов, А.Мехрибиан, Э.Ғ.Ғозиев методикалари	4
5	Д.Векслер шкаласи, И.М.Кондаков методикаси, Дембо-Рубинштейн тестлари	3

Методикларнинг тадқиқотларда ишлатилиши бўйича энг юқори рейтинг Г.Б.Айзенк методикаси 13 марта фойдаланганлиги билан энг юқори рейтинг кўрсаткичини олди. Шунингдек. Қолган тўртликка кирувчи методикаларнинг улуши бир неча методикаларда бир хилликни ташкил этганлиги асосида тақдим этилди. Иккиликни Р.Б.Кеттелл ва Т.Лири методикалари олганлигини гувоҳи бўлдик.

Демак психологик тестларни Республикамизда татбиқ этилганлигини расмий жиҳатлари худди шу тарзда қайд этилар экан. Бу шубҳасиз психологик тестларни Республика меқиёсидаги ўрнини доимий равишда мониторингини ташкил этиш керак деган хулосани беради. Бугунги кунда эса психологик тестлаштириш бўйича анча салмоқли ишлар амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда тестологияни ривожланишининг иккинчи ҳолатини педагогик тестларни жорий этилиши билан боғлаймиз.

Давлат тест маркази тарихи

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 11 мартдаги “Республика олий ўқув юртларининг кундузги бўлимларига қабул қилишни такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-361-сонли фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонига мувофиқ 1992 йил 9 апрелда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юртларининг кундузги бўлимларига қабул қилиш бўйича экспериментни ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида” ги 181-сонли қарори қабул қилинди. Ушбу қарорлар асосида дастлаб республикамизнинг 6 та олий таълим муассасасида тест синови асосида ўқишга қабул қилиш тажрибадан ўтказилган эди.

Мазкур қарорда Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юртларининг кундузги бўлимларига қабул қилиш бўйича экспериментни ташкил этиш ва ўтказиш белгиланди ва 1992 йил 15 апрелдан Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Олий ўқув юртларининг кундузги бўлимларига абитуриентлар танлаш бўйича Республика маркази ташкил этилди.

1993 йилда 46 та олий таълим муассасаларининг 19 тасида тажриба тариқасида тест синовлари ўтказилди.

1994 йил 14 майдаги 258-сонли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Давлат тест маркази ташкил этиш тўғрисида” ги қарори билан Олий ўқув юртларининг кундузги бўлимларига абитуриентлар танлаш бўйича Республика маркази Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест марказига айлантирилди.

Ўрта махсус ўқув юртларида тест синовлари натижалари бўйича абитуриентлар танлаш 1994 йилда айрим ўрта махсус ўқув юртларига, 1995

йилдан бошлаб эса — идоравий бўйсунишидан қатъи, назар барча ўрта махсус ўқув юртларига жорий этилди.

2004 йил 24 июнда Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги 293-сонли қарори қабул қилинган бўлиб, Давлат тест маркази ўз фаолиятини мазкур қарор асосида олиб бормоқда.

Тест тизими 1992 йилда икки вариантли моделлари ҳамда чекланган ҳажмдаги тест материалларидан ташкил топган универсал саволлар китобчаси билан бошланган эди.

1992 йилда тестлар икки вариантли (А, В) бўлиб, она тили, математика, ижтимоий фанлар-тарих ва география, табиий фанлар-физика, география, кимё, хорижий тиллар бўйича **50 тадан** саволлардан ташкил топган. Абитуриентлар таълим йўналишига қараб 3 тадан фанни танлаганлар.

1993-1994 йилларда тестлар икки вариантли (А, В) бўлиб, кундузги ва кечки бўлимлар учун она тили, математика, ижтимоий фанлар-тарих ва география, хорижий тиллар бўйича **48 тадан** саволлар, табиий фанлар-физика, география, кимё бўйича **72 та**саволлардан ташкил топган.

1995 йилда тестлар 3 вариантли (А, В, С) бўлиб, она тили, математика, физика, кимё, биология, история, география, хорижий тиллар, ўзбек тили, рус тили бўйича **36 тадан** саволлардан ташкил топган. Кам миқдордаги вариантда етарлича чекланган ҳажмдаги тест материалларидан фойдаланиш билимлар даражасини баҳолаш, аниқлашда холислик ва мувофиқлик, мосликни таъминлай олмади, махфийликни муҳофаза қилиш тартибини мураккаблаштирди.

1996 йилда олий ва ўрта махсус ўқув юртлари қабули жараёнидаги тест синовларида тест топшириқлари вариантларини таълим йўналишлари, мутахассисликлар ва таълим тиллари бўйича компютер ёрдамида генератсиялаш (тузиш)га асосланувчи янги, кўпвариантли тест тизими

яратилди ва қўлланилди. Ушбу тест тизимидан ҳозирги кунда ҳам фойдаланилмоқда.

2009 йилда 80 та ҳар бир типдаги саволлар китоби учун 30 тадан вариант жорий этилди.

2010 йилда ҳар бир абитуриент учун индивидуал вариантли тест тизимига ўтиш амалга оширилди.

Юқоридаги келтирилган маълумотларга асосланиб, Ўзбекистонда ҳам тестологияни ривожлантириш борасида ҳам анча салмоқли ишлар амалга оширилмоқда.

Назорат саволлари:

1. Тестлаштиришнинг вужудга келишининг тарихий асослари нималарда кузатилади?
2. Илк психологик лабораторияларда ўрганилган асосий хусусиятлар ва баҳо мезонлари нималардан иборат?
3. Интеллект тестларининг ўзига хослиги.
4. Ақлий ёш тушунчаси ва интеллектуаллтк коэффициенти.
5. Шахс сўровномаларнинг илк шакли.
6. Илк педагогик тестлар қачон пайдо бўлди?
7. Ақлий ёш тушунча нимани англатади?
8. А.Бине ва Т.Симоннинг тестларининг илк вариантининг ўзига хослиги нимада?
9. Тестология қандай ривожланиш босқичларига эга.
10. Тестологиянинг Ўзбекистонда ривожланиши ўзига хосликлари.

Тавсия қилинган адабиётлар рўйхати

1. Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing.-Prentice-Hall International, Inc.2000.
2. Бодалев А.А, Столин В.В. Общая психодиагностика. СПб.: Речь, 2001.
3. Бурлачук Ф.Е. Психодиагностика. СПб.: Питер, 2002.

4. Henry Kellerman, PH.D. Anthony Burry, PH.D. Handbook of Psychodiagnostic Testing. - Springer Science_Business Media, LLC.2007.
5. Войтов А. Г. Тестология гуманитариям. Теория и практика учебного тестирования. 2-е перераб. изд., руководство педагогам гуманитарных, социальных и экономических наук; уч. пособие для студ. педвузов; – М.: 2005. - с. 401
6. Войтов А.Г. Тестология. М.: Эндемик, 2004, 220 с.
7. Носс И.Н. Руководство по психодиагностике. –М.: Изд-во Институт психотерапии, 2005.-688с.

Интернет ресурслари

1. http://azps.ru/tests/
2. http://psihologнew.com/cont.html

3-БОБ. ТЕСТ ТУРЛАРИ ВА ФУНКЦИЯЛАР

Режа:

1.Тест турлари: педагогик тестлар ва уларнинг классификацияси

2. Психологик тестларнинг классификацияси

томонлари**.**

Таянич сўзлар: *тестология тармоқлари, педагогик тестлаштириш, тест турлари, тест функциялари, педагогик тестлар, психологик тестлар.*

Тест турлари ва функциялари хусусида сўз борар экан кўпинча таълим олувчиларнинг бирор фан бўйича эгаллаган билим, кўникма ва малакаларини баҳолаш жараёни тўғрисидаги тассавур гавдаланади. Бир жиҳатдан ушбу мулоҳазанинг ҳам ўзига хос ўрни мвжуд. Ушбу ҳолат дастлаб педагогик тестлаштириш масаласи хусусида сўз юритишни тақозо этади.

Педагогик тестлаштириш —педагогик тестларни жастлбақўллаш орқали ўқувчиларнинг билимини ўлчаш шакли. У ўзида текширилувчини ўзлаштирганлик даражасини баҳолашга мўлжалланган , хусусий тестлаштириш ва натижаларни қайта ишлашга асосланган сифатли тестларни тайёрлашни мужасамлаштирган.

Педагогик тест — бу ўқувчиларни ўзлаштирганлигини тест топшириқлар тизимидан ташкил топган, тестни ўтказиш, қайта ишлаш ва натижаларни таҳлил қилиши стандартлашган баҳолаш воситасидир. Педагогик тестлаштириш ва педагогик тест тушунчасидан келиб чиққан ҳолда уларнинг классификациясига мурожаат этиш ўринлидир.

Тестларнинг классификацияси. Тестлар ҳар хил аломатларига кўра классифиция қилинади:

—мақсадига кўра —ахборот, диагностик, ўргатувчи, мотивацион, аттестацион;

—яратилиш тартибига кўра — стандартлашган , стандартлашмаган;

—топшириқларни шакллантириш усулига кўра — детерминантлашган, стохастик, динамик;

—ўтказиш технологиясига кўра — қоғоз, оптик аниқлашдан фойдаланиладиган қоғоз, табиий шароитда олинган, махсус аппаратлардан , компьютерлардан фойдаланиб;

—топшириқ шаклига кўра — ёпиқ тип , очиқ тип, мувофиқликка эга, изчил тартибланган;

—қайтар алоқа бўйича –анъанавий ва мослаштирилган.

I.Мақомига кўра тест турлари:

- стандартлашган
- стандартлашмаган**.**

II. педагогик характерига кўра

- адаптив
- интегратив
- меъёрий
- мезонли

III. тип ва шаклига кўра

Очиқ тестлар

- битта тўғри жавобли тестлар;
- бир нечта тўғри жавобли тестлар;
- мутаносиблик тестлари;
- изчиллик тестлари.

Ёпиқ тестлар

- тўлдирувчи тестлар;
- давом эттирилувчи тестлар

III.Мураккаблик даражасига тест тўрлари

1. Оддий тестлар (билим)

2. Репродуктив тестлар (билим, кўникма ва малака).

3. Продуктив тестлар (билим, кўникма, малака, мустақил фикр)

IV. Ижодий-изланувчанликни баҳолаш тестлари (билим, кўникма, малака, мустақил фикр)

V. мазмунига кўра тестлар

5.1. Гомоген тестлар

5.2.Гетроген тестлар

Анъанавий тест

Анъанавий тест ҳар хил жавоб вариантли саволлардан ташкил топган. Ҳар бир саол маълум баллга баҳоланади. Анъанавий тестнинг натижаси тўғри берилган жавобли топшириқлар миқдори билан белгиланади.

Адаптив тест

Тестнинг асосий турларидан бири бўлиб, навбатдаги ҳар бир топшириқ олдинги топшириқ жавобига боғлиқ равишда танланади. Ушбу тестнинг топшириқлари топшириқлар кетма-кетлиги ва миқдори динамик тарзда аниқланади.

Компьютер адаптив тестнинг анъанавий тестдан энг муҳим афзаллиги қуйидагилардир:

—тестдан ўтаётганларни билим даражаси остида адаптациялашув имконияти (ҳаддан ортиқ мураккаб ёки ҳаддан ортиқ оддий савол беришга тўғри келмайди);

—ҳаққонийлик даражасини йўқотмаган ҳолда топшириқлар миқдорининг қисқарганлиги ҳисобига вақт ва куч тежалади (тестнинг узунлиги 60%гача қисқаради).

Намунадаги тест топшириқ шакллари

Жавобларни танлаш топшириқлари (ёпиқ топшириқлар)

1. Битта тўғри жавобни танлашга асосланган топшириқлар

Матндаги сўзни теришда улар бир бирида.....орқали ажратилади.

а) икки нуқта;

б) вергул;

в) оралиқ;

г) нуқта .

2.Мувофиқлигини ўрнатиш топшириқлари

Шахс психологияси муаммосини ўрганган олимлар билан уларнинг назариялари ўртасидаги мосликни топинг:

Олимлар	***Шахс назариялари***
А.Адлер	Аналитик психология
К.Юнг	Трансакт таҳлил
Э.Эриксон	Индивидуал психология
Э.Берн	Эго-психология

3.Изчиллигини таъминлаш тестлари

Б.Г.Ананьев классификациясига бўйича психология фани методлари кетма-кетлигини аниқланг:

1) талқин этиш методлари

2)ташкилий методлар

3) эмпирик методлар

4) эксперимент натижаларини таҳлил этиш методлари

Тест топшириқлари *Тест топшириғи, технологик, шакллар, мазмун ва статистик талабларга жавоб берадиган педагогик тестнинг таркибий қисмидир*:

– маълум қийинлик;

– тест балларининг етарлича вариацияси;

– барча тест бўйича баллар билан топшириқлар балларининг ижобий корреляцияга эгалиги.

Педагогик тестлаштиришнинг функциялари

Педагогикада тестлаштиришнинг ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлган учта функцияси мавжуд: диагностик, ўргатувчи ва тарбиявий.

—Диагностик функцияси ўқувчининг билим, кўникма ва малакаларини ёритишдан иборат. Бу тестлаштиришнинг энг асосий ва муайян функциясидир.

—Тестлаштиришнинг ўргатувчилик функцияси ўқув материлларини фаол ўзлатиришига йўналтиришдан иборат. Бунинг учун таълим жараёнида таълим берувчи таълим олувчиларнинг ўқув материалларини фаол ўзлатиришларини таъминлаш учун қўшимча рағбатлантирувчи воситалардан фойдаланиш лозим бўлади. Таълим олувчиларнинг мустақил тест топшириқлари тузишга жалб этиш, мустақил тайёргарлик кўришлари учун тахминий топшириқларни тақдим этиш, тест топшириқ натижаларини ҳамкорликда таҳлил қилиш орқали ўргатувчилик функцияси амалга оширилади.

— Тарбиявий функция тест назоратининг даврийлигида ва иложсизлик шароитида намоён бўлади. Бу функция таълим олувчиларнинг тартиб-интизомини тартибга солади, фаолиятини ташкил этади ва йўналтиради, билимлари билан боғлиқ муаммоларни аниқлайди ва бартараф қилади. Уларда ўз қобилиятларини ривожлантиришга интилишларини шакллантиради.

Психологик тестлар классификацияси. Психологик тестларни классификациялашда психологик амалиётда қўлланиладиган методикаларни тизимлаштириш, уларнинг хусусиятларига кўра татбиқ этиш, қўллаш имкониятларига кўра фарқлаш лозимдир. Психологик тестларни классификациялашда турли хил асосларга таянилади. Қуйида тестларни классификациясига алоҳида тўхталиб ўтамиз. Классификациялашда тестлар ва ўрганиш техникасини барчасини киритиб

бўлмайди. Аммо кундалик амалиётда тестларни қўллашда қуйидаги хусусиятларга кўра татбиқ этилади.

Биринчи гуруҳга объектив методикалар киритилади. Ушбу гуруҳнинг биринчи таркибий гуруҳчаси шахслилик тестларидан (интеллект хусусиятларига) иборат. Уларни алоҳида ва жаҳон психологиясида кенг қўлланилган ва қўлланилиб келаётган вариантларини тақдим этган ҳолда к

Ҳаракат тестлари (мақсадли шахслилик тестлари):

1. Р. Амтхауэрнинг “Интеллект тузилиши тести (1953). (Унинг модификациялаштирилган варианти — тафаккур хусусиятларини тадқиқ этиш методикаси деб номланади)
2. Равеннинг “Прогрессив матрицалар” (интелект даражаси ва хусусиятларини баҳолаш) (Дж. К. Равен, 1936).
3. Визуаль-мотор гештальт-тест (кўриш-мотор координацияни ўрганиш тести) (Л. Бендер, 1938).
4. Визуал ретенция тест (кўриш хотираси) (А.Бентон, 1952).
5. Виготский — Сахаров тести (катталар ва болаларда тушунчаларни шакллантириш) (Л. Выготский; Л. Сахаров, 1927).
6. Векслернинг хотирани ўрганиш шкаласи (WMS) (1946).
7. Корректура синови (диққатнинг концентрацияси, барқарорлиги) (Б. Бурдон, 1895).
8. Мейлининг хотира тест (кўриш ва эшитиш хотираси).
9. Шкала оценки Озерецкийнинг баҳо шкаласи (ҳаракат малакалари ва моториканинг алоҳида компонентларини баҳолаш) (Н.И. Озерецкий, 1923).
10. "Бурама чизиқ (спираль)" тести (ҳаракат функцияларини баҳолаш).
11. Линеограмманинг тести (диққатнинг кўчиши, психик мотор функциялар, ақлий функцияларнинг пластиклиги).
12. Танлашдаги мураккаб реакция (СРВ) (диққат, қисқа муддатли хотира, комбинаторлик қобилиятлари).
13. Комбинаторлик қобилиятлари.

14. Миқдорий муносабатлар (мантиқий-математик қобилиятлар).
15. Қонуниятларни ўрнатиш (диққат, хотира, мантиқий тафаккур).
16. "Нақшлар" (хаёл).
17. "Фигуралар" (образли хотира).
18. Қизил-қоралар жадвали (модификация) (диққатни тақсимлаш).
19. Чалкаш чизиқлар (диққатнинг барқарорлиги).
20. "Сенсор-мотор координация" тести.
21. "Ахборот излаш" (қисқа муддатли хотира, диққат).
22. "Эшитиш нутқ хотираси" тести.
23. "Луғат" (индивидуал тезаурусни, савияни ўрганиш) тести.
24. Тест "Хулоса чиқараши " (манитиқий тафаккурни баҳолаш).
25. "Компаслар" (фазовий хаёл) тести.

Вазиятлар тестлари (вазиятларда қарор қабул қилиш):

1. Изчил динамик баҳолаш методи (ИДБМ) (Шведин Б.Я., 1989).
2. "ТЕСТ", "РИТМ" автоматлаштирилган вазиятли диагностика ўйини (7 субтеслардан иборат: ҳолат, интеллект, ўйин) (Носс И.Н., Суслов Е.В., 1990-1992).
3. "Танлаш дилеммаси" методикаси (12 та ҳаётий вазиятлар: хулқ-атвор стратегиясини танлаш —қарор қабул қилиш усуллари) (Н. Коган, М. Уоллэлч).

Биринчи гуруҳнинг иккинчи гуруҳчасига тегишли тестлар интеллект тестлари (интеллект даражасини) қиритилган.

Қобилият тестлари:

1. Векслернинг интеллектнинг ўлчаш шкаласи (WAIS) (Д. Векслер, 1946).
2. Мураккаблашиб бориш тести (Поляков К., Глушко А., 1986).Равен тестининг модификациялаштирилган –интеллект даражасини баҳолаш.
3. Маданий муҳитдан холи интеллектни ўрганиш тести (CFIT) (Р. Кеттелл, 1958).
4. Россолимнинг психологик профили (Г.И. Россолимо, 1909).

5. Станфорд-Бинениг ақлмй тараққиёт шкаласи (Л.М. Термен, 1916).

6. Умумий қобилиятлар тетслари батареяси (GATB) (профессионал мезонларга йўналтирилнган ҳолда интеллектни баҳолаш тести.

7. Мактаб ўқувчиларининг ақлий тараққиёти баҳолаш тести — (6-8 синф ўқувчиларининг интеллнет тараққиёти даражасини ўрганиш) (Умумий ва педагогик психология ИТИ).

Эришганлик тестлари:

1. «Арифметик ҳисоб» (арифметик қобилиятлар тести). тести
2. «Ускуналар шкаласи" (ускуналар кўрсаткичларига мўлажалланганлик) тест
3. «Координаталар» (профессионал қобилиятлар) тести.

Мезонли –мўлжалли тестлар:

1. Интеллектуал қобилиятларни ўрганиш тестлари (турта субтестдан иборат: "Жой рельефини таҳлили"; "юз мимикаси бўйича эмоционал ҳолатлар таҳлили"; "газетадаги сиёсий тестларнинг таҳлили"; "Тартибни эгаллаш ва буйруқларга жавоб бериш қоидалари ") (Жильников И.Д., 1990).

2. "Таълимга қобилиятлиликни аниқлаш" тести —ТҚТ) (Носс И.Н., 1990).

3. Психосемантик таҳлил технологияси— "Фаолиятнинг семантик таҳлили" (ТПА-САД) (Носс И.Н., 1990).

4. Объектни мос тарзда характеристикалаш тести — ТАХ (Носс И.Н., 1992).

Иккинчи гуруҳ методикалар субъектив характерга эга бўлиб, улар текширилувчининг ўзи тўғрисида маълумот ва ахбороти асосида ўрганади.

Ушбу гуруҳга тааллуқли методикалар гуруҳчаси шахслик ва махсус сўровномалардан иборат.

Характерологик ва клиник сўровномалар:

1. Миннесотининг кўп омилли шахсни ўрганиў сзровномаси — MMPI (С. Хатуэй, Дж. Маккинли, 1940).

2. Бехтерев институтининг шахслилик сўровномаси — ЛОБИ (хроник ва соматик касалликлар билан оғринган беморларни диагностика қилиш ва даволаш) (1983).

3. Мичиган алкоголизмнинг скрининг-тести (алкоголизимга илк аломатларини ўрганиш) (М. Селзер, 1971).

4. Патохарактерологикдиагностик сўровнома (Личко Е.А., 1970).

5. "Ўн олти омилли шахсни ўрганиш сўровномаси" — 16pf (Р. Кеттелл, 1950).

6. Шмишек сўровномаси (Акцентуациянинг 10 типини аниқлаш) (Г. Шмишек, 1970).

7. Юмористик жумлалар тести — ТЮФ (личностные особенности, связанные с пониманием юмора) (Шмелев А.Г., Болдырева В.С., 1982).

8. Ўзаро муносабат сўровномаси (ўз-ўзига муносабатни комплекс омилларини ўрганиш тести) (Столин В.В., 1985).

9. Айзенк шахслилки сўровномаси — EPI-63;EPQ-69 (Г. Айзенк, С. Айзенк, 1963, 1969).

10. Шахснинг характерологик акцентуацяси ва нерв-психик беқарорлик - ХАЛ-НПН (Шпаченко Д.И., 1986).

11. Шахснинг кўп омилли тадқиқ этиш методикаси — ММИЛ (377, 383) (Бехтерев институти томонидан ишлаб чиқилган).

12. “Мослашувчанлик” кўп даражали шахсни ўрганиш сўровномаси — МЛО-АМ (Маклаков А.Г., Чермянин С.В., 1990).

13. Ўз-ўзини намоён этиш сўровномаси (60) (Джурард С.М., 1958) С. Джурарднинг модификациялашган сўровномаси.

14. Кейрснинг сўровномаси (хулқ-атворнинг типик усуллари ва шахс характеристикасини баҳолаш (70) (публ. 1995).

15. "Нерв-психик беқарорлик-акцентуация" шахслилик сўровномаси — НПБ-А (Поляков К.Н., Глушко А.Н.,1985).

16. Психодиагностик тест — ПДТ (MMPI, 16pf методикалари асосида ишлаб чиқилган) (Мельников В.М., Ямпольский Л.Т., 1985).

17. Анкет-прогноз (Баранов А.В.,Чермянин С.В.).

18. Стреля сўровномаси (темпераментнинг типини аниқлаш) (Стреляу Я., адапт.: МГУ, 1987).

Мотивацион характердаги сўровномалар:

1. Эришганликка эҳтиёж сўровномаси— ПД (эришганлик мотивация хусусиятлари) (Орлов Ю.М., 1978).

2. Эришганлик мотивацияси шкаласи — AMS (Т. Гесьме, Р. Нигард, 1970).

3. Таваккалчиликка қўллаб-қувватлашга эришганлик шкаласи Шкала достижений с предпочтением риска — MARPS (А. Мехрабиан, 1968).

4. Херманс сўровномаси (10-16 ёшли(1971) ва катта ёшлиларнинг мотивациясини баҳолаш (1976**)** (Х. Херманс, 1970).

5. Дифференциал-диагностик сўровнома— ДДС (шахс йўналганлигини баҳолаш) (Климов Е.А., 1972).

6. Профессионал шахслилки сўровномаси — (ёшларнинг ҳарбийлик касбига йўналганлигини баҳолаш) (Петров П.В., Ростунов А.Т., 1985).

7. Шахс йўналганлик сўровномаси (The Orientation Iuventory; модификации: "Личностная направленность", "Ценностные ориентации личности", "Ориентировочная анкета") (М. Басс; адаптация В. Смекал, М. Кучер, ЧССР, публ. 1977).

8. Мақсадга эришганликни мотивациясини баҳолаш шкаласи (Т. Элерс).

9. Омадсизликдан қочиш-ўзини ўзи ҳимоялаш мотивациясини баҳолаш методикаси (Т. Элерс; адаптация М.А. Котик, 1981).

10. Қўллаб-қувватлаш мотивацияси сўровномаси (Д. Краун, Д. Марлоу, адаптация: Марищук В.Л. и др., 1984).

11. Аффилияция мотивациясини ўлчаш методикаси (А. Мехрабиан).

12. Қадриятлар йўналишини диагностика қилиш методикаси (М. Рокич).

13. Шахслик мотивацион сўровномаси — МЛО (Кулагин Б.В., 1981).

14. Шахс йўналганлиги сўровномаси (POI); адапт. МГУ в 1987.

Эмоционал-иродавий сифатларни баҳолаш сўровномаси:

1. Безовталаикни намоён бўлиши шкаласи — MAS (Ж. Тейлор, 1953).

2. Локус назорат шкаласи (Locus of Control Scale), модификации: УСК, СЛК, Дж. Роттер, 1950).

3. Субъектив назорат даражасини ўрганиш сўровномаси — УСК (Бажин Е.Ф., Голынкина Е.А, Эткинд А.М., 1984).

4. Назоратни субъектив локаллаштириш тест-сўровномаси — СЛК (Пантелеев С.Р., Столин В.В.).

5. Ўз-ўзини иродавий бошқариш сўровномаси — ВСК (Зверков А.Г., Эйдеман Е.В.).

6. Шахснинг коммуникатив безовталанишни тадқиқ этиш методикаси (КЛТ).

7. Реактивлик ва шахслилик безовталаниш шкаласи — РШБШ (Спильбергер Ч.Д., 1966; адапт. Ю.Л. Ханиным, 1976).

8. Ўзининг функционал ҳолатини дифференциал баҳолаш тест— САН (Доскин В.А., Лаврентьева Н.А., Мирошников П.П., Шарай В.Б., 1977).

9. Ўзининг эмоционал ҳолатини баҳолаш сўровномаси (А. Уэсман, Д. Рикс).

10. Ўзига муносабатини тадқиқ этиш методикаси (Q-сортировка), 1990.

11. Ўзига ишончни баҳолаш методикаси (Рейзас С.А., опубликована в СССР, 1990).

12. Ўз-ўзига муносабат тести— ОСО (Столин В.В., Пантелеев С.Р., 1987).

13. Таваккалчилик шкала — RSK (жисмоний хавф шароитидаги таваккалчиликка) (Г. Шуберт).

Коммуникатив сифатларни баҳолаш сўровномаси:

1. Коммуникатив ва ташкилотчилик лаёқати — КОС (Синявский В.В., Федорошин В.А.).

2. “Бошқарувчилик фаолиятига умумий қобилиятлар” ни баҳолаш тести — ОСУД (Кудряшова Л.Д., 1986).

3. “Ўзаро таъсирлашув усулин шахслараро муносабат диагностикаси” анкета ёки «Низоли вазиятлардаги таъсир типларини баҳолаш» (Томас К.Н.).

4. Қадриятлар йўналганлиги бирлигини баҳолаш — ЦОЕ (баҳолаш объектини сифаталрини ранглаштириш) (Петровский А.В., 1979).

5. "Жамоани ўзини ўзи социал-психологик аттестация қилиш методикаси " сўровномаси (Немов Р.С., 1982).

6. Жамоанинг социал-психологик ривожланганлик даражасин аниқлаш методикаси (Немов Р.С., 1980).

7. Бирламчи ишлаб чиқариш жамоасининг социал-психологик ўрганиш сўровномаси (Лутошкин А.Н., 1977).

8. Социал-психологик муҳитни диагностика қилиш экспресс-методикаси (Шалыто А.Ю., Михалюк О.С., 1990).

9. Социал-психологик муҳитни диагностика қилиш методикаси ("Жамоадаги сизнинг ишингиз" анкетаси) (Парыгин Б.Д., 1981).

10. Гуруҳдаги психологик атмосферани баҳолаш методикаси (Ф. Фидлер, адаптация Ю.Л. Ханина, 1980).

11. Гуруҳга мансубликдан қониққанликни баҳолаш методикаси (Голованoвский А.Я., 1980).

12. Меҳнатдан қониққанлик сўровномаси (Захаров В.П., 1982).

13. Меҳнатнинг жозибасини ўрганиш сўровномаси (ПТР-I) (Снетков В.М., 1990).

14. Гуруҳ аъзолигидан қониққанликни баҳолаш методикаси (Кричевский Р.Л., Смирьянова М.М.).

15. Шахслараро диагностика методикаси — ICL (Т. Лири, Р. Лафорж, Р. Сакзек; опубликована в России в 1978).

16. Ишлабчиқариш низоларини диагностика қилиш методикаси (Шуркин С.М.).

17. Социометрия (Дж. Морено, 1951).

Анкеталар гуруҳчаси

Ишга (ўқишга) нормзодларни саралаш учун қўлланиладиган анкеталар ва бошқалар.

Фаол ва ретроспектив интервью

1. Биографик фактлар бўйича суҳбат.
2. Тестлаштириш маълумотларини аниқлаштириш бўйича суҳбат.

Биографик методикалар гуруҳчаси

Конюховнинг офицерни биографик анкетаси (1986) ва бошқалар.

Маълум вазиятлардаги хулқ-атворни баёни гуруҳчаси

1. Изчил динамик баҳолаш методи (Шведин Б.Я., 1989).
2. “Эсдалик” мавзусига баён ва бошқалар.

Герменевтика методикалари гуруҳи

1. Физиогномик кузатиш тести. (1995).
2. Инсоннинг репрезентатив тизими структурасини баҳолаш (формализация — Носс И.Н., 1995), нейро-лингвистик дастурлаш фрагменти (Р. Бэндлер, Дж. Гриндер).
3. Шахснинг физиогномик баҳоси — ФОЛ (формализация И.Н. Носса, 1996).
4. Клиник суҳбат .
5. Мақсадга йўналтирилган кузатиш.

Учинчи гуруҳ тестларга проектив методикалар киритилган. Улар текширилувчи томонидан шахснинг ўзини проектлашириши асосида кучсиз структуралашган стимул материаллари ёрдамида ўрганишни амалга

оширади. Мазкур гуруҳ тестлари ҳам бир нечта гуруҳчаларга ажратилган бўлиб, уларнинг ҳар бири тўғрисида қуйида маълумотлар келтирилади.

Конститутив хусусиятли проектив методикалар

(структурирлашган, стимулларнинг расмийлаштириш, маъно бериш).

1. Ассоциацияли сўз тести (стимул-сўз: ассоциация-сўз) (Ф. Гальтон, 1879).

2. Роршах тести (ноаниқ сиёҳ доғларидаги тимсоллар орқали шахс проектини кўриш) (Г. Роршах, 1921).

3. Суратларни мослаштириш (аранжировкалаштириш) (суратларни маълум изчилликда жойлаштириш ва ҳикоя тузиш) (С. Томкинсон, 1957).

4. “Луғат” тести (индивидуал тезарус тести, савиянинг тадқиқ этиш).

Конструктив проектив методиклар гуруҳчаси. Ушбу гуруҳчага тааллуқли методиклар маъноли шаклни ҳосил қиладиган деталлар орқали шакллантирилади.

1. Дунё тест (предметларниг 232 моделлари,15 та каиегория бўйича тақсимлаштирилган: уй, дарахт, ҳайвонлар вабошқалар. Предметларни танлаш асосида “ўз олами” яратилади. (М. Ловенфельд, 1939).

2. Q-саралаш (Ўзўининг олами ва атрофдаги кишилар ҳақидаги тасаввурларини тадқиқ этиш; ўрганилаётган шахсга хос қирраларни акс эттирувчи хусусиятлар қайд этилган карточкаларни саралаш (В. Стефенсон, 1953).

Интерпретацион проектив методикалар

(Бирор битта воқеа, ҳодисларни талқин этиш)

1. Тематик апперцепция тести — ТАТ (тасвирлар ифодаси суратларда акс этган) (Х. Морган, Г. Мюррей, 1935).

2. "Тарих суратини туз" — MAPS (ТАТнинг варианти бўлиб, 21 “фонли” сурат, 67 “одамлар тасвири” ифодаланган суратлар : одамларнинг суратларини фонда жойлаштириш ва вазиятлар ҳақида ҳикоя қилиш (Э. Шнейдман, 1947).

3. Уч ўлчамли апперцепция тест (ҳикоя тузиш учун ҳажмли шаклларни танлаш – танланган предметларни баёни) (Д. Твичел-Ален, 1947).

4. Блэк ҳақидаги суратлари Блэки (Дж. Блюм, 1950).

5. Объектив муносабатлар тести (техникаси) (Филлипсон, 1955).

6. Интуиция тест (ТАТга ўхшаш: бошланган ҳикояни давом эттириш керак) (Е. Френч, 1955).

7. Мослаштиришнинг символли тести (16 та пластмассадан ясалган предметлар номи билан махсус ячейкаларга жойлаштирилади — предметларнинг символли аҳамият ва ассоциациялар ифодаланиши) (Т. Кан, 1955).

8. Пикфорднинг проектив суратлари (Пикфорд, 1963).

9. Бошқариладиган проекциялар методикаси (Муносабат хусусиятларини тадқиқ этиш. Текширилувчига тегишли ва унга қарама-қарши хусусиятлар рўйхати тақдим этилади, инсоннинг ўтмиш ва келажаги ҳақидаги тавсифловчи саволлар берилади) (Столин В.В., 1982).

Катартик хусусиятли проектив методикалар гуруҳчаси

(уюштирилган шароитларда ўйин фаолиятини амалга ошириш)

Психодрама (текширилувчилар ва бошқа актёрлар иштирокида сунъий ҳаётий вазиятлар яратилади) (Дж. Морено, 1946).

Экспрессив проектив методикалар

(эркин ёки тавсия этилган мавзуга расм чизиш)

1. График тестлар комплекси (на основе исследований Г. Риднинг тадқиқотлари ва К. Юнгнинг типология асосида , 1921; "Эркин сурат", "Дунё тасвири", "Автопортрет" (Р. Бернс)).

2. «Одам расми» (Ф. Гудинаф, 1926; модификация Д. Харриснинг 1963 йилдаги модификацияси).

3. Ловенфельднинг мозика тести (М. Ловенфельд, 1930).

4. Дунё тест (предметларниг 232 моделлари,15 та каиегория бўйича тақсимлаштирилган: уй, дарахт, ҳайвонлар вабошқалар. Предметларни танлаш асосида “ўз олами” яратилади. (М. Ловенфельд, 1939).

5. Мира-и-Лопецнинг Миокинетик психодиагнози (текширилувчи фигурани бир неча бора пайпаслаб кўриб чиқади, сўнгра қарамасдан уларни ифодалайди) (Э. Мира-и-Лопец, 1940).

6. “Оила расми” методикаси (расмлар ёрдамида оиладаги ички муносабатлар баҳоланади) (В. Вулф, 1947).

7. "Уй-Дарах-Одам" тести (Дж. Бук, 1948).

8. «Одам сурати» (К. Маховер, 1949).

9. Дарахт тести (ушбу психографик тест XIX асрда Э. Жюккерт ва Ж. Шлибда томондан қўлланилган, 1934 йилда К. Кох томонидан, К. Кохом в 1949 йилда К.Кох илк бора эълон қилди).

10. Аронсоннинг график тести (ноаниқ расмни қисқача намоён этиш: текширувчи кўрган расмни ифодалаши керак) (Е. Аронсон, 1958).

11. Тест "Геометрик шакллардан одам расмини шакллантириш" (индивидуал-типологик хусусиятлар: 10 та элементдан иборат учта расм (учбурчак, тўртбурчак, айлана) ҳар хил ўлчамда) (Э. Махони; А.В. Либин, 1989).

12. Криминал-ассоциатив символлар — КАС (татуировкларнинг интерпретацияни).

13. “Мавжуд бўлмаган ҳайвон тест”.

14. Психографологик технологиява талқин.

Импрессив проектив методикалар гуруҳчаси

(бир стимулни бошқасидан устун қўйиши)

1. Сонди тести (психик касал одамлар фотографиясини афзал билиш ва инкор этишни танлаш) (Л. Сонди, 30-е гг. XX в.).

2. Люшернинг рангни танлаш тести (М. Люшер, 1948).

Аддитив проектив методикалар

(гапларни, ҳикояларни, тарихни, вазиятларни якунлаш)

1. Розенцвейгнинг расмли фрустрация методикаси (Тест P-F) (С. Розенцвейг, 1942).

2. Инсайт-тест (15 та вазият-синов баёнини давом эттириш) (Е. Саржент, 1944).

3. Болалар аттитюдлари тести (якунланмаган интерпретация незавершенных картин-стимулов) (Д. Каган, Д. Лемкин, 1960).

4. Тест "Завершение предложений" (Sentence Completion Test — SCT; словесные ассоциативные связи) (Г. Эббингауз, 1897; А. Пейн, 1928). Варианты: Тест эмоционального инсайта (А. Тендлер, 1930), Тест «Незавершенные предложения» — IST (два субтеста по 50 пунктов) (Роттер, Виллерман), SSCT (60 пунктов) Дж.М. Сакса.

5. Қўл тести (қўл ишораларини баён этиш, очиқ агрессив хулқ-атворни ифодалаш) (Б. Брайклин, З. Пиотровский, Э. Вагнер, 1962).

6. Кўп ўлчамли расмли тест (MDDT) (Р. Блох, 1968).

7. Оиланинг тизимли тести — FAST (шахмат доскасига кўз билан чизилган фигуралар шахмат тахтаси майдонига жойлаштирилади — фигуралар ўртасидаги масофа бўйича муносабатларнинг яқинлигини аниқлаш) (Т. Геринг, И. Вилер, 1986).

8. Фрустрациянинг формаллаштирилган тести (ФТФ) (И.Н. Носс, 1994).

Семантик проектив методикалар гуруҳчаси

(шахслилик мазмунини ифодалаш объектига эмоционал муносабат)

1. Семантик дифференциал (СД) (Ч. Осгуд, 1952-1957).

2. Келлининг техника репертуари панжара (индивидуал-шахслилик конструктларни ўрганиш ва тушунчаларнинг шахслилик мазмунни таҳлил қилишни идрок этишни ўрганиш) (Г. Келли, 1955).

3. Новербал семантик дифференциал (қарама-қарши қутбли расмларнинг шкаласи) (Бентлер, Лавойе, Ч. Осгуд, 1962).

4. Хусусий семантик дифференциаллари (межличностно-поведенческий СД; мимический СД; личностный СД) (Дж. Керрол; М. Уиш, 1969).

5. Классификация методи ("саралаш") (семантик тест: маъновий боғлиқ сўзларни саралаш) (Дж. Миллер, 1971).

6. Субъектив шкалалаштириш методи (шкалалар ёрдамида тушунчаларбаҳолаш семантик тести: 0 — ўхшаш эмас; 4 — максимал даражада ўхшаш) (Р. Вудворс, Г. Шлосберг, 1971).

7. “Илоҳий янгилик” (СДО) (Носс И.Н., 1994).

Назорат саволлари:

1. Педагогик тестлаштириш нима?
2. Педагогик тестларнинг қандай турлари мавжуд?
3. Тестларнинг функцияларини шарҳланг.
4. Психологик тестларни қандай турлари классификация қилинади?
5. Ҳаракт тестлари нима?
6. Эмоционал-иродавий сифатларни баҳолаш методикаларини қандай шакллари мавжуд?
7. Проектив методикаларнинг турлари.
8. Эксмрессив проектив методикалар нима?
9. Импрессив проектив методикалар нима?
10. Семантик проектив методикалар қандай бўлади?

Тавсия қилинадиган адабиётлар рўйхати:

1. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. Учебник для вузов. -Спб.:Питер, 2007.-352 с.
2. Войтов А. Г. Тестология гуманитариям. Теория и практика учебного тестирования. 2-е перераб. изд., руководство педагогам гуманитарных, социальных и экономических наук; уч. пособие для студ. педвузов; – М.: 2005. - с. 401

3. Войтов А.Г. Тестология. М.: Эндемик, 2004, 220 с.
4. Носс И.Н. Руководство по психодиагностике. –М.: Изд-во Институт психотерапии, 2005.-688с.
5. Расулов А.И.Психодиагностика.-Т., “Mumtoz so’z”, 2010.-169 бет.

4-БОБ. ТЕСТОЛОГИЯНИНГ ТЕХНИК ВА МЕТОДОЛОГИК ПРИНЦИПЛАРИ

Режа:

1. Тестларни яратишнинг ўзига хос жиҳатлари.
2. Методикаларни ишлаб чиқиш ва фойдаланиш талаблари.
3. **А**хборотларнинг объективлик муаммоси.

Таянич сўзлар: *тест нормалари, тестларни талқин қилиш, техник приниципар, методика, ахборотнинг объективлиги.*

Психологик ахборотларни конфиденциаллиги, текширув натижаларини олиш текширилувчининг зарари учун ишлашт керак эмас. Улар объектив ва социал ахлоқи меъёрларига мос ва меъёрлар билан мустаҳкамланган бўлиши керак. Психологларнинг халқаро касбий этикавий стандартлари ўзида қуйидагиларни қамраб олади:

- Жавобгарлик тамойили (тадқиқотчи олинган ахборотларни ишончлилиги ва конфиденциаллигига жавоб беради);
- компетентлик тамойили (психодиагностиканинг асосий амалий процедураларини ва уларни қўллаш қоидаларини билиш);
- этикавий ва ҳуқуқий ваколатга эгалик тамойили (олинган ахборотларни амалдаги қонунчилик доирасида ҳаракат қилиш ва фойдаланиш);
- юқори даражадаги психологик тарғибот тамойили (ишни текширилувчида психологик диагностика тўғрисидаги ёқимли таассуротларни тадқиқоти натижасида ташкил этиш);
- конфиденциаллик тамойили (текширилувчининг шахсий ҳаёти, туйғуларини поймол қилишга йўл қўймаслик, унга дахлдор маълумотларни тарқатмаслик);
- текширилувчининг хотиржамлигни таъминлаш тамойили (тестлаштириш жараёни натижасида текширилувчининг психологик ва соматик ҳолати ёмонлашмаслиги керак. Шунингдек, моддий ҳолати ўзгармаслиги, унга зарар етмаслиги керак);

- касбий кооперация тамойили (услубий ва амалий жиҳатдан ишнинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида ва текширилувчининг психодиагностик баҳолари сифатини ошириш мақсадида психологик ахборотларни алмаштириш);
- текширув мақсадлари ҳақида мижозни ахборот билан таъминлаш тамойили (текширилувчи психодиагностиканинг умумий мақсадлари ҳақида тасаввурга эга бўлиши керак). Агар тамойил методиканинг баҳолашига яширин сингдирилган бўлса, бу вазиятга боғлиқ бўлмайди;
- текширувнинг ахлоқий-ижобий самарасини таъминлаш тамойили (текширув ва маслаҳатдан сўнгра текширилувчида кайфиятнинг кўтарилиши ва хулқ-атворидаги салбий хусусиятларнинг пасайишига эришиш зарур);

Психологик методикаларга талаблар

1. Ўлчайдиган методикалар (тестлар).

а) мақсад, предмет ва методикларни қўллаш соҳасини бир хилликда шакллантириш;

б) тестни ўтказиш тартибини фойдаланувчи учун қулай, яроқли бир хил алгоритм кўринишига келтириши лозим (ёки компьютерга);

в) қайта ишлаш тартиби статситик асосланган ҳисоблаш методлари ва тест балларини стандартлаштиришни ўз ичига олиши лозим (статистик ёки мезони тест меъёрлари бўйича). Тест баллари асосида чиқарилган хулосалар уларнинг статистик ишончлиолигин эҳтимоллик даражасини кўрсатиши кузатилади;

г) тест шкалалари репрезентативлиги, ишочлилиги, валидлиги қўлланилиши соҳаси бўйича текширилган бўлиши керак (стандаротлаштирилган тадқиқотни амалга ошириш имкониятини берадиган);

д) ўз-ўзи ҳақида ҳисоб беришга асосланган тадбирлари натижаларнинг ишончлилигини назорат қилиш, ишончсиз баённомаларни автоматик саралаш воситалари билан таъминланган бўлиши керак;

е) методикаларнинг барча стандартларини даврий коррекциялаш мақсадида тест маълумотларининг базасини шакллантириш.

2. Экспертлар методлари.

а) методиканинг мақсади, предмети ва қўлланилиш соҳасини бир хил мазмунда шакллантириш. Ишончли маълумотларнинг олишни зарур касбий билимларга эга бўлган етарлича миқдордаги экспертлар таъминлайди;

б) йўриқномалар бир хил мазмунга эгалиги бўйича маълум маълумотлар тўплами асосида экспертлар синовдан ўтган бўлиши керак;

в) натижаларни қайта ишлаш стандартлашган, ҳар қандай экспертга оралиқ маълумотларни бир хилда талқин этиш имконини берувчи бўлиши керак;

г) методикаларнинг барча стандартларини даврий коррекциялаш, фойдаланувчиларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш мақсадида тест маълумотлар базасини шакллантириш.

Методик воситалар психологлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи маҳаллий комиссияда аттестациядан ўтиши керак.

Тестлардан фойдаланувчиларга қўйиладиган талаблар:

а) умумий назарий-методологик тамойилларни билиши ва амалий қўллашни; дифференциал психометрия асосидан фойдаланишни; психодиагностик адабиётларни таҳлил; ахборотлар ва тест воситалар банкини яратиш;

б) тест маълумотлари асосида қабул қилинган қарорлар учун, методикаларнинг прогностик валидлиги ва репрезентативлик мослигини таъминлашга масъул;

в) диагознинг зарур ишончлилик даражасини тестлаштириш ёки эксперт баҳолашни қўллаш билан таъминлаш;

г) минимал йўқотиш максимал ишончликка эга бўлган - энг самарали диагностика асосида тест батареяларини ишлаб чиқиш;

д) қўлланилиш соҳасида методикаларни такомиллаштириш бўйича илмий-тадқиқот ишларини ўтказиш;

е) методикаларни стандартлаштириш, балларнинг ҳисоблаш, маълумотларни талқин этиш, касбий яроқликни прогнозлаш талабларига риоя қилиш;

ж) психодиагностиканинг методик воситаларини тўғри фойдаланиш ва тарқатиш;

з), текширилувчининг шахсий ишончи асосида олинган психодиагностик ахборотларни конфеденциаллигини таъминлаш;

и) психодиагностик методикаларни ишлаб чиқувчиларнинг муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоялаш бўйича талабларни бажариш.

Ушбу талаблар ҳали республикамизда бирор бир қонуний ҳужжат асосида тасдиқланмаган, аммо тавсиявий характердаги талаблар ҳисоболанади. Улар кўпроқ психологларнинг ахлоқий-маънавий сифатларига асосланади.

Назорат саволлари:

1. Тестдан фойдаланануvчиларга қандай талаблар қўйилади?
2. Конфиденциаллик тамойили нима?
3. Жавобгарлик тамойили нима?
4. Психологик методикаларга талабларни изоҳланг.
5. Тестлардан фойдаланувчиларга қўйиладиган талаблар нималардан иборат?
6. Экспертлар методи нима?
7. Минимал йўқотиш ва максимал натижага эришиш нима учун кеарк?
8. Методикаларни стандартлаштириш нима?

Тавсия қилинадиган адабиётлар рўйхати

1. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. Учебник для вузов. -Спб.:Питер, 2007.-352 с.

2. Войтов А. Г. Тестология гуманитариям. Теория и практика учебного тестирования. 2-е перераб. изд., руководство педагогам гуманитарных, социальных и экономических наук; уч. пособие для студ. педвузов; – М.: 2005. - с. 401
3. Войтов А.Г. Тестология. М.: Эндемик, 2004, 220 с.

5-БОБ. ТЕСТЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН ПСИХОМЕТРИК ТАЛАБЛАР

Режа:

1. Статистик тушунчалар.
2. Тест нормалари.
3. Психологик тестларни стандартлаштириш
4. Тестларнинг ишончлилиги ва валидлиги.

Психологик тестларнинг натижаларини талқини қилишда эса стандартлаштириш танланмасида акс этган нормаларга таянилади. Бундай нормалар эмпирик йўл билан белгиланади. Репрезентатив гуруҳ вакилларининг кўрсаткичлари ҳаққонийлигини тест билан мувофиқлаштирилади. Стандартлаштириш вақтидаги баҳолар тақсимоти ҳақиқий синалувчининг бирламчи баҳоси (“қуруқ баллар”) тақсимотда қандай ўрин олганлигига асосланади. Унинг кўрсаткичлари гуруҳнинг ўртача қийматига мос келадими ёки йўқлиги аниқланади.[19]

Индивидуумнинг стандартлаштириш танланмасидаги ҳолатини аниқлашда унинг “қуруқ балл”ари нисбий мезонларга асосланиб иш кўради. Ишлаб чиқиладиган баҳолар икки мақсадга мувофиқ амалга оширилади. Биринчидан, улар синалувчининг норматив танланмадаги нисбий ҳолатини аниқлашга кўмаклашади ва улардаги олинган қийматлар бошқа синалувчиларнинг натижалари билан ўзаро таққосланади. Иккинчидан, улар индивидуумнинг ҳар хил тестлардан олган натижаларини тўғридан тўғри солиштиришни таъминлайди. Масалан, қиз бола луғатли тестдан 40 балл ва арифметик тестдан 22 балл тўплади. Бу икки натижа ҳар иккала тест бўйича ҳеч нарса бермайди. Бу ерда синалувчи қайси тестни яхшироқ бажарган деган саволга жавоб олиб бўлмайди. Улар ўртасидаги фарқларни топимш учун ҳар хил тестларнинг стандарт нормасига асосланилади.

[19] Anastasi A, Urbina S. Psychology Testing. Prentice-HallInternational,Inc.- p. 57

Статистик тушунчалар[20]. Статистик методларнинг мақсади миқдорий кўрсаткичларни тушуниш учун уларни мужасамлаштирилган ва тизимлаштирилган ҳолатда тақдим қилишдан иборат. 1000 тест баҳоларига назар солиш анча таъсирчан кўринса-да, аммо уни тушуниш қийинчилик туғдиради. Натижаларни статистик меъёрлаштириш учун бир неча босқичли тадбир амалга оширилади. Бунинг учун балларнинг частотали тақсимоти жавдали тузиб чиқилади (1-жадвал). Бунинг учун дастлаб, бирламчи баҳоларнинг миқдорий

Миқдорий кўрсаткичларни тақсимланиш интервалига кўра баҳолари маълум шартли белгилар билан ифодаланади. Барча частоталар йиғиндиси N-ушбу гуруҳдаги ҳолатларнинг умумий сони. Бирламчи баҳолар бўғинли коднинг тўғри бажарилган элементлар миқдорлари.

1-жадвал

Ўзлаштириш коди бўйича талабаларнинг бирламчи баҳоларининг тақсимланиш частотаси (n=1000)

Гуруҳлаш интерваллари	Частотаси
52-55	1
48-51	1
44-47	20
40-43	73
36-39	156
32-35	328
28-31	244
24-27	136
20-26	28
16-19	8
12-15	3
8-11	2

Натижалар икки минут давомидаги уринишларда ўзгаришларнинг кўрсаткичи 8 дан 52 гача чегарада тебраниши кузатилади. Улар гуруҳлаш

[20] Anastasi A, Urbina S. Psychology Testing. Prentice-HallInternational,Inc.- p. 57.

интервалида жойлашган бўлиб, кенглиги бўйича 4 бирликдаги интервал билан гуруҳлашга эга бўлди: 8-11дан 52-55 гача бўлган интервалдан ўрин олди.

Частоталар қаторидан аниқлаш мумкинки, иккита синалувчининг натижалари 8-11 интервалда , учтасиники эса 12-15 интервалдан ўрин олган ва ҳ.к.з. Тақсимотлар частотаси бўйича маълумотларнинг график тақдим этилиши эгри чизиқ тақсимоли кўринишини олган (1-расм).

1-расмдан кўринмоқдаки, тақсимотларни кўриниши қўнғироқ шаклидаги нормал эгри чизиқ тимсолини ҳосил қилмоқда. Нормал эгри чизиқнинг математик аниқланиши муҳим математик хоссаларни эгаллаган бўлиб, кўпгина статистик таҳлилларнинг асосида ётади.

Нормал тақсимотнинг кўринишида фаҳмлаш мумкинки, кўп миқдордаги ҳолатлар эгри чизиқнинг маркази қисмидан ўрин олган, қолган ҳолатлар камайган тарзда унинг чеккасига қараб жойлашиб боради. Эгри чизиқ симметирик кўрииниш олиб, ягона максимумлик эса марказдан ўрин олган.

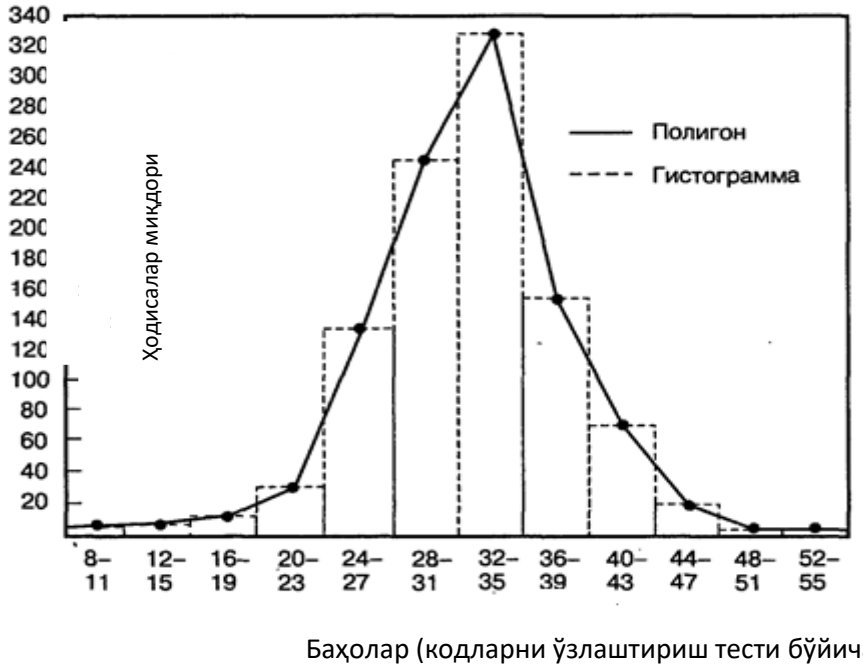

1-расм. Эгри тақсимот: полигон ва гистограмма

Инсон хусусиятларини ифодаловчи кўпгина аломатлар-бўйи ва вазнидан тортиб қобилият ва шахслилик хусусиятларигача – нормал эгри

чизиққа яқинлашиб боради. Умимийда кўпгина гуруҳга нисбатан эмпирик тақсимот назарий кормал эгри чизиққа яқинлашади. Қийматларнинг бу тарзда статистик ифодалаш кўпгина тестларни натижаларини типик ёки репрезентатив талқин этишга имкон беради.

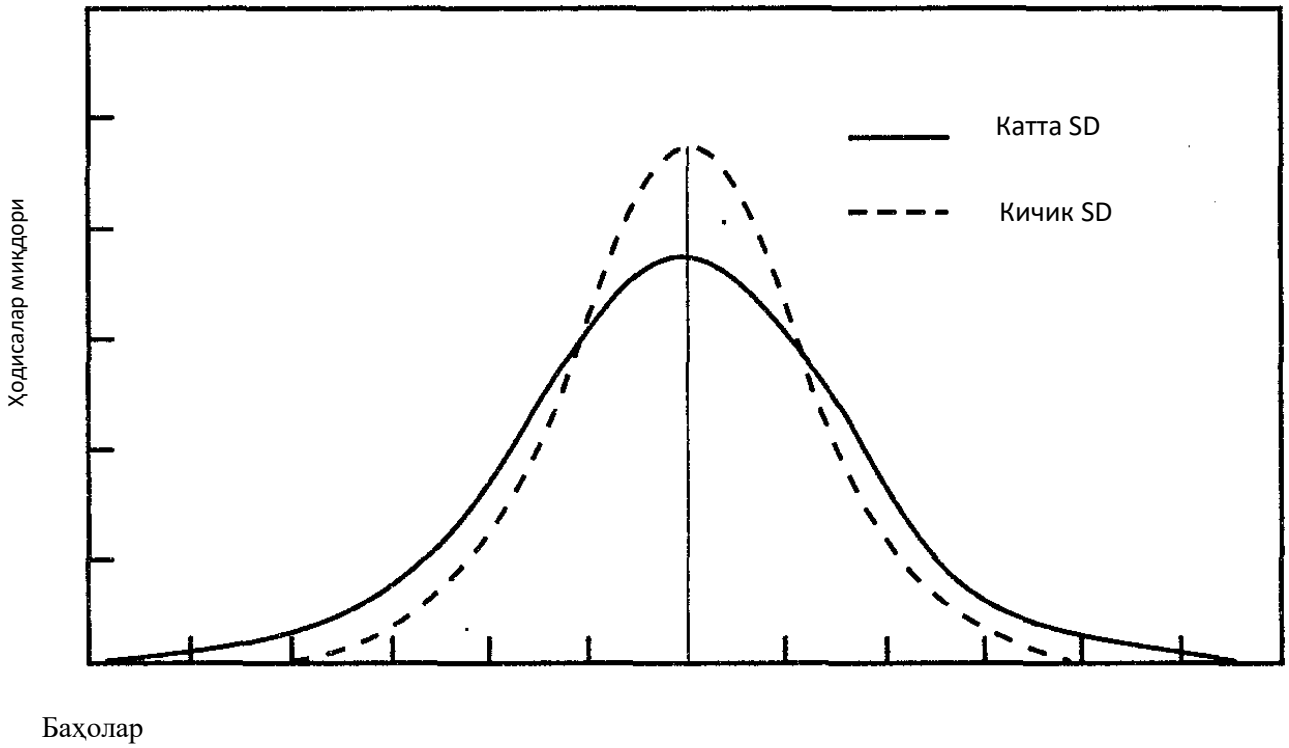

2-расм. Бир хил ўртача ва ҳар хил ўзгарувчанлик диапазон бўйича тақсимотлар частотаси

Сўнгра қатор тест баҳолар тўплами марказий тенденцияларни қатор мезонлари тиғиз баён қилинган бўлиши мумкин. Бундай ягона мезон синалувчилар гуруҳи бажарган тест топшириқларни тавсифловчи энг типик ёки ререзентатив баҳони беради. Бундай мезонлардан бири ёки ўртача танланма ёки катта М билан ифодаланган *ўртача арифметик* қийматдан иборат. У барча тўпланган қийматлар йиғиндисидан содир бўлган ҳодисаларнинг йиғиндисини (N) бўлиш асосида топилади. Марказий тенденциялардан яна бир энг кўп учровчи баҳо *модадан* иборат. Частотали тақдимотда *мода* максимал частота билан гуруҳлаш интервал ўртасидаги сифатида аниқланади. Масалан, 1-жадвалдаги мода 32-35 интервалдаги нуқталар ўртасидан ўрин олган бўлиб, у 33,5 га тенгдир. Бу қиймат эгри тақсимот чизиғининг энг юқори нуқтасидан ўрин олган. Марказий

тенденциянинг учинчи ўлчами - бу *медиана* ҳисобланади. Медиана синалувчиларнинг баҳоларини ранглаштириш мажмуасини ўртасидан жой олувчи баҳодир. Медиана тақсимот тўпламидаги баҳоларни тенг иккига бўлувчи қиймат ҳисобланади. Натижада ҳодисларнинг бир қисми медианадан қуйи, бир қисми юқоридан жой олади.

2-жадвал

	БАҲОЛАР (X)	ОҒИШ $=X-M)$		КВАДРАТ ОҒИШ (x^2)
50 % ҳодиса	48	+8	+20	64
	47	+7		49
	43	+3		9
	41	+1		1
	41	+1		1
Медиана = 40,5 →	40	0		0
50 % ҳодиса	38	−2	−20	4
	36	−4		16
	34	−6		36
	32	−8		64
	$\sum X = 400$			$\sum x^2 = 244$

$$M = \frac{\sum X}{N} = \frac{400}{10} = 40$$

$$Дисперсия = \sigma^2 = \frac{\sum x^2}{N} = \frac{244}{10} = 24,40$$

$$SD \qquad \sigma = \sqrt{\frac{\sum x^2}{N}} = \sqrt{24,40} \approx 4,9$$

Тест баҳолари ҳақидаги қўшимча маълумотлар марказий тенденциядан индивидуал оғиш даражасини кўрсатувчи ўзгарувчан мезонларни беради. Ўзгарувчанликни энг аниқ ва тушунарли тақдим этувчи усули тўпламдаги минимал ва максимал баҳолар ўртасидаги фарқни ифодаловчи ҳодиса тебраниши тақдим этади.

Нормал тақсимот қоидасига кўра 10 та ҳодисадан иборат ҳолат бўйича мисол кўриб чиқилади. Кам ҳодиса бўйича масалани кўриб чиқиш, кўп тўпламли ҳодисларга нисбатан унинг тушунарли бўлишини таъминлаш

учун олинди. Жадвалда бир қатор кейинчалик фойдаланиладиган статистик ифодалар келтрилган. Тестнинг бирламчи баҳолари катта *X* орқали кичик *x* эса гуруҳнинг ўртача қийматидан ҳар бир синалувчиларнинг индивидуал қиймат бўйича улушини ифодалайди.

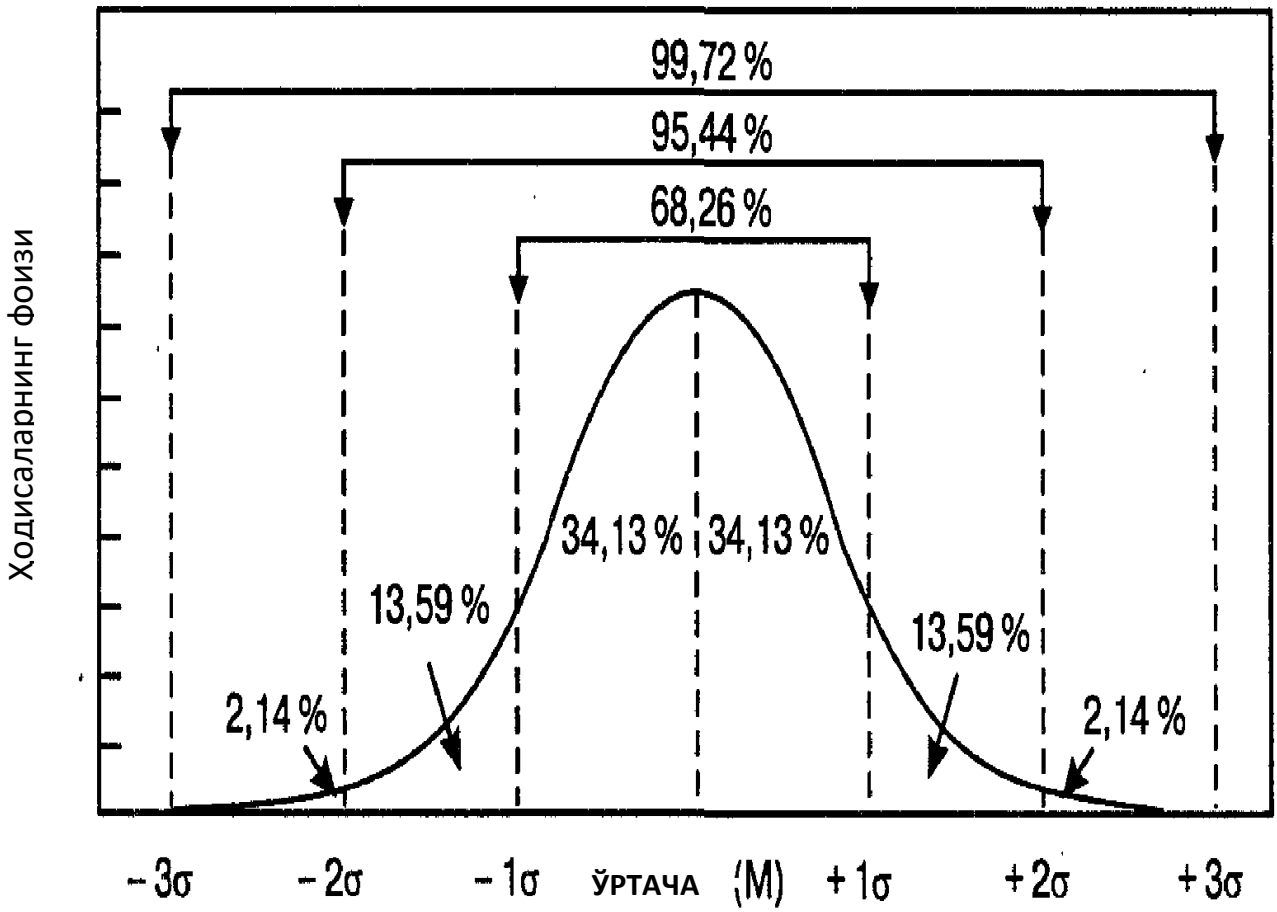

3-расм. Нормал эгри бўйича тақсимотларнинг фоизли ифодаланиши

Грекча Σ ҳарфи йиғинди маъносини ифодалайди. Жадвалнинг биринчи устуни бўйича ўртача қиймат ва медиана ҳисоблаб топилади. Жадвалда ўртача қиймат 40, медиана эса 40,5 га тенг ва 40 билан 41 ўртасида жойлашган. Бешта ҳолат (50%) медианадан юқорида ва бешта ҳолат эса медианадан пастдан ўрин олган. Мода эса 41 дан иборат. Бу қийматни иккита киши олган. Бошқа барча кўрсаткичлар эса фақатгина биттадан ҳолатда акс этган.

Жадвалнинг иккинчи қатори ҳар бир баҳонинг гуруҳдаги ўртачадан (40) у ёки бу томонга оғишини ифодалайди. Бу оғишларнинг йиғиндиси доимо нолга тенг. Ўртачадан ижобий ва салбий оғишларнинг бир бирига муносабати (+20-20=0) нолга тенг.

Анчагина ижобий ўзгарувчи мезон стандарт оғиш ҳисобланади (SD ёки σ). Бу устундаги қийматлар йиғиндисининг тасодифлар сонига бўлиниши ($\frac{\sum x^2}{N}$) дисперсия ёки ўртача квадрат оғиш деб аталади. Дисперсия тест натижаларининг индивидуал тафовутларидаги ҳар хил омилларнинг улишини ёритиш вақтда чет фойдалилик ҳисобланади. Шунингдек SD ҳар хил тестлар бўйича нормалар бирлигидаги индивидиум баҳоларини ифодалаш учун хизмат қиладиган таянч элементалар вазифасини бажаради. Стандарт оғишни талқин қилиш нормал эгри тақсимотга яқин ёки нормал тақсимот ҳақида сўз борган ҳолатда аниқ бўлади. Нормал тақсимот вақтида SD ва ҳодисларнинг нисбий миқдори ўртасидаги яққол муносабат жадвалда ўз аксини топган. Нормал эгри чизиқ базиси ўртачадан М юқори ва қуйи стандарт оғишлар бўйича икки ва уч бўлакларга бўлиб қўйилган. Масалан, жадвалда келтирилган ҳолтган кўра М=40+1σ=44,9 (яъни, 40+4,9); +2σ (яъни, 40+2х4,9) ва ҳ.к.з кўриниш олади. ҳолати М билан +1σ ўртасидан ўрин олган ҳодисаларнинг фоизли миқдори нормал тақсимот учун 34,13% га тенг бўлди. Эгри чизиқнинг симметрик қисмида 34,13% М билан -1σ оралиғида ҳам ўрин олади. -1σ дан +1σ гача диапазон 68,26% га тенг бўлади. Барча ходисалар ±3σ диапазонда (99,72%) жой олди.

Тест нормалари

Ёш нормалари

Тест баҳоларига мазмун беришнинг яна бир усули – бу индивиднинг нормал йўналиш бўйича ривожланишини кўрсатадаи. Шундай қилиб,
8 ёшли бола интеллект тест бўйича 10 ёшли боланинг ўртача даражадаги интеллект тести бўйича топшириқларини бажара олди. Унинг ақлий ёши 10

ёшга тенг. Ақлий ривожланишдан ортда қолган катта ёшлик киши бу тест топшириқларини бажарганда унинг ақлий ёши ҳам АЁ=10 га тенг бўлади. Бошқа ҳолатда 4-синф ўқувчиси ўқиш тести бўйича 6–синф нормасига ва арифметик тест бўйича 3-синф нормасига эришди. Бундан кўринадики, тестларнинг ёш билан боғлиқ кўрсаткичлари анчагина мураккаб кўринишга эга.

Мактаб нормалари. Мактаб нормалари таълим жараёнида эришилган ёки мактаб таълимига боғлиқ қбилиятларини ўрганиш тестлари асосида ишлаб чиқилади. Улар ҳар бир таълим босқичи учун белгиланади ва мамлакатнинг барча ҳудудларига амал қилинади.

Касбий нормалар. Касбий нормалар ҳар хил касб эгалари гуруҳи учун тестлар асосида белгиланади (масалан, механиклар, машинистлар ва бошқалар).

Маҳаллий нормалар. Маҳаллий нормалар жинси, ёши, географик ҳудуди, социал-иқтисодий статус ива бошқа умумий белгилари билан тафовутланувчи тор тоифали кишилар учун қўллашда ишлаб чиқилади. Масалан, Векслер ва Равен тестлари ёш чегаралари бўйича нормага эга.

Миллий нормалар. Миллий нормалар халқ, миллат, мамлакат вакиллар учун ишлаб чиқиладиган нормалар. Бундай нормалар маълум маданият, ахлоқ талаблари ва ҳар бир маданий анъаналарни аниқлаш учун керак.

Нормалар тест натижаларини талқин этишда эталон сифатида зарур. Масалан, интеллект тестларида IQ бирламчи кўрсаткичлари IQ норматив кўрсаткичлари билан муносабати солиштирилади (Ж.Равен тестида 43, 44, 45 баллар норма ҳисобланади). Агар текширилувчининг IQ кўрсаткичи нормадан юқори бўлса 60 баллга тенг (Ж.Равен тестида). Бу текширилувчининг интеллектуаллик даражаси юқори эканлигини англатади. Агар IQ кўрсаткичи паст бўлса, у ҳолда қуйи даража, олинган IQ кўрсаткичи 43, 44 ёки 45 баллга тенг бўлса, у ўртача ҳисобланади.

Психологик тестларнинг стандартлаштириш талаблари. Шахсни ўрганиш тестларини конструкциялаш ўзида психометрик асосий талабларга жавоб берувчи ўлчаш воситаларининг яратиш жараёнини тақдим этади. Ҳар қандай тест ишончли, валидли ва стандартлаштирилган бўлиши керак. Психодиагностика билан шуғулланаётган ёш мутахассислар ўз амалиётларида методикалардан фойдаланиш билан боғлиқ муаммоларга кўп дуч келмоқдалар. Чунки мамлакатимизда психодиагностика фанининг ривожланиши анча илмий салмоққа эга бўлган ишларни амалга оширишни талаб этади. Бугунги кунда психодиагностик мақсадларда татбиқ этилаётган методикаларнинг асосий қисми бошқа муҳитларда яратилган бўлиб, улар бизнинг шароитимизда айрим психометрик қоидаларга мувофиқлаштирилган ҳолда қўлланилиб келинмоқда. Шунингдек, психодиагностика ва унинг муаммоларига бағишланган қўлланмалар, адабиётларнинг ўзбек тилида яратилганлари ва психологлар тайёрлаш жараёнида психодиагностика курсини ўқитишда ҳам амалий тажрибалар етарлича эмас. Бу тарздаги муаммоларнинг мавжудлиги ўз навбатида ушбу йўналишдаги бошқа муаммоларни келиб чиқишига асос бўлиб қолаётганлиги шубҳасиз. Юқорида келтирилган муаммоларга таянган ҳолда психологик методикаларни яратиш, уларни модификациялаш ва мослаштиришнинг психометрик жиҳатлари билан боғлиқ масала таҳлилига эътибор қаратиш кўзда тутилди. Маҳаллий мутахассислар методикаларни амалиётда қўллаш қоидалар ва шарт-шароитлар билан боғлиқ муаммоларга дуч келмоқдалар. Бундай муаммоларни ҳал этишда жаҳон психологиясида етарлича тажрибалар мавжуд. Ушбу тажрибаларга таянган ҳолда ёш мутахассислар дуч келаётган муаммолардан бири психодиагностик методикалар, хусусан, тестларни стандартлаштиришнинг умумий жиҳатларини таҳлил этиб ўтишга ҳаракат қиламиз.

Психологик тестларни стандартлаштириш

Стандартлаштириш (инглизча standard сўздан олинган бўлиб, – бир шаклга, меъёрга келтириш маъносини англатади) – тестнинг ўтказиш

тартиби ва унинг натижаларини баҳолашни ягона меъёрга келтириш, унификациялаш ва татбиқ этишни қатъий белгилаш жараёни.

Методиканинг валидлик, ишончлилик ва дифференциаллик талабларига, уни қўллаш учун нисбий танланмани стандартлаштириш зарур. Шу боис, психологик методикаларнинг биринчи кўрсаткичлари, баҳоси ва талқини экспериментаторнинг хулқ-атвори ва субъектив мулоҳазаларига боғлиқ бўлиб қолмаслигини тақозо этади. Шу сабабли тадқиқотчилар, методикаларни яратувчи ва мослаштиришга жазм этган мутахассислар психологик тестларнинг объективлигини таъминлаш учун қуйидаги шартларга амал қилиб, иш юритишлари лозим бўлади:

– методика меъёрлари билан қиёсий натижаларини қўлга киритиш учун тестни ягона ўтказиш тартибга келтириш;

– тестни бажаришнинг ягона баҳо меъёрига эришиш;

– тестлаштириш маълумотларини қайта ишлаш натижаларидан олинган кўрсаткичлар билан солиштириш учун маълум тест нормаларинии аниқлаштириш.

Бугунги кун психометрика тажрибаларида стандарлаштиришнинг иккита шаклига кўп таянилади. Биринчиси, методикани татбиқ этишнинг қатъий вақтини белгилаш, йўриқномасини, жавоблар варағини , тажриба-синовни ўтказиш шароитларини ва текширувчиларнинг характеристикасини унификациялаш билан боғлиқ.Психологик тестларни стандартлаштиришнинг ушбу ҳолати қуйидаги диагностик вазиятларни аниқлаш ва ҳисобга олишни ўзида қамраб олган:

1. Тест ўтказиш шароитлари (бино, жиҳозланиши ва бошқа ташқи омиллар). Шубҳасиз, қисқа муддатли хотирани товуш, овозлар сингари чет таъсирларсиз яхши ўлчашга эришилади (масалан, Векслернинг рақамлар қаторини такрорлаш субтести ёрдамида).

2. Йўриқномаларнинг мазмуни ва уни тақдим қилиш хусусиятлари (овоз тони, тўхталиш (пауза), нутқнинг тезлиги ва бошқалар). Масалан,

“Ўнта сўз” тестидаги сўзлар маълум сониялар оралиғида тақдим этилиши керак.

3. Стандартлаштирилган стимул материалнинг мавжудлиги. Масалан, олинган натижаларнинг холислиги респондентларга Г.Роршахнинг қўлбола картасини ёки стандартлаштирилган –маълум рангларнинг уйғунлиги ва ранглардаги ўзгачалик тақдим этилишига аҳамиятли боғлиқдир.

4. Тестни бажаришнинг вақтини чегараланиши. Масалан, Равен тестини бажариш учун респондентга 20 дақиқа берилади.

5. Тестни бажариш учун стандарт бланки. Стандартлаштирилган бланкнинг қўллаш натижаларни қайта ишлаш жараёнини енгиллаштиради.

6. Тестлаштириш жараёни ва натижаларига ўзгарувчан шароитларнинг таъсирини ҳисобга олиш. Ўзгарувчан таъсирлар деганда текширилувчининг ҳолатлари тушунилади (толиқиш, кечинмалар, тестдан безовталаниш, яъни ҳолатлар, экспертизанинг шартли ҳаракат мотиви ва бошқалар), тестнинг ностандарт шароитда ўтказиш (ёмон ёритилган бино, вентиляциянинг йўқлиги ва бошқалар) ва тестни ўтказишни тўхтатиб қўйиш.

7. Тестни ўтказиш жараёни ва натижаларига диагностнинг хулқ-атвори таъсирини ҳисобга олиш. Масалан, тест ўтказиш жараёнида экспериментаторнинг қўллаб-қувватловчи-рағбатлантирувчи хулқ-атворини респондент томонидан “тўғри жавобни” шама қилиш тарзида идрок этиш ва бошқалар.

8. Тест ўтказиш жараёнида респондентни тажрибасининг таъсирини ҳисобга олиш. Табиийки, респондент тестдан биринчи бора ўтаётгани йўқ, у ноаниқлик туйғусини бартараф эта олди ва тест вазиятига маълум муносабатни ишлаб чиқади. Масалан, агар респондент Равен тестини бажариб бўлган бўлса, унга иккинчи бора тестни бажаришни таклиф этиш керак. эмас.

9. Тестнинг бажарилишини бир хилликда баҳолаш: олинган натижаларни стандарт талқин этиш (бу ушбу тестни ёш (масалан, интеллект

тестларида), жинс ва бошқа аломатлар учун норма билан бажаришдан олинган кўрсаткичларни кўзда тутади.

Иккинчиси, психодиагностик методикаларни ишлаб чиқиш, мослаштириш ва фойдаланишга йўналтирилган: 1) тест методикаларини лойиҳалаштириш босқичи ва уларнинг мазмуни. 2) Тестнинг мослаштириш алгоритми ва технологияси. Бу хусусида қуйида алоҳида мулоҳаза юритилади.

Тестларнинг ишончлилиги ва валидлиги

Тест назариясининг бош муаммоси натижаларни ўлчаш бўйича ишончли натижаларни аниқлашдир. Тест ўтказишдан ишончли натижалар олишнинг психометрия учун аҳамиятга эга бўлган икки йўли бор: специфик ва умумлашган (генерализациялашган).

Махсус олинган ҳаққоний натижалар остида конкрет тест ёрдамида олинган аниқ натижалар тушунилади. Бу тушунча физик қийматларнинг ўлчамларини аниқлашдаги кузатиладиган аниқ баҳо тушунчасига яқиндир. Бу ерда натижаларнинг ҳаққонийлилигига ўлчаш методларининг аниқлилиги билан боғлиқ қараш тушунилади. У тестлаштириш натижаларининг

Тестнинг ҳақиқатдан психик хусусиятларининг даражасини ўлчаш қобилиятини характерлаш учун валидлик тушунчасидан фойдаланилади.

Тестнинг валидлиги (validity) тест ўлчаши мўлжалланган сифатлар (хосса, қобилият, характеристика) ўлчашини ифодалайди. Инвалидлар ёки валидликка эга бўлмаган тестлар амалий қўллаш учун яроқли эмас.

Валидлик билан ишончлилик ўзаро боғлиқ тушунчалардир. Уларнинг ўзаро муносабатларини қуйидаги мисол орқали изоҳлаш мумкин. Иккита А ва В мерганлар бор. А мерган 100дан 90 очко, В мерган эса фақатгина 70 очко тўплади. А мерганнинг ишончлилиги-0. 90, В мерганнинг ишончлилиги -0.70 га мос келди. Бироқ А мерган доимо бегона нишонларга ўқ отган, шу сабабли мусобоқада унинг натижалари ҳисобга олинмади. Иккинчи мерган эса нишонни тўғри танлаган, яъни ўзи учун белгиланган

нишонга отган. Бу ерда А мерганнинг валидлиги 0 га тенг, В мерганники эса 0,70 га тенг. Агар А мерган ҳам ўзига белгиланган нишонга ўқ отиб, 90 очко олганида эди, унинг валидлиги ҳам ишончлигига тенг бўлар эди.

Агар у баъзан нишонни чалкаштирса, унинг натижаларини бир қисми ҳисобга олинмайди ва А мерганнинг валидлиги ишончлиликдан паст бўлади. Келтирилган мисолда ишончлиликнинг аниқлиги, мерганнинг бехато отганлиги билан, валидликнинг аниқлиги эса отишнинг аниқлиги, яъни ҳар қандай отиш эмас, балки қатъий белгиланган ўзининг нишонига отганлиги билан характерланади. Шу сабабли у хоҳ нишонни, хоҳ командасини ўзгартирмасин ишончли отган мерган валидликка эга бўлади. Тестлар тарихида маълум ҳолатларда тестлар бир хусусиятни ўрганишда инвалидли деб ҳисобланса-да, аммо бошқаси учун у валидликка эга бўлган. Демак ишончлилик валидлик учун зарур шарт ҳисобланади. Ишончсиз тест валидликка эга бўлмайди. Аксинча, валидликка эга бўлган тест ишончли бўлади. Ишончлилик валидликдан кичик бўлмайди, ўз навбатида валидлик ишончлиликдан ортиқ бўлмайди.

Замонавий психометрияда қатор валидлик турлари мавжуд. Амалиётда уларнинг учта асосий валидлик турлари алоҳида эътибор қаратиш муҳимдир: мазмуний (мантиқий), эмпирик ва концептуал.

Мазмуний валидлик (content validation). У кўпинча “мантиқий валидлик” ёки “аниқлаш бўйича валидлик” деб ҳам номланади. Мазмуний валидлик мутахассис томонидан тестнинг валидлик деб билдирган мулоҳазаси орқали аниқланади.

Мазмуний валидлик кўриниб турган, юзадаги, ташқи валидлик (face validity) дан фарқ қилиши кузатилади. Ташқи валидлик- текширилувчи нуқтаи назаридаги валидликдир. У текширилувчида тест йўриқномаси ва материаллари билан танишишда шаклланади, ўлчаш предмети ҳақидаги таассуротларини ифодалайди. Ташқи валидлик тестлаштириш жараёнида муҳим рол ўйнайди, чунки айнан у биринчи навбатда текширилувчининг текширувга муносабатини аниқлайди.

В.А.Аванесов текширилувчиларда ташқи валидликни йўқлиги туфайли тестни бажаришдан бош тортиш ҳолати билан боғлиқ мисол келтиради. Бир социологик тадқиқотда балиқчилик флоти моряги анкетани тўлдиришдан бош тортган ҳолат кузатилади. Бунга сабаб анкета моряклар учун тузилмаганлиги сабаблидир. Агар сўровнома денгиз атамалари билан боғлиқ тузилганда эди, у ҳолда текширилувчиларда катта ишонч уйғотган бўлар эди. Айнан ушбу ҳолатнинг кучига кўра ташқи валидлик баъзан ишончли валидлик ҳам деб номланади.

Ошкора, ташқи валидлик мазмуний валидлик билан ҳар хил муносабатда бўлади. Бир ҳолатда мазмуний ва ташқи валидлик мос тушса, бошқасида ташқи валидлик мазмуний валидликни ҳимоялаш (яшириш) учун ниқоб сифатида фойдаланилади. Шу мақсадда топшириқнинг мазмуни ва йўриқномасига махсус шакл берилади. Бу асосий объектив тестларни тузишнинг тактик усули сифатида фойдаланилади.

Ошкора-ташқи валидликдан фарқли ўлароқ мазмуний валидлик доимий равишда тест материалини мазмунини ҳаққоний баҳолашга муносабати билан боғлиқ, сохта ўлчашлар мақсадларига эга эмас. Мазмуний валидликни аниқлаш учун эксперт методидан фойдаланилади. Ҳар доимгидек, экспертизада қуйидаги масалалар ҳал қилиниши керак: компетент экспертларни танлаш, эксперт гуруҳини шакллантириш, экспертизани ўтказиш жараёнини ташкиллаштириш ва бошқалар. Экспертизанинг специфик объекти бўлиб, тестнинг мазмуни хизмат қилади.Экспертлар унинг психик хусусиятларга, тестнинг валидлигини мазмуни сифатида эълон қилинадиган тестнинг мазмунини баҳолаб беришлари зарур. Бу мақсадда экспертларга тестнинг спецификацияси ва топшириқлари рўйхати тақдим этилади. Агар аниқ топшириқлар тўлиқ равишда мос келса, у ҳолда эксперт уни тестнинг мазмунига мувофиқ сифатида баҳолайди. Акс ҳолда у топшириқларни нуқсонли ҳисоблайди ва ёзма равишда ўз баҳосини асослайди. Агар экспертлар орасидан топшириқни баҳосида келишмовчилик келиб чиқса, у ҳолда экспертларнинг

ёзма тушунтиришлари билан аноним тарзда танишиб чиқадилар, бунинг натижасида экспертиза қайтадан ўтказилади.

Эмпирик валидлик (empirical validity). Эмпирик валидликнинг ғояси тестнинг маълум қобилиятини аниқлашда индикатор ёки психик хусусиятлари ёки инсон хулқ-атвор шаклларини қатъий аниқлашни башорат қилувчи бўлиб хизмат қилишдан иборат. Тестнинг бу хусусиятини ўлчаш учун тест натижаларининг ташқи мезонлар билан корреляцияси коэффициенти ҳисоблаб топилади-R (X,K). Мезон сифатида тестни валидлаштирувчи, психологик характеристикаларни мустақил ва шубҳасиз ўлчовчи, ҳар қандай кўрсаткич иштирок этиши мумкин. Мезон танлаш ҳақидаги масала бу кўринишда асосий валидлик ҳисобланади. Мезон танлашда валидликнинг миқдорий ва сифатни баҳолашига боғлиқ бўлади. Шартли равишда уч гуруҳ мезонларни ажратиш мумкин: экспертлар, экспериментал ва “ҳаётий”.

Эксперт мезон шахс хусусиятларини мустақил ўлчаш учун эксперт баҳолашдан фойдланишни тақозо этади. Гарчи шахс хусусиятларини ўлчашда охирги вақтларда эксперт методига катта аҳамият берилаётган валидлигини таъминлашда эксперт баҳолашни қўллаш етарлича ишлаб чиқилган унификациялашган тартибга, ишончли ва барқарор ахборот олишни тақозо этишга эга эмас.

Ўқувчилар учун мўлжалланган тестларни валидлаштиришда эксперт сифатида одатда ходимлардан фойдаланадилар. Бироқ махсус тадқиқот кўрсаткичлари сифатида ходимларнинг эксперт баҳолари паст ишочлилик ва валидликка эга. Айрим ходимлар ишончли эксперт сифатида иштирок этишлари мумкин. Бу уларнинг баҳолари айниқса субъектив янглишишларга дучор бўлганлиги кучли даражада боғлиқдир (симпатия ва антипатияга, ходимга ота-оналар билан муносабатини кўчириш, шахс сифатидаги ўзлаштириши билан).

Хатоларнинг бошқа сабаби баҳоланаётган сифатнинг мазмунини етарлича тушунмаслигидан иборат. Тест ва эксперт баҳоси учун ҳажм

бўйича мос тушунча қўшиш кузатилади.Акс ҳолда юқори корреляцияга мўлжал олиш мумкинк эмас.

Агар шахснинг қандайдир хусусиятини ходим баҳолаши оддий талаб этилса, бу номутахассислар олдида турган ва ҳатто кўп психологлар учун қийин вазифа ҳисобланади. Бошланишида валидлаштириладиган тестни ўлчаш учун ходимга психик ҳусусиятнинг мазмунини тушунтириш, уни топшириқ таркиби ва спецификацияси билан таништириш керак бўлади. Фақат шундан кейингина ходимдан ўқувчиларга эксперт баҳо қўйиш сўралади. Баҳони 7 ёки 9-балли шкалада қўйиш керак бўлади. Биринчидан, баҳо анча аниқ қилинади, иккинчидан ўлчанаётган сифатга ўзлаштириш баҳосини механик кўчириш қийин бўлади.

Амалиётда кўпроқ экспериментал мезонлар кенг тарқалган. Бу ҳолатда валидлаштириш мезони сифатида бир вақтнинг ўзида ва мустақил тестлаштириш текширилувчиларни бошқа тестлар билан биргаликда фойдаланилади. Икки қиймат ўртасидаги корреляция коэффициенти ўзаро эмпирик валидлик ҳисобланади. Унинг қийматлари ўлчашнинг мазмуни ва тестнинг ишончлилигига боғлиқдир.

Назорат саволлари::

1. Тестлар натижаларини қайта ишлашда қандай статистик тушунчалардан фойдаланилади?
2. Нормал тақсимотдан нима мақсадда фойдаланилади?
3. Тест нормалари қандай турлари мавжуд?.
4. Ёш нормалари нима?
5. Маҳаллий нормалар нима?
6. Тестларни стандартлаштириш нима?
7. Тестларнинг ишончлилиги деганда нима тушунилади?
8. Тестларнинг ишончлилигини аниқлашнинг қандай қоидалари мавжуд?
9. Тестларнинг валидлиги нима ва унинг қандай турлари мавжуд?
10. Ташқи валид ва мазмуни валидликни таъминлаш йўллари.

Тавсия этилаётган адабиётлар рўйхати:

1. Groth-Marnat G. Handbook of psychological assessment. John Wiley & Sons, Inc.—4th ed.- p.1-36.

2. Anastasi A, Urbina S. Psychology Testing. Prentice-HallInternational,Inc.- p. 4-20.

3. Шмелев А. Г. Основы психодиагностики - Учебное пособие для студентов педвузов. — Москва, Ростов-на-Дону: «Феникс», 1996. – 544 с.

4. Якиманская И.С. Методология и диагностика в психологическом исследовании. - Оренбург: ОГПУ. 2001. – 43 с.

ИККИНЧИ ҚИСМ. ТЕСТОЛОГИЯНИНГ АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ

1-БОБ. ИНТЕЛЛЕКТ ВА ҚОБИЛИЯТ (I ТИП) ТЕСТЛАРИНИ ТУЗИШ

Режа:

1. Интеллект тестлари.
2. Интеллект тестлари учун топшириқлар.
3. Аналогиялар
4. «Ортиқча сўзни учратдингми – олиб ташла» (odd-man-out) туридаги топшириқлар
5. Кетма-кетликли вариантли топшириқлар.
6. Махсус қобилиятлар ва ютуқлар бўйича тестлар.

Интеллект тестлари

Интеллект тестлар самарали тестларнинг ажралмас атрибути ҳисобланади. Уларнинг ишончлилик даражаси маълум даражада тестнинг катталигига боғлиқ бўлиши ҳам кўрсатилган. Демак, тестларни ишлаб чиқишда имкони борича кўпроқ миқдорда топшириқларни шакллантириш имкониятига эга бўлиш муҳим ҳисобланади. Бундан ташқари, тестларнинг қониқарсиз ишончлилиги сабабларидан бири олинган маълумотларга ишлов берадиган тадқиқотчининг субъектив ёндашуви, яъни иккита турли ҳолатда айнан бир тадқиқотчининг иши натижалари ўртасида ҳам, турли тадқиқотчиларнинг иши натижалари ўртасида ҳам фарқлар мавжудлиги ҳисобланади. Агар тестни ўтказувчи шахсдан ҳеч қандай субъектив фикрларни талаб этмайдиган топшириқларни – яъни, объектив топшириқларни ифодалаш мумкин бўлса, ушбу камчиликни тўлиқ бартараф этиш мумкин. Афтидан, айнан шу сабабларга кўра топшириқларни ишлаб чиқиш самарали тестларни яратишда ҳал қилувчи жиҳат ҳисобланади. Ҳақиқатан, тест ундаги топшириқлардан яхшироқ бўла олмайди. Лекин, агар у яхши стандартлашмаган бўлса ёки агар топшириқларни танлаб олиш

ва баҳолаш, ҳамда валидлаштириш амаллари нотўғри бажарилган бўлса тест улардан ёмонроқ бўлиши ҳам мумкин.

Бу ерда тестларни яратишнинг фундаментал жиҳатига: топшириқларни ишлаб чиқишга асосий эътибор қаратилади. Ҳозирги пайтда жуда кўп сонли ва турли-туман психологик тестлар мавжуд, бунинг натижасида, ҳар хил турдаги топшириқларнинг ниҳоятда кўп сони бор. Бу бобда муҳокама интеллект ва махсус қобилиятларга оид тестларни кўриб чиқиш билан чекланади, улар баъзан «когнитив тестлар» атамаси билан бирлаштирилади. Лекин бу тестлар тоифаси доирасида ҳам фойдаланилиши мумкин бўлган топшириқларнинг барча турларини муҳокама қилиш қийин. Шунга қарамай, когнитив тестлар учун топшириқларни ишлаб чиқишнинг асосий тамойиллари тушунарли бўлса, специфик топшириқларни ифодалаш ҳам осонроқ бўлади. Топшириқларни ишлаб чиқишнинг асосий тамойиллари бўйича энг кўп фойдаланиладиган топшириқ турларига мисоллар келтирилади. Бу билан ўқувчини янги топшириқларни ишлаб чиқишга илҳомлантириш мумкин, чунки бу психометриянинг тамал тоши ҳисобланади.

Топшириқларни ишлаб чиқишни муҳокама қилишдан аввал, тестларни барпо этишдаги баъзи кичик, лекин муҳим жиҳатларни тилга олиш керак бўлади. Аввал айтилганидек, аслида ўз-ўзидан тушунарлидек кўринган ушбу ҳақиқатларга эътибор бермаслик натижасида, аслида самарали тест бўла оладиган топшириқ мажмуи барбод бўлиши мумкин.

Йўриқнома

Тестни бажарувчи синовдан ўтувчи кишилар учун йўриқнома имкони борича содда ва тушунарли бўлиши лозим. Агар улар мураккаб бўлса, баъзи синовдан ўтувчи кишилар уларни тушуна олмайди, бу эса олинган натижаларга салбий таъсир этади. Умумий интеллект омили (йўриқномани тушуниш даражасини ҳисобга олган ҳолда) тахминий топшириқларга хос

бўлган омил, ёки турлича омиллар билан аралашиб кетиб, натижани бузиб кўрсатиши мумкин.

Тестларни синовдан ўтказишда (апробация) маълум босқичда йўриқномани баҳолашга уриниш ўзига хос натижа бериши мумкин. Лекин йўриқнома топшириқларни бажара олмаган синалувчиларнинг хатоларига сабаб бўлмаганлигига ишонч ҳосил қилиш лозим. Буни эса, паст натижаларни кўрсатган синовлувчилар нималарни бажаришга уринганлигини билишга имкон берадиган суҳбат давомида аниқлаш энг осон бўлади. Бундай турдаги сўров-суҳбатлар шунингдек йўриқноманинг қониқарсиз қисмини (қисмларини) аниқлаб бериши муқаррар, ва уни кейинчалик ўзгартириш керак бўлади.

Йўриқномани шакллантиришда бир нечта қоидаларга таяниш лозим: (1) фикрингизни имкони борича, қисқа ва лўнда ифодаланг; (2) имкони борича содда даражада тушунтиринг, аниқлик киритадиган эргаш гапларсиз, содда гаплардан фойдаланинг; (3) мисоллар доимо йўриқномани тушунишга ёрдам бериши лозим.

Тестга йўриқномани тестдан аввалги процедуранинг бир қисми сифатида тайёрлаш мақбул ҳисобланади. Бу тестни ўтказувчидан синовдан ўтувчи кишиларга йўриқномани тест бошланишидан аввал тушунтириш, ҳаттоки уларнинг ҳамма нарсани тушунганлигига ишонч ҳосил қилиш учун, уларга энг содда топшириқларни бериш вазифасини талаб қилади. Натижада, бу нафақат барча синовдан ўтувчиларнинг йўриқномани тушунишига ва топшириқларнинг турлари билан танишиб чиқишига олиб келади (униси ҳам, буниси ҳам ўлчов хатолигига сабаб бўлиши мумкин: классик моделнинг шартлари ва атамаларида топшириқларнинг ушбу жиҳатлари бошқа топшириқларнинг умумий жамулжамлигининг бир қисми ҳисобланади), лекин, бундан ташқари, синовдан ўтувчилар ва тажриба ўтказувчилар ўртасида яхши алоқа ўрнатилади, синовдан ўтувчи кишилардан уларнинг максимал имкониятларини намоён қилиш талаб қилинган ҳолда бундай алоқа муҳим ўрин тутади, ва Nisbet фикрича (1972),

булар индивидуал тест ўтказишнинг гуруҳли тестга нисбатан афзаллиги сифатида қаралади. Alice Heim ушбу усулдан ўзининг АН интеллект тестлари серияси учун йўриқномани тақдим этиш учун фойдаланади (Heim ва бошқалар, 1970).

Интеллект тестлари учун топшириқлар

Энди интеллект тестларида ишлатиладиган топшириқларнинг турларини ишлаб чиқишга эътибор қаратилади, бунда Spearman (1927) фикрича, омилларга кўра таҳлил натижаларининг атамаларидан фойдаланиб, интеллектнинг таърифига асосан иш тутамиз. Омилларга кўра таҳлилнинг техникавий муаммоларини назарда тутган ҳолда, Hakstian ва Cattell (1974) томонидан энг ишончли қобилиятларнинг омилларга кўра таҳлили бажарилган эди. Cattell (1971) ишида асосий фикрлари батафсил муҳокама қилинган ушбу ишга асосан, иккита интеллект омили ажратилади: gf – флюдлашган қобилиятлар (fluid abilities) - ва gc – кристалланган қобилиятлар (crystallized abilities). Флюдлашган қобилиятлар Спирменнинг g кўрсаткичига айнан ўхшаш, чунки бу боғланишларни излаш ва муносабатларни, тобеликларни аниқлаш қобилиятидир, лекин улар (фарқи шундаки), тахмин қилинганидек, таълим даражасидаги ва маданий савиясидаги индивидуал фарқланишларни минималлаштирадиган материалда амалга оширилади. Кристалланган қобилиятлар – таълим натижаси, жамланган тажриба бўлиб, улар инсон тегишли бўлган маданият тури, шахснинг фаоллиги, қизиқишларига боғлиқ ҳолда ўлчанади.

Интеллект омилларидан кристалланган ва ўзгарувчан қобилиятлар ажратилганидан аввал ишлаб чиқилган энг самарали интеллект тестлари, аслида ушбу иккита омил сингдирилган топшириқларни ўз ичига олади. Кристалланган қобилиятлар индивидуал (табиатан кишига хос бўлган) ўзгарувчан қобилиятлар ушбу маданиятнинг шароитида рўёбга чиқиши мумкин бўлган даражани ифода этганлиги учун, ушбу омиллардан ҳар бирини акс эттирувчи топшириқлар, умуман олганда ўхшаш бўлади, лекин баъзи жиҳатларда фарқланади.

Аналогиялар

Аналогия - одатда барча интеллект тестларида мавжуд бўлган топшириқларнинг туридир. У айниқса фойдали бўлиши мумкин, чунки, биринчидан, бундай топшириқларнинг мураккаблиги даражасини ўзгартириш осон бўлади (бу солиштириладиган объектларнинг мураккаблиги эмас, аналогия муносабатларининг ўзига тегишли бўлади), шу туфайли топшириқлар барча ёш гуруҳлари ва ривожланиш даражасидаги кишилар учун мос бўлади. Иккинчидан, аналогия тамойилидан фойдаланувчи топшириқларнинг материалига тегишли бўлган чеклашлар амалда қўлланмайди. Бу эса, аналогия ҳам gc, ҳам gf ни ўлчайдиган тестлар учун мос келишини билдиради.

Қуйида аналогияга асосланган топшириқларнинг бир қатор мисоллари келтирилган. Барча топшириқлар муаллиф томонидан ишлаб чиқилган. Улар ҳеч қандай синовдан ўтмаган (уларнинг сўз билан ифодаланиши бундан истисно), ва уларнинг муҳокама қилиниши мумкин бўлган ягона валидлик жиҳати – ошкора кўриниб турган валидлигидир. Шуни таъкидлаш керакки, улар самарали тестлар деб эътироф этилмаган, балки ушбу муҳокамага фақат бундай турдаги топшириқларга мисол тариқасида киритилган. Уларни ишлаб чиқиш тамойиллари шарҳлаб берилган. Ушбу топшириқларнинг сифати статистик амаллар билан, ва улар ифодаланиб киритилган тестларнинг изчил валидланиши воситасида баҳоланиши лозим. Ҳар бир топшириқда маълум қонуният фойдаланилади, уни аниқлаш лозим бўлади, ва бу жиҳат уларнинг интеллектни тест синовидан ўтказиш учун қанчалик қимматлилигини белгилаб беради.

1-мисол .

Малиновка қушларга мансуб бўлади, олабуға эса - . . .

(а) ҳайвонларга, (б) ҳашаротларга, (в) балиқларга, (г) қушларга, (д) судралиб юрувчиларга - рептилияларга

Бу содда топшириқ эканлиги кўриниб турибди, у gc - кристалланган – маданиятимиз савиясида мустаҳкамланган қобилиятларни ўлчаш учун

фойдаланилади. Лекин бу ерда иккита жиҳатни қайд этиш лозим. Биринчидан, унга кўра малиновка маълум синфга тегишли бўладиган ўзига хос муносабатни аниқлаш осон. Демак, бунинг ечими олабуғани маълум синфга киритишни кўзда тутади. Бу топшириқ шунинг учун осонки, уни бажариш учун фақат элементар билимлар керак бўлади: 9 ёшли болаларнинг кўпчилиги одатда табиатшунослик соҳасида керакли билимга эга бўлади. Шунга қарамай, бу топшириқни ечиш учун муайян билимлар талаб этилади. Масалан, айтиб ўтилган ҳайвонот олами намуналарини билмайдиган африкалик ёки ҳинду, қанчалик ақлли ва фаросатли бўлмасин, бундай топшириқни бажара олмайди. Шунингдек, бир нечта муқобил дистракторлар (distractors) ҳам синовдан ўтказилиши лозим, улар ҳақиқатан ўз функциясини бажаришига ишонч ҳосил қилиш керак, акс ҳолда топшириқ ортиқча даражада содда бўлиб қолади. Тестларни яратишнинг ушбу жиҳати махсус қобилиятлар ва ютуқлар юзасидан тестларни муҳокама қилишда қамраб олинади.

2-мисол .

Калхат қушларга мансуб, кобра эса - . . .

(а) ҳайвонларга, (б) ҳашаротларга, (в) баликларга, (г) қушларга, (д) судралиб юрувчиларга – рептилияларга мансуб бўлади

Р.Кеттелл ва унинг ходимлари тадқиқотларида иккинчи даражадаги бешта омил ажратилган, улардан иккитаси, gfn gc, тахмин этилишича, g нинг компонентлари ҳисобланади.

Р.Кеттелл асарларида берилган интеллект назарияси генетик детерминизм концепцияларига яқин бўлиб, мутахассислар уни баҳолшда узил-кесил қарорга келмаган. Бу ҳақда қуйида қаранг: (Л.Ф.Бурлачук, 1989, инг. distract – диққатни чалғитиш. Бу ҳолда тўғри жавобга яқин бўлган барча жавоб турлари дистракторлар дейилади, синовдан ўтувчи уларнинг ичидан дистрактор бўлмаган, ягона тўғри жавобни танлаши лозим. Бу гўёки «алдов» сўзлар, диққатни чалғитувчи сўзлар бўлади).

Бу топшириқ Африка ёки Ҳиндистон маданияти учун эҳтимолий эквивалент сифатида таклиф этилади. Ушбу таснифланган ҳайвонлар, уларга мос бўлган биринчи топшириқдаги ҳайвонлар – Европада маълум бўлганидек, у ерда шундай даражада яхши маълум бўлганми, тестни текшириш жараёнида аниқланиши лозим. Бу муаммо турли маданият вакиллари бўйича тест ўтказишда, унинг доирасида тест ишлаб чиқиладиган маданият кўламини яхши билан лозимлигини кўрсатади.

3-мисол.

Гегель «Руҳ феноменологияси» асарига қандай тегишли бўлса, Кантга шундай тегишли бўлади.

(а) «Инсоннинг мўлжалланиши», (б) «Ирансцедентал идеализм тизими», (в) «Соф ақлнинг танқиди», (г) «Гегель фалсафасининг танқиди юзасидан», (д) «Олам ирода ва тасаввур сифатида».

Бу топшириқ, айтидан, gc ни акс эттиради, чунки уни бажариш учун, бизнинг илмга қизиқиш йўқолаётган давримизда, фақат олий маълумот берадиган (шунда ҳам ҳар доим беравермайди) даражадаги билимлар талаб этилади. Эҳтимол, бу ёмон топшириқ, чунки уни бажариш учун нисбатан тор кишилар доирасига хос бўлган махсус билимлар зарур бўлади, лекин бу топшириқда аниқланиши лозим бўлган муносабат соддагина – фалсафий асарнинг муаллифлиги. Бу топшириқни келтирилишининг сабаби шуки, у аввалдан интеллектнинг юқори даражасига йўналтирилган, ва Америкада аспирантурага танлаб олиш учун ишлатиладиган интеллект тестларида мавжуд бўлган топшириқларга ўхшашдир, яъни, Миллернинг аналогиялар тестлари (Miller, 1970), шунингдек, бундай тестлар интеллектнинг асоси ҳисобланадиган мантиқий фикрлаш зарурлиги эмас, а в наличии у синовдан ўтувчи кишида уни бажариш учун зарур бўлган ахборот бор-йўқлиги туфайли қийин бўлади. 3 мисолда кўрсатилишича, агар биз кристалланган қобилиятларни аниқлайдиган тестлар учун мураккаб топшириқларни яратмоқчи бўлсак, унда ҳам билимларга (маълумотга), ҳам мантиқий

фикрлаш қобилиятига юқори талаб қўйиладиган топшириқларни ишлаб чиқиш керак бўлади.

4-мисол.

Телевизор микроскопга нисбатан шундай муносабатда бўладики, телефон - . . .

(а) кучайтиргич, (б) микропроцессор, (в) осциллограф, (г) микрофон, (д) овоз карнай.

Бу топшириқ мураккаброқ бўлиб, асосан gf ни ўлчаш учун мўлжалланган, лекин унда gc ҳам ўлчанади, у 3-мисолдаги топшириққа кўра мураккаброқ ҳисобланади. Бу топшириқни тўғри бажариш учун замонавий техниканинг ишлаши тамойиллари ҳақидаги катта билимлар ҳажми талаб этилади. Бундан ташқари, бу ерда аналогия юқорида келтирилган мисоллардаги каби, очиқ-ойдин сезиладиган бўлмайди.

Топшириқни тўғри бажариш учун синовдан ўтувчи, ушбу муносабат сигналнинг интенсивлигини (кучини) ошириш учун мосламанинг қўлланишидан иборат эканлигини тушуниб етиши керак. Демак, тўғри жавоб (а) бўлади. Дистракторлар чалғитиши мумкин бўлган тарзда танланганлигига эътибор беринг, чунки нотўғри қонуниятни топдим, деб ўйлаган синовдан ўтувчи, эҳтимол, микрофонни танлайди. Қуйидагиларни таъкидлаш лозим: келтирилган дистракторлар танлов амалларидан ўтказилиши керак, чунки, биринчидан, биз уларнинг ҳақиқий дистракторлар эканлигига, иккинчидан, улар энг яхши синовдан ўтувчиларни чалғита олмаслигига ишонч ҳосил қилишимиз керак. Яхши дистракторларни танлаш жуда муҳим бўлади, эҳтимол, ушбу мисолда ёки микротасвирлар билан, ёки овоз чиқарилиши билан боғлиқ бўлган дистракторлар, яхши фикр юрита олмайдиган синовдан ўтувчи кишилар учун тузоққа айланади. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, уларнинг бажарилиши учун дедуктив мантиқий фикр тизимини барпо этиш ва билимлар талаб этиладиган мураккаб Huge топшириқлари, ҳам gc, ҳам gf омилларини қамраб олади, лекин gf ни аниқлаш учун фақат биргина дедукция талаб этилади.

Аналогияларнинг топшириқлар шакли сифатида афзалликларидан бири - уларнинг ичида муносабатларнинг турли-туман туркумлари киритилиши мумкинлиги ҳисобланади. Бизнинг мисолларимизда муносабатлар тарзида маълум синфга мансублик ва ўзаро зидлик келтирилган, лекин топшириқларда боғланишларниг бошқа турлари ҳам фойдаланилиши мумкин.

5-мисол.

Дўнглик тепаликка нисбатан қандай муносабатда бўлса, дара - . . .

(а) зовур, (б) водий, (в) жар, (г) дарё, (д) тоғларга шундай муносабатда бўлади.

Бу содда, gc омили бўйича тузилган топшириқдир, унда муносабат жисм ўлчамининг изчил оширилишидан иборат.

Бу топшириқни бажариш учун фақат биргина географик маълумот етарли бўлмайди, чунки барча дистракторлар ушбу турга тегишли бўлади.

6-мисол.

Тез тезликка нисбатан қандай муносабатда бўлса, секин . . .

(а) секинлик, (б) жисм тезлиги, (в) шошқалоқлик, (г) шошмаслик, (д) ланжликка шундай муносабатда бўлади.

Бу ерда муносабат ўта абстракт бўлган – сўз туркимларида сифат от билан боғланади. Кўриниб турибдики, топшириқни бажариш тегишли луғавий бойлик мавжудлигига боғлиқ бўлади. Бундай топшириқ жуда муҳим бўлади, чунки вербал мантиқий фикр юритиш одатда кристалланган қобилиятларнинг энг яхши индикаторлари ҳисобланади. Кенг луҳавт бойлигини шкллантириш учун имконитлари тенг бўлган синовдан ўтувчиларни синовдан ўтказиш учун, бундай топшириқлар, худди шундай кўринишида бўлиши шарт бўлмаса-да, энг аҳамиятли бўлади.

Бундан аввал мисолларимизда кўриб чиқилган аналогия бўйича топшириқлар, gc омилининг даражасини, ва маълум даражада gf омилининг даражасини аниқлайди, чунки уларни бажариш учун билим ва хабардорлик ҳам, мантиқий фикрлаш қобилияти ҳам зарур бўлади. Аввал айтилганидек,

аналогиялар топшириқларнинг фойдали тури ҳисобланади, чунки улар вербал бўлмаган шаклида ифодаланиши мумкин, бу эса ўзгарувчан қобилиятларни тестдан ўтказишда аъло ҳисобланади. Cattell фикрича (1971), ўзгарувчан қобилиятлар ёки уларни бажариш учун муайян маданиятнинг барча вакиллари тегишли таълим олган топшириқлар билан, ёки улар билан барча синовдан ўтувчилар, уларнинг маълумоти ва тарбияланишидан қатъи назар, бир хил даражада таниш бўлмаган топшириқлар билан, энг яхши даражада тестдан ўтказилади. Қуйида келтирилган аналогияга асосланган топшириқлар, - деярли бутунлай gf омиллари билан боғлиқ бўлган топшириқлардир, деб тахмин этилади. Уларда алфавит ҳарфлари ва рақамлар фойдаланиладиган топшириқлар, энг яхши топшириқлар бўлади (рақамлардан фойдаланиш ҳолатида, мантиқий фикрлаш учун математик қобилиятлар талаб этилмаслиги шарти билан). Ушбу охирги ҳолатида абстракт фигуралар ва образларнинг ниҳоятда кўп турли-туманлиги мавжуд бўлади.

7-мисол.

А А а

қандай муносабатда бўлса ,

(а) в, (б), (в) ш» аа га шундай муносабатда бўлади.

Бу ... омилни ўлчаш учун одатдаги геометрик, вербал бўлмаган топшириқ ҳисобланади. Бу содда топшириқни бажариш учун, синовдан ўтувчи қоғоздаги икки ўлчовли тасвирлар билан таниш бўлиши шарти билан, деярли ҳеч қандай махсус билимлар талаб этилмайди. Баъзи африкалик жамоаларда бундай танишиш амалга ошмаганлиги учун, (масалан, Hudson, 1967), бу топшириқ фақат нисбий тарзда маданият таъсиридан озод деб қаралиши мумкин бўлади.

8-мисол.

Б Д га қандай муносабатда бўлса, К - ... га шундай муносабатда бўлади.

(а) Н, (б) Р, (в) Т, (г) М, (д) С

Бу алфавит кетма-кетлигига асосланган содда мисолдир.

9-мисол.

В Э га қандай муносабатда бўлса, К - ... га шундай муносабатда бўлади.

(а) О, (б) Н, (в) Х, (г) Р, (д) Т

Бу анча мураккаброқ топшириқдир. В ҳарфининг Э ҳарфига муносабати уларнинг алфавит бошланишига ва охирига нисбатан симметрик ҳолатига тегишли бўлади. К ҳарфига нисбатан ҳам худди шундай тамойил қўлланиши лозим.

10-мисол.

25 10 га қандай муносабатда бўлса, 53 - ... га шундай муносабатда бўлади.

(а) 2, (б) 8, (в) 31, (г) 15, (д) 24

Бу сонлар фойдаланилган ўртача мураккабликдаги топшириқдир. Бу ерда аниқланадиган муносабат, очиқ-ойдин кўринмаган ҳолда, 10 сони 2 ва 5 сонларининг кўпайтмаси эканлигидан иборат.

7 - 10 мисолларни баҳолаш қийин: баъзи тестларни ишлаб чиқувчилар уларда аниқланадиган муносабатларни интеллект тестларида фойдаланиш учун ўта содда ёки ўта ноаниқ деб ҳисоблаши мумкин. Бундай фикрларга розилик билдириш мумкин. Агар интеллект тестини ишлаб чиқадиган бўлса, бу топшириқлардан фойдаланишга уриниб кўрилади, лекин агар улар бефойда бўлиб чиқса, унчалик ҳайрон бўлмаслик керак. Лекин, ўйлайманки, улардан фойдаланиш анча оқилона бўлар эди.

Аналогия бўйича топшириқлар, топшириқларнинг шаклига, турлича материалдан фойдаланиб, уларни аниқлаш учун синовдан ўтувчининг қўшимча хабардорлиги талаб этилиши мумкин бўлган (ёки талаб этилмайдиган) турли-туман муносабатларни қандай киритиш мумкинлигини намоён этиши керак. Амалда, бу топшириқлар қанчалик мураккаб бўлиши мумкинлиги юзасидан ҳеч қандай чеклаш бўлмайди (бу ерда маълумот эмас, фойдаланилган муносабатлар мураккаблиги тушунилади). Бундай топшириқларнинг мисоллари билан танишишни

истаган тестларни ишлаб чиқувчилар, АН5 ва АН6 тестларининг ажойиб топшириқларига мурожаат қилиши мумкин (Heim, ва бошқалар, 1970). Аналогия бўйича топшириқларни барпо этишда энг юксак санъат унинг таркибий қисмлари ўртасида қизиқарли (мураккаб топшириқлар ҳолатида – очиқ-ойдин бўлмаган) муносабатларни излаб топишдан иборат, бу синовдан ўтувчиларга ушбу муносабатларни аниқлаш имконини беради, - интеллектнинг моҳияти шундан иборат, деб ҳисобланади.

Ўйлайманки, аналогиялар мураккаблиги юзасидан турли-туман топшириқларнинг манбаи бўла олса ҳам, лекин уларнинг ўзи самарали интеллект тестини яратиш учун етарли бўлмаслиги тушунарли ҳолат. Бунинг сабаби шуки, аналогияларни аниқлаш қобилияти фақат gf ва gc омиллари билангина боғлиқ бўлмайди (бу омиллар таҳлили ёрдамида кўрсатииши мумкин). Бундан ташқари, топшириқларнинг турига боғлиқ бўлган аналогияларни аниқлаш қобилияти кузатилади, лекин бу юқорида тилга олинган омиллар таъсир этган вазиятга қараганда, натижаларнинг камроқ тарқалишига олиб келади.

Тест топшириқларининг ҳар бир тури ўзининг қийматлари тарқалиши даражасига эга бўлади, шунинг учун самарали тестларда номақбул таъсирларни минималлаштириш учун топшириқларнинг имкони борича турли-туман, ҳар хил турлари фойдаланилади.

Энди биз интеллект тестларида фойдаланиш мумкин бўлган топшириқларнинг бошқа турларини батафсил кўриб чиқамиз.

«Ортиқча сўзни учратдингми – олиб ташла» (odd-man-out) туридаги топшириқлар

Ортиқчани олиб ташлаш («Ортиқча бўғимни учратдингми – олиб ташла») туридаги топшириқлар, кенг ишлатиладиган ва натижадор топшириқлар шакллари ҳисобланади. Бу топшириқларда синовдан ўтувчига объектлар, сўзлар, фигуралар, сонлар ёки яна бирор нарсаларнинг: разработчик тестларни ишлаб чиқувчининг хаёлига келган исталган

нарсаларнинг рўйхати берилади, - синовдан ўтувчи эса бу рўйхатда ортиқча нарсани ажратиб танлаши керак. Буни бажариш учун, синовдан ўтувчилар рўйхатнинг элементлари ўртасида умумий қониятлар ва муносабатларни топиши, ва уларнинг асосида уларнинг ўхшашлиги ёки фарқланиши ҳақида хулоса қилиши керак. Афтидан, бунда муносабатлар ва боғланишларни аниқлаш лозим бўлади. Аналогиялар каби, топшириқларни бажариш мураккаблиги рўйхатнинг элементлари ўртасида қонуниятлар муракаблиги даражаси бўйича ҳам, ушбу муносабатларни аниқлаш учун зарур бўлган махсус билимларнинг мавжудлиги бўйича ҳам осон мослаштириб, ўзгартирилиши мумкин. Умуман олганда, аналогиялар каби, олий маълумотга эга бўлган шахслардан ташқари, синовдан ўтувчиларнинг маълумотга эга бўлиши даражасига қўйиладиган талаблар имкони борича паст бўлиши керак.

1-мисол.

Чумчуқ, чуғурчиқ, ғоз, кўршапалак, қалдирғоч

Бу содда топшириқ бўлиб, уни бажариш синовдан ўтувчининг қушларни ва сут эмизувчиларни таснифлаш қобилиятига боғлиқ бўлади. Бу gc омили бўйича тест ҳисобланади.

2-мисол.

Лочин, бургут, жарқалдирғоч, хўроз, курка

Бу анча ҳийлакор топшириқдир. Бу ерда «жарқалдирғоч» сўзи ортиқча бўлади, чунки рўйхатнинг бошқа барча элементлари – яна бир мазмунига эга бўлиб, кишиларни тавсифлаш учун ишлатиладиган қушларнинг номларидир. Эътибор беринг, агар «курка» сўзининг ўрнига «ғоз» сўзи ишлатилганда, у муқобил жавобга айланган бўлар эди, чунки бу ягона сувда сузувчи қуш бўлар эди. «Бойқуш» ва «товуқ» сўзлари ҳам тўғри келмайди, чунки биринчиси ягона тунги қуш номи бўлса, иккинчиси – ягона мода қушнинг номи бўлар эди. «Курка» сўзини «сўфитўрғай» сўзига алмаштириб, «хўроз» муқобил жавобига эга бўламиз, чунки бу ягона уй паррандаси бўлади. Бу сўзлардан фойдаланганда, топшириқ соддароқ –

билимга кўпроқ боғлиқ бўлади. «Курка» сўзи билан топшириқни бажариш учун яхши сўз бойлиги зарур бўлса ҳам, бу топшириқ gc омили бўйича жиддийроқ тестига айланади.

3-мисол.

Эрталабки, ёғли, ифлос, тез ҳаракат, мўйнали

Бу ерда равиш ортиқча ҳисобланади. Синовдан ўтувчилар грамматикани билади, деб тахмин қилиб, биз gc омили бўйича тестдан ўтказувчи содда топшириқни ҳосил қиламиз.

4-мисол.

24, 63, 10, 48, 35...

Бу топшириқ, эҳтимол, ҳам gc, ҳам gf омиллари бўйича ўлчов воситаси бўлади. Ушбу тўртта сон - маълум сонларнинг квадратлари j, минус битта сон эканлиги қонуният ҳисобланади. Синовдан ўтувчилар квадрат илдизлари билан ва квадратга кўтариш билан таниш бўлганлиги шарти билан, топшириқни бажариш синовдан ўтувчи томонидан ушбу қонуният аниқланишига боғлиқ бўлади.

У фақат маълумотга эга бўлган синовдан ўтувчилар учун мос келиши тушунарли.

5-мисол.

Бу содда топшириқ gf омили бўйича ишлаб чиқилган. Тўртта элемент камида битта тўғри чизиққа эга бўлади. Содда бўла туриб, у синовдан ўтувчилардан кўпчилик элементлар учун умумий қонуниятни топишни талаб қилади. Бу ерда билимлар керак эмас. Бу топшириқ шунчалик очиқ-ойдинки, у фақат бошланғич мактаб болалари учун тўғри келади, ҳатто уларга нисбатан ҳам у табақаларга ажратмайдиган бўлиб чиқиши мумкин.

Бу ерда фақат тегишли тамойил намоён қилинади.

Ушбу бешта мисол ортиқчани олиб ташлаш ҳам, аналогиялар каби, - уларни бажариш учун мантиқий фикр юритиш талаб этиладиган топшириқлар шаклидир; улар интеллект тестларида зарур бўлади, ва ўта

турли-туман материалларга мослаштирилиши мумкинлигини намойиш этади.

Бизнинг мисолларимиз ва уларнинг шарҳлари, бундай топшириқлар қуйидаги қоидалар асосида яратилиши мумкинлигини кўрсатади:

(1) Ушбу топшириқ боғлиқ бўладиган муносабатни ўйлаб олинг, масалан, ўзаро зид жиҳатлар.

(2) Топшириқда ушбу муносабатнинг мисолини беринг: оқ - қора, чап - ...

(3) Топшириқнинг компонентлари тасодифий равишда муқобил ечимларга олиб келадиган бошқа муносабатларни ҳосил қилмаслигига ишонч ҳосил қилинг.

(4) Маълумотга эга бўлган синовдан ўтувчилар билан ишлашдан ташқари, топшириқлар учун имкони борича содда материалларни танланг. Унинг мураккаблиги очиб бериш зарур бўлган муносабатларнинг моҳиятида эмас, фойдаланилган материалнинг тор ихтисослашувида бўлиши лозим.

Сонлар кетма-кетликларини топиш

Бу топшириқларнинг ниҳоятда фойдали шаклидир, унга турли мураккаблик даражасидаги муносабатларни киритиш осон бўлади.

Аналогия бўйича ва ортиқча нарсани чиқариб ташлаш бўйича топшириқлар каби, қуйида кетма-кетликлар мисоллари ва улар бўйича шарҳлар келтирилган.

1-мисол.

12, 15, 17, 20, 22, ...

Бу нисбатан содда топшириқдир, унда кетма-кетлик ҳадлари навбати билан 3 га ва 2 га ортиб боради. Муносабатлар юзасидан тест ўтказишда сонлардан фойдаланиш айниқса қулай бўлади, чунки улар билан ишлаш осон, муносабатларни аниқлаш учун эса математик билимларга эга бўлиш шарт эмас.

2-мисол.

16,4,1,0.25,...

Бу жуда осон топшириқдир, лекин ўнлик қасрларни билиш лозимлиги унинг интеллект тестларида яроқли бўлмаслигига олиб келиши мумкин.

Бу топшириқ, сонли материал билан ишлашда доим мавжуд бўлган хавфни кўрсатиш учун келтирилган – синовдан ўтувчида ошкора тарзда интеллектдан фарқланувчи математик билимлар бўлиши зарур.

3-мисол.

Ушбу учбурчаклар каби, вербал бўлмаган материал, gf омили бўйича тестдан ўтказиш учун кетма-кетликларни яратишда фойдали бўлади.

Бу содда топшириқдир. Лекин, Равен матрицаларида ёки маданият савиясидан озод бўлган тестлардаги каби, бундай топшириқлар мураккаб даражада яратилиши мумкин.

4-мисол.

Бу кетма-кетликни якунлаш учун, айлана ва учбурчакнинг ўлчамлари ва ўзаро жойлашувига кўра фарқланадиган ҳар хил турли-туман элементларни танлашни таклиф этиш мумкин. Шуни қайд этиш лозимки, синовдан ўтувчиларга кетма-кетликни якунлаш лозимлиги ҳақида гапириш шарт эмас: у, масалан, марказий қисмини тўлдириш зарур бўлган ҳолда берилиши мумкин.

5-мисол.

Микроскопик, ўта майда, ушоқдек, йирик

Бу gc ни ўлчаш учун содда тест бўлган вербал кетма-кетликнинг мисолидир. У вербал қобилиятларни ҳам қамраб олиши тушунарли. Бу ерда дистракторларнинг кенг танлови зарур бўлади: улкан, кичик, оғир, ўта катта, даҳшатли катта.

Кетма-кетлик - Равен матрицаларида ягона мавжуд бўлган топшириқларнинг шаклидир (Raven, 1965). Уларда тўлиғича вербал бўлмаган абстракт тасвирлар ишлатилади. Бу тестлар (4,5 ёшдан бошлаб кекса ёшгача, турли ёш гуруҳлари учун бир нечта вариантлар мавжуд)

топшириқларнинг ушбу шакли барча мураккаблик даражалари учун тенг равишда қанчалик мос келишини намойиш этувчи аъло тест бўлади. Тестларни ишлаб чиқувчининг нуқтаи назаридан, матрицали тестлар юзасидан ягона муаммо, топшириқларнинг фақат бир туридан фойдаланиш ушбу турдаги топшириқларга жавоблар билан боғлиқ бўлган баъзи ўзига хос специфик омилларга ортиқча аҳамият бағишлайди. Кетма-кетликлардан фойдаланмоқчи бўлган тест ишлаб чиқувчилар, Равен матрицаларини пухта ўрганиб чиқиши керак.

Самарали тестларни ўрганиш топшириқларни ифодалашга ўргатишнинг аъло услуби ҳисобланади, масалан, худди мусиқа соҳасида энг моҳир санъаткорларни тинглаш қанчалик фойдали бўлгани каби: уларга ўхшаш учун эмас, мусиқани англаб етиш учун.

Бизнинг фикримизча, топшириқларнинг бу учта тури - аналогиялар, ортиқча нарсани чиқариб ташлаш ва кетма-кетлик турларидан фойдаланиб, - турли-туман материалларда ва турли мураккаблик даражасидаги ўзгарувчан ва кристалланган қобилиятларни ўлчаш учун уларнинг жуда кўп миқдорини яратиш мумкин. Мисолларда келтирилган ушбу топшириқларни ёзиш шакли қониқарли бўлса-да, ўта бир хилликка йўл қўймаслик учун (синовдан ўтувчининг нуқтаи назаридан) унинг турли вариантлари ишлатилиши мумкин.

Кетма-кетликли вариантли топшириқлар

(1) Синовдан ўтувчилардан жойлашувига кўра четки элемент эмас, қандайдир ўртадаги элементни топиш талаб этилиши мумкин.

(2) Синовдан ўтувчилардан, кейинги элемент эмас, биттадан кейинги ёки ундан ҳам узоқроқ турган элементни тўлдиришни илтимос қилиш мумкин.

(3) Синовдан ўтувчилардан, элементларни аниқланган кетма-кетликка мувофиқ қайта тартибга келтиришни илтимос қилиш мумкин.

Ортиқча нарсани чиқариб ташлаш бўйича топшириқларнинг вариантлари

Умумий кўрсаткичлари бўлган элементлар келтирилади. Синовдан ўтувчилар, бошқа элементлар ичида ушбу кўрсаткичларга эга бўлмаганларни танлаши керак.

Аналогиялар вариантлари

Алиса Хейм тестларида фойдаланган топшириқлар бунга мисол бўлиши мумкин. Иккиита сўз берилади. Синовдан ўтувчи унга таклиф этилган рўйхат ичидан, ушбу иккита сўз билан шундай муносабатда бўлган элементни танлаши керак. Ушбу аналогиялар варианти ёрдамида, вербал интеллектни ёки мантиқий фикр юритиш қобилиятларини тестдан ўтказиш учун ўта кучли муракабликдаги топшириқларни яратиш мумкин. Бундай топшириқлар маълумотга эга бўлган синовдан ўтувчилар учун мўлжалланган юқори даражадаги тестларда айниқса мақбул бўлади.

Топшириқларнинг таърифланган учта турларидан, ва уларнинг вариантларидан фойдаланиб, ишлаб чиқувчилар ўзгарувчан ва кристалланган қобилиятларни ўлчайдиган тестларни яратиш учун барқарор заминни ҳосил қилади. Афтидан, бу фойдаланиш мумкин ва лозим бўлган топшириқларнинг ягона турлари бўлмайди. Шунга қарамай, бу шакллар батафсил ўрганилган, ва шунинг учун самарали топшириқларни ифодалаш учун энг мақбул ва яроқли бўлади.

Махсус қобилиятлар ва ютуқлар бўйича тестлар

Интеллект тестларидан фарқли равишда, кўпчилик махсус қобилиятлар тестларида, - масалан, вербал қобилиятлар ёки ҳисоблаш қобилятлари, ҳамда соддароқ ютуқлар тестларида, - топшириқларни ифодалашда битта икки томонлама муаммо: шакл ва мазмун муаммоси мавжуд бўлади. Интеллект тестларининг мазмуни синовдан ўтувчилар аниқлаши лозим бўлган қонуниятлардан иборат бўлади. Демак, интеллект тестлари учун самарали топшириқларни яратиш санъати, бундай боғланишни осон

ифодалашга имкон берадиган формы топшириқларнинг шаклини излаб топишдан иборат бўлади. Аввал айтилганидек, уларни аналогиялар, ортиқча нарсани чиқариб ташлаш ва кетма-кетликлар шаклида амалга ошириш энг мақбул бўлади.

Махсус қобилиятлар ва ютуқлар тестларида (кейинчалик ушбу бобда муҳокама қилинадиган маълум истиснолари билан) мазмуни энг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Таърифлаб бериладиган топшириқларнинг турлари, уларни баҳолашнинг объективлигини таъминлаш мақсадида ишлаб чиқилган. Бундан ташқари, топшириқларнинг маълум турлари, маълум материаллар турларига бошқаларига нисбатан кўпроқ мос келади, бунинг сабаблари топшириқларнинг моҳиятидан мутлақо тушунарли бўлади. Демак, тестни ишлаб чиқувчилар сифатида биз энг аввало тестнинг идеал мазмунини топишимиз, кейин эса ушбу мазмунини энг яхши тарзда ифодалаб бера оладиган топшириқлар шаклларини топишимиз керак.

Топшириқларнинг мазмуни

Тест мазмунининг адекватлигини таъминлаш усуллари ҳақида кўп ёзилган. Бунинг учун бир қатор экспертлар жалб этилади, масалан, улар турли ёшдаги болалар турли фанлар бўйича нималарни билиши лозимлигини кўрсатади. Бундай экспертлар тестнинг ичида маълум фаннинг бир жиҳати бошқа жиҳатларга нисбатан аҳамияти ва муҳимлигини баҳолай олиши лозим. Ҳар қандай ўқув курсларининг мақсадлари ифодаланган бўлиши керак, бунда топшириқларнинг ушбу мақсадларга нисбатан релевантлиги кўрина олиши лозим. Бундай мақсадлар топшириқларни ишлаб чиқиш нуқтаи назаридан қандай қилиб энг яхши тарзда ифодаланиши мумкинлиги масаласининг ўзи ҳам жиддий даражадаги тадқиқотларнинг мазмуни ҳҳисобланади. Б.Блумнинг «Taxonomy of Educational Objectives Handbook» (1956) асарида, педагоглар таълим мақсадлари ҳақида имкони борича хулқ ва ўзини тутишга оид бўлган, демакки, осон тестдан ўтказиладиган атамалар воситасида гапиришини таъмнлашнинг кенг фойдаланиладиган ва яшовчан усулини тақдим этди.

Лекин, тестдан ўтказишнинг ушбу жиҳатларидан кўпчилиги, топшириқларнинг тўпламлари учун Раша таснифида кўрсатилганидек, таълим соҳасига тегишлидир – бу кўпроқ психометрия эмас, таълим олиш натижаларини ўлчаб баҳолаш ҳисобланади. Шундай қилиб, бу ерда биз педагоглар ўз тестларининг мазмуни қандай бўлишини ҳал қила олиши учун воситаларини муҳокама қилмоқчи эмасмиз. Торндайк ва Хаген (1977) бу амалларнинг содда, лекин ўта батафсил таърифини таклиф этади.

Дейлик, бунинг ўрнига биз, топшириқларнинг мазмунига қандай талаблар қўйилишини биламиз, деб фараз қиламиз. Биз ўз муҳокамамизда ушбу муайян фанлар бўйича махсус маълумотлар қандай қилиб мақбул психологик тестларга айлантирилиши мумкинлигига эътибор қаратамиз.

Бир нечта танлаш вариантлари бўлган топшириқлар

Бу, эҳтимол, энг кўп ишлатиладиган топшириқларнинг тури бўлиб, у махсус фанлар бўйича турли-туман маълумотларнинг улкан миқдори учун мос келади. Бундай топшириқ икки қисмдан иборат: (1) таъкидлаш ёки саволни ўз ичига олган асосий қисм, ва (2) танлов вариантлари, ёки эҳтимолий жавобларнинг маълум миқдори, синовдан ўтувчилар уларнинг ичида тўғри жавобни танлаши лозим. Одатда бундай вариантлар тўртта ёки бешта бўлади. Қуйидаги қоидалар бир нечта танлов вариантлари бўлган самарали топшириқларни ифодалашга ёрдам беради (бу қоидаларнинг кўпчилиги ушбу бобда муҳокама қилинадиган топшириқларнинг барча турларига қўлланиши мумкин).

(1) Соддалиги. Топшириқ, уни аниқ тушуниш мумкин бўлган джаражада, имкони борича содда ёзилган бўлиши лозим. Унинг натижаларига синовдан ўтувчининг луғат бойлигининг даражаси ёки унинг умумий қобилиятлари таъсир кўрсатиши номақбул ҳолатдир.

(2) Барча дистракторлар (жавобларнинг нотўғри вариантлари) уларнинг ҳар бири синовдан ўтувчиларнинг диққатини тортадиган (яъни гўёки тўғри жавобга «ўхшаш» бўлган) бўлиши лозим.

Шундай қилиб, топшириқларни баҳолашда, аъзо ҳолатида ҳар қандай дистрактор ушбу топшириқни тўғри бажармаган барча синовдан ўтувчилар томонидан тенг даражада ишлатилиши керак. Танлов вариантларида дистракторлар самарасиз бўлиб борган сари, топшириқ борган сари соддароқ ва осонроқ бўлиб бориши кўриниб турибди. Шундай қилиб, агар барча дистракторлар ўз функциясини бажармаса, амалда 100% синовдан ўтувчилар топшириқни тўғри бажаради.

Самарали дистракторларни ҳосил қилиш усули танлов вариантларининг якунланмаган рўйхатидан фойдаланиш ва синовдан ўтувчиларнинг ўзи томонидан ёзиб олинган нотўғри жавоблардан кейинчалик фойдаланишдан иборат. Бу ишда эҳтиёткорлик кераклигини эслатиш лозим.

Сиз таклиф этган дистракторлар, энг яхши синовдан ўтувчиларни чалғитмаслигига ишонч ҳосил қилиш керак.

(3) Таклиф этилган тўпламдан фақат бир вариант тўғри жавобга мос келиши лозим. Баъзан бир муаммога турлича қараш кўзда тутилмаган тўғри жавобга олиб келиши мумкин.

(4) Битта саволга жавоб бошқа саволларга жавоб бериш учун йўналишни бермаслиги керак. Яъни, битта топшириқдаги дистракторларни бошқа топшириқлар рўйхатида ишлатилиши керак эмас.

(5) Тривиал олатларни, уларни аниқлаш осон бўлгани учун, тестдан ўтказишга йўл қўйманг. Thorndike ва Hagen (1977) ҳар бир топшириқ мустақил бўлиши керак, деб таъкидлайди. Лекин, бизнинг фикримизча, бу талабни бажариш мумкин эмас. Агар топшириқлар топшириқларнинг умумий жамулжамлигидан олинса, улар мустақил бўла олмайди. Ҳақиқатан, агар шундай бўлса, уларнинг ҳар бири алоҳида ўзгарувчан катталикни тестдан ўтказган бўлар эди. Билимларнинг кўпчилик қисми маълум даражадаги ўзаро боғлиқ тузилмалардан иборат бўлгани учун, бу қоидага эътибор бермаслик мумкин, деб ҳисоблайман.

Топшириқларнинг барча турларида бу қоидаларнинг барчасига, ҳатто дистракторлар танловига оид қоидаларга ҳам, риоя қилиш шарт. Thorndike ва Hagen (1977), Таълим соҳасида тестдан ўтказиш хизмати (Educational Testing Service, 1963) томонидан нашр этилган йўриқномадан келиб чиқиб, бир қатор бошқа қоидаларни санаб ўтади, уларнинг кўпчилигини биз ушбу бешта умумий қоидалар ичида муҳокама қилганмиз.

Муаммонинг ўзи танлов вариантлари кўрсатилган қисмига чиқарилмай, топшириқнинг асосий қисмида бўлиши керак, бу вариантлар имкони борича қисқа бўлиши лозим. Бу иккала жиҳат 1-қоидага – соддалик қоидасига тегишли бўлиши керак, яъни асосий қисмига фақат муаммони аниқ ва равон ифодалаш учун зарур бўлган жиҳатларгина киритилиши лозим. Thorndike ва Hagen икки сабаб туфайли асосий қисмида инкор фикрдан имкони борича камроқ фойдаланишни маслаҳат беради: а) булар зиддиятларга олиб келади (топшириқни ўқиш пайтида) ва б) кам ҳоллардан ташқари, инкор йўналишдаги билимлар мусбат ўналишдаги билимлар каби муҳим бўлади. Кўршапалак – қуш, ҳашарот, балик ва рептилия эмаслиги ҳақидаги билим, бунинг ўзи нима эканлигини билиш учун зарур бўлмайди. Бу муаллифларнинг яна иккита фикри тестларни амалий ишлаб чиқиш учун фойдали бўлади:

6-мисол.

Агар олма бир фунт учун 5 пенс нархида бўлса, ва уй бекаси 75 пенслик олма сотиб олса (ўртача катталикда, бир фунтда тўртта олма), ва агар у учта олмани сифати ёмон деб олиб кетмаган бўлса, у қанча пенс нархида олмаларни танлаб олди?

(а) 75, (б) 72, (в) 57, (г) 17, (д) 50

Бу мураккаб топшириқдир: бу масалани ечиш учун, синовдан ўтувчи ўз миясида маълумотнинг тўртта фрагментини сақлаб туриши керак. Лекин бу масаланинг моҳияти ушбу мураккабликдан иборат. Дистракторлар ичидан танлаш қийин бўлади, лекин буни масаланинг шартида кўрсатилган сонлардан фойдаланиб, қилиш керак.

Танлов вариантлари бўлган топшириқларнинг келтирилган мисоллари юзасидан қуйидаги фикрни билдириш лозим: бу мисолларда уларнинг шакли тўлиқ фойдаланилмайди. Биттагина тўғри жавоб мавжуд бўлгани учун, синовдан ўтувчилардан фақатгина бланкаларни тўлдиришни сўраш мумкин.

7-мисол.

Қуйидаги ишончлилик коэффициентларидан қайси бири тестнинг бир жинслилиги билан боғлиқ бўлмайди?

(а) қайта тест ишончлилиги коэффициенти; (б) Хойтнинг дисперсион коэффициенти; (в) <Х коэффициенти; (г) Кьюдер-Ричардсон коэффициенти; (д) тест қисмларга ажратилганда ишончлилиги коэффициенти.

Бу топшириқда унинг шакли тўлиқ фойдаланилади. Унда бешта коэффициентнинг номлари санаб ўтилган, ва агар синовдан ўтувчи уларнинг нималарни билдиришини билмаса, унда тўғри жавобни топшининг ҳеч қандай йўли бўлмайди. Бу топшириқни соддароқ шаклида қайта ифодалаш мумкин эмас, ва у самарали топшириқларни яратишнинг барча мезонларига мос келади. Агар топшириқларнинг муқобил турлари фойдаланилса, худди шундай маълумотни олиш учун, бешта алоҳида топшириқларни ифодалашга тўғри келар эди. Демак, ушбу топшириқ – маълум маънода идеал топшириқ бўлиб, бир нечта танланадиган жавоб турларига эга бўлади.

Муаллиф томонидан таклиф этилган масала бутун сонли ечимига эга эмас. Афтидан, бу топшириқ билан аниқ ҳисоблаш тезлиги эмас, тез фикрлаш ва тахминий жавобни тез бера олиш қобилияти синовдан ўтказилади.

Назорат саволлари:

1. Тестлар учун йўриқномалар ишлаб чиқишнинг қандай шартлари мавжуд?

2. Флюдлашган ва кристаллашган қобилиятлар нима?

3. Интеллект тестларининг қандай вариантлари мавжуд?

4. Интеллект тестларини тузишдаги асосий хусусиятларидан бири.

5. Аналогияларга асосланган топшириқлар қандай бўлади?

6. «Ортиқча сўзни учратдингми – олиб ташла» (odd-man-out) туридаги топшириқлар нимани англатади?

7. Кетма-кетликли вариантли топшириқларга мисоллар келтиринг.

8. Махсус қобилиятлар ва ютуқлар бўйича тестлар нима?

9. Сонлар кетма-кетликларини топишга асосланган тест топшириқларини қандай изоҳлаш мумкин?

10. Кетма-кетликли вариантли топшириқлардан қандай фойдаланилади?

Тавсия этилаётган адабиётлар рўйхати:

1. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. Учебник для вузов. -Спб.:Питер, 2007.-352 с.

2. Войтов А. Г. Тестология гуманитариям. Теория и практика учебного тестирования. 2-е перераб. изд., руководство педагогам гуманитарных, социальных и экономических наук; уч. пособие для студ. педвузов; – М.: 2005. - с. 401

3. Войтов А.Г. Тестология. М.: Эндемик, 2004, 220 с.

4. Носс И.Н. Руководство по психодиагностике. –М.: Изд-во Институт психотерапии, 2005.-688с.

5. Расулов А.И.Психодиагностика.-Т., “Mumtoz so’z”, 2010.-169 bet.

6. Анастази А., Урбина С. Психологическое тестирование. -Спб.:Питер, 2003.-688 с.

7. Елисеев О.П. Практикум по психология личности.- -Спб.:Питер, 2002.-512 с.

8. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов: введение в психометрическое проектирование.-Киев, 1994.-284 с.

9. Крылов А.А., Маничева С.А. - Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии. -Спб.:Питер, 2005.-560 с.

10. Психологик тадқиқотлар. Илмий электрон журнал. http://www.psystudy.ru/

11. Электрон кутубхона. http://www.koob.ru

12. Психология бўйича материаллар. http://www.psychology-online.net

13. Флогистон. http://flogiston.ru/

14. Психологик кутубхона: http://www.psychol-ok.ru/library.html

2-БОБ. ШАХС СЎРОВНОМАЛАРИ (II ТИП ТЕСТЛАР)НИ ТУЗИШ

Режа:

1.Шахс сўровномалари.

2. Шахс сўровномаларини тузиш.

3. Топшириқларни шакллантириш учун қоидалар.

Таянич сўзлар: *илк педагогик тестлар, интеллект тестлар, психологик ўлчаш, ақлий ёш, интеллектуаллик коэффициенти,*

Илк шахс сўровномалари

Шахслилик сўровномалари психологларни табиий фанлардан ўзлаштирган психодиагностика методлари ҳисобланади. Дастлабки сўровномалар тарихий борасидаги илк манбалар хусусида сўз борганда Чарльз Дарвин фойдаланганлиги ҳақида сўз боради. Сўровнома методикнинг илк назарий асоси сифатида интроспекция тақдим этилади.

Узоқ вақт мобайнида ўз-ўзини кузатишдан инсон онги ва шахсин ўрганадиган бошқа бирор бир метод йўқ деб ҳисоблаганлар. Шу боис кўпинча сўровнномаларга ўз-ўзини кузатишнинг бир шакли сифатида қараганлар. Биринчи сўровномалардан Ф.Гальтон яратган . У томонидан яратилган сўровномалар шахс сифатларини эмас, балки ўзининг идроки, ақлий тимсоллари хусусиятларини баҳолашга фойдаланилган [www.mentalforce.ru].

XIX асрнинг охирида сўровномалар методидан хотирани (А. Бине, Ж. Куртье), тафаккур тушунчасини (Т. А. Рибо), ички нутқни (Ж. Сен-Поль) ва бошқаларни тадқиқ этишда фойдаландилар. Чоп этилган сшровномалар респондентларга тақдим этилган, баъзи ҳолатларда эса журналларда нашр этилди. Шу тарзда сўровнома методи шахснинг сифталарига муносабатни ўрганишда қўлланилмади.

Биринчи шахсни ўрганиш сўровномаси америкалик психолог Роберто Вудвортс томонида 1919 йилда «Шахс ҳақида маълумотлар бланки» яратилган эди.

Бу сўровнома ҳарбий шахсларни невротик симптомли ҳолатлардан саралаб олиш учун мўлжалланган. Сўнгра шахслилик сўровномалари шахсни психодиагностик тадқиқ этиш методилари сифатида кенг тарқалди.ҳозирги кунда сўровномалар психодиагностиканинг кенг қўлланилаётган методларидан бир саналади.

Шахслилик сўровномалари сифатига кўра жуда кучли тафовутланади. Бу борадаги энг «муваффақиятли» методика сифатида MMPI келтириш мумкин. Методика охирги 50 йилликда яратилган методика ҳисобланади. www.mentalforce.ru

Психология соҳаларида шахс психологияси асосий ўрин тутиши билан бир қаторда мураккаб йўналишларидан бири ҳисобланади. Бугунги кунда шахс муаммоси билан психологлар, файласуфлар, социологлар кенг кўламда изланишлар олиб борган бўлсалар-да, ҳалигача шахс тушунчасини изоҳловчи ягона ва умум қабул қилинган изоҳга келинмаганлигини гувоҳи бўлинади. Ўз даврида шахс муаммосини таҳлил этиш борасидаги изланишлар туфайли психоанализ (З.Фрейд), шахс хусусиятлари назарияси (Г.Оллпорт), шахснинг бихевористик назарияси (Л.Торндайк, Е.Толмен), шахсга когнитив ёндашув (С.Шехтер, Д.Келли), шахсга факторли ёндашув (Р.Б.Кеттелл, Г.Айзенк), гуманистик йўналиш (А.Маслоу, К.Роджерс, В.Франкл), аналитик психологик ёндашув (К.Юнг), шахснинг симптокомплекс характеристикасини изоҳлаш (В.С.Мерлин, Б.Г.Ананьев), шахс назарияси ва моделига структурали ёндашув (К.К.Платонов), шахсга фаолият ёндашув (Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн) ва бошқа ёндашувларнинг назарий ва амалий хизматлари каттадир [2,7]. Ушбу шахс назариялар асосида психология фанида муаммонинг амалий ўрганишга доир психодиагностик усуллар ва методикалар яратилди. Ушбу методикалар гуруҳининг яққол турларидан бири шахснинг ўрганиш сўровномаларидир. Шахснинг ўрганиш сўровномалари психологларни табиий фанлардан ўзлаштирган психодиагностика методлари ҳисобланади. Дастлабки сўровномаларнинг илк манбалари Чарльз Дарвинни ижодий

билан боғлиқлиги қайд этилган [8]. . Сўровномаларнинг илк назарий асоси интроспекция методи билан боғлиқдир.Тадқиқотчилар узоқ вақт мобайнида инсон онги ва шахсни ўрганишда асосий методи сифатида ўзини ўзи кузатишни эътироф этганлар. Шу боис, сўровнномаларга ўзини ўзи кузатишнинг бир шакли сифатида фойдаланилган. Айрим ўринларда илк сўровнома Ф.Гальтон томонида ишлаб чиқилган деган илмий мулоҳазалар мавжуд. У томонидан яратилган сўровномалардан шахс сифатларини эмас, балки инсоннинг ўзини идрок этиши ва ақлий тимсолларининг хусусиятларини баҳолашда фойдаланилган [1,7,8].

XIX асрнинг охирида сўровномалар методидан хотирани (А. Бине, Ж. Куртье), тафаккур тушунчасини (Т. А. Рибо), ички нутқни (Ж. Сен-Поль) ва бошқаларни тадқиқ этишда фойдаландилар. Чоп этилган сўровномалар респондентларга тақдим этилган, баъзи ҳолатларда эса журналларда нашр этилган. Шу тарзда сўровнома методи шахснинг сифатларини ўрганишда қўлланилмаган [1,2,8].

Замонавий шахсни ўрганиш сўровномаларининг илк кўриниши америкалик психолог Роберто Вудвортс томонида 1919 йилда яратилган бўлиб, у «Шахс ҳақида маълумотлар бланки» деб номланган[1,2,7]. Бу сўровнома ҳарбий шахсларни невротик симптомли ҳолатлардан саралаб олиш учун мўлжалланган. Сўнгра шахслилик сўровномалари шахсни психодиагностик тадқиқ этиш методи сифатида кенг тарқалди. Ҳозирги кунда сўровномалар психодиагностиканинг кенг қўлланилаётган методларидан бир саналади.

Шахсни ўрганиш сўровномалари субъектив диагностик ёндашувнинг мумтоз намунаси сифатида қаралади. Сўровнома-шахс тўғрисида маълумот олишнинг энг ишончли усулларидан бири бўлиб, тадқиқотчилар узоқ вақтлардан буён унинг объективлаштиришга интилиб келимоқдалар.Бу эса шахсни ўрганиш сўровномаларининг ишончлилиги ва валидлигини таъминлаш талабларини ўсиб бораётганлигидан далолат беради [2, 254].

Шахснинг ўрганиш сўровномларини бир қатор мумтоз вариантлар психодиагностик тадқиқотларда кенг кўламда қўлланилиб келинмоқда: шахс қирраларини ўрганиш сўровномалари (масалан, Р.Б.Кеттелл сўровномаси); типологик сўровномалар (масалан, Г.Ю.Айзенк сўровномаси); мотивларнинг ўрганиш сўровномалари (масалан, А.Эдвардс сўровномаси); қизиқишларнинг ўрганиш сўровномалари (масалан, Г.Кюдер сўровномаси); қадриятларнинг ўрганиш сўровномалари (масалан, Д.Супер сўровномаси); установкаларнинг сўровномалари (масалан, Л.Терстоун сўровномаси) .

Шахслилик сўровномалари сифатига кўра жуда кучли тафовутланади. Бу борадаги энг «муваффақиятли» методика сифатида MMPI сўровномаси эътироф этилади. У охирги 50 йилликда яратилган энг юқори илмий аҳамиятга эга бўлган методикалар вакили ҳисобланади.

Л.Ф.Бурлачук шахсни ўрганиш сўровномалари хусусидаги изланишлари асосида қуйидаги мулоҳазани илгари сурди:"Шахснинг ўрганиш сўровномалари билан ишлаш мавжуд бўлган, мавжуд ва келажакда шахсни баҳолашнинг энг оммабоп воситаси бўлиб қолади. Ҳар бир мутахассис-психолог ушбу психодиагностик методикалар ўзида нимани тақдим этишини, уларнинг мазмунида нима яширинганлигини аниқ билишлари лозим"[2, 255]. Юқоридаги илмий мулоҳаза айнан бизнинг тадқиқотимиз учун назарий асос сифатида хизмат қиладиган ғоя ҳисобланади. Шахс тўғрисида маълумот олишга йўналтирилган психодиагностик усуллари орасида - "Q"-маълумотлар олиш усулига алоҳида урғу берилади [3,10-12]. "Q"-маълумотлар- шахсни сўровномалар ва ўзини ўзи баҳолашнинг бошқа усуллари ёрдамида ўрганиш ва маълумотлар олиш усуллари ёрдамида ўрганишдир. "Q"-маълумотлар ("Questionnfire data")ни ифодалашини англатади. Тузилишининг соддалиги ва ахборотлар олишининг енгиллиги "Q"-маълумотларнинг (сўровномалар, ўзига ўзи ҳисобот бериш, ўзини ўзи баҳолаш шкаласи) шахсни ўрганишда марказий ўрин тутади. "Q"-маълумотлар олиш учун методикаларнинг сони

кўп. “Миннесоти кўп қиррали шахс рўйхати” (MMPI), “Калифорния психологик тести” (CPI) (3,72), “Ўн олти омилли шахснинг ўрганиш сўровномаси (16PF)” “Гильфорд-Циммерман тести” шулар жумласидандир.

“Q”-маълумотлар инструментал янглишишлар етарлича кучли намоён бўлса-да, аммо улар “L”-маълумотларга нисбатан янглишишлар даражаси анча паст ҳисобланади.

“Q”-маълумотлардаги янглишишлар сабабли билиш ва мотивацион характерга эга. Билиш билан боғлиқ янглишишлар хусусий шахсни билмаслиги қуйидаги сабаблар билан боғлиқдир:

– текширувчиларнинг интеллектуал ва маданий даражасини пастлиги;

– интроспекция ва махсус билимлар, малакаларнинг етишмаслиги;

– ишончсиз эталонлардан фойдаланиш (масалан, текширилувчи ўзи билан барча популяция билан эмас, атрофидаги яқинлари билан солиштиради) .

Бундан кўринадики, шахснинг ўрганиш сўровномалари билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш юқори даражадаги назарий билим ва амалий кўникмаларни шакллантиришни тақозо этади. Шу ўринда мутахассис-психолог шахсни ўрганиш сўровномалари билан ишлаш кўникмаларига эга бўлиши учун етарлича психодиагностика фанининг методикалар билан ишлаш, уларни яратиш, модификациялаштириш талабларига доир билимларни ўзлаштирган бўлишлари талаб этилади.

Шахс диагностикасида маълумотга эга бўлиш усуллари

Психологияда шахс ҳақида маълумотга эга бўлишнинг турлича усуллар мавжуд. Қуйида биз В.М.Мельников, Л.Т.Ямпольский томонидан таклиф этилган шахсни тадқиқ этишда дастлабки маълумотга эга бўлиш усуллари ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз

Шахс ҳақидаги маълумотларни уч хил манба асосида олиш мумкин бўлиб, улар L, Q, T-маълумотлар деб аталади.

L-маълумотлар-бу кундалик ҳаётда шахс ҳақиқий ҳулқ-атворини қайд қилиб бориш орқали маълумотга эга бўлишдир. Албатта, синалувчининг

яшаш тарзини тасвирлаш орқали у ҳақида тўлиқ ва батафсил маълумот олиш имкони мавжуд, аммо бу амалиётни ҳақиқатда рўёбга чиқариш мумкин эмас ва шуни ҳисобга олган ҳолда L-маълумотлар синалувчиларнинг айрим давр мобайнида маълум ҳолатлардаги ҳулқ-атворларини кузатиш натижасида кузатувчи экспертларнинг берган баҳолари орқали қўлга киритиш мумкин.

Одатда, L-маълумотлартўплашда муаммони оралиқ тадқиқот ўтказишдан бошлаш тавсия этилади.

Кеттелнинг фикрича, L-маълумотлар ўлчашга муҳтож бўлган ҳулқ-атворлар учун хос бўлган белгиларни топиш учун муҳимдир.[21] Қолаверса, L-далилларининг афзаллик томони шундан иборатки, ифодаланувчи ҳулқ-атворнинг барча кўринишлари оғзаки нутқда ҳам маълум шаклга эга. Бу эса ўз навбатида бошланғич бирламчи маълумотларни йиғиш, танлаш ва уларни қайта ишлаш учун қулайликни яратади. Лекин ҳар доим ҳам L-маълумотлар бўйича олинган ташқи баҳолар адекват бўлавермайди, чунки синалувчи ҳулқ-атвори экспертнинг шахсий хусусиятлари билан боғлиқ равишда бузилиб идрок этилиши мумкин. Шу билан бирга турли экспертларнинг турлича баҳо бериши натижасида тажрибанинг ишончлилиги борасидаги муаммоларни келтириб чиқаради.

Бундай хатоликка йўл қўймаслик ва L-маълумотлар ишончлилигини сақлаш учун эксперт баҳоларни олиш жараёни билан боғлиқ қуйидаги талаблар ишлаб чиқилган:[22]

1. Баҳоланаётган хусусиятлар синалувчининг ҳулқ-атворини ифодаловчи терминларда қайд қилиниши лозим

2. Эксперт баҳоланаётган шахс ҳулқ-атворини узоқ оралиқ вақт давомида кузата олиш имкониятига эга бўлиш керак.

3. Бир нафар синалувчи учун ўн нафардан кам бўлмаган экспертлар гуруҳи бўлиши лозим.

---

[21] Анастази.А.,Урбина.-Психологическое тестирование. М.,2001. 236-б.
[22] Мельников.В.М.,Ямпольский.Л.Т.-Введение в экспериментальную психологию личности.М.,1985.8-б.

4. Синалувчиларни бир марта учун фақат битта хусусиятлари бўйича ранжировка қилиш талаб этилади, масалан бир нафар синалувчининг турли хусусиятларини баҳолашдан кўра, бир гуруҳ синалувчиларни бир хил хусусият бўйича баҳолаш афзалроқ (масалан, 20 нафар синалувчиларнинг мулоқотмандлик хусусиятини ўрганиш).

Тажриба давомида экспертлар синалувчиларнинг мулоқотмандлик бўйича жойлашув тартиби эсидан чиққанини инобатга олиб, бошқа кун уларнинг бошқа хусусиятларини ўрганишади.

2. “Q”-маълумотлар бу шахс сўровномалари ва ўз-ўзини баҳолашнинг бир қатор методлари ёрдамида қўлга киритиладиган маълумотлардир. Тузилиши ва маълумотларни қўлга киритиш енгилроқ бўлишига кўра, Q-маълумотлар (сўровномалар, ўз-ўзини баҳолаш шкаласи, ўз-ўзига ҳисоб бериш ва б) шахсни ўрганишда марказий ўринни эгаллайди.

Q-маълумотларга тегишли бўлган методикалар мажмуи кенг бўлиб, улардан MMPI, Калифорнийлик психологик тест CPI, 16 факторли шахс сўровномаси 16 PF, темпераментни ўрганишга қаратилган Гильфорд-Циммерман тести CZIS ва б.

Q-маълумотлар L-маълумотларга нисбатан камроқ даражада бузилишга йўл қўйилади. Q-маълумотларнинг бузиб кўрсатилиши англанганлик ва мотивацион характерга эгадир.

1.Англанганлик билан боғлиқ-маълумотларнинг бузилиши бу ўз шахсий хусусиятларини билмаслик билан боғлиқ бўлиб, қуйидаги асосий сабаблар билан пайдо бўлиши мумкин:

а) синалувчиларнинг интеллектуал ва маданий савияларининг пастлиги;

б) хусусий ва махсус малакаларнинг йўқлиги;

в) нотўғри эталонлардан фойдаланишлари, масалан, синалувчилар одатда ўзларини бутун аҳоли билан эмас, балки яқин атрофдагилар билан таққослайдилар.

Синалувчиларнинг ҳар хил турдаги мотивациялари улар жавобларининг ижтимоий томонга ёки ўзи билан боғлиқ ўзгаришлар оқибатида бузилишга олиб келади.

Мотивацион томондан бузилишлар англанилган ва англанилмаган хусусиятни касб этади.

Англанилган бузилишларда жавоблар бутунлай тасодифий характерга эга бўлиб, қўпол бузилишга сабаб бўлади.

Англанилмаган бузилишларда эса натижа аҳамиятсизроқ бўлиб, уни коррекция қилиш имконияти мавжуд.

Мотивацион бузилишларни тавсифловчи бошқа йўналиш намоёндалари Айзенк, Кронбах, Эдвардс, Виггенсларнинг фикрича, мотивацион томондан фактларнинг бузилиши сабаби Q-маълумотлар ишончлилигининг юқорилиги деб баҳолайдилар.

Бошқа йўналиш намоёндалари эса (Кеттел, Дигман, Хандлеби, Паулик) шахснинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ ҳулқ-атвор кўринишидаги синалувчиларнинг жавоблари орқали намоён бўлувчи установкаларида деб таъкидлайдилар.

Шахснинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишда синалувчилар установкаларини таҳлил этишда аниқланишича, синалувчиларнинг “саволларга очиқ жавоб бериш хоҳишининг йўқлиги ва кўпчиликнинг истагидан келиб чиқиб жавобларни сохталаштириш ҳолатларини бир хил тушунмаслик керак.

Хандлеби, Паулик ва Кеттелларнинг кўрсатишича, синалувчининг жавоб беришни истамаганликлари ва кўпчилик хоҳишидек жавоб беришга интилишлари шахснинг хавотирланиш хусусияти билан боғлиқдир.

Т-маълумотлар бу-тажриба жараёнида объектив тестлар ёрдамида олинган натижаларнинг қисқартирилган шакли Т-маълумотлар дейилади. Т-маълумотлар шахс хусусиятларини тадқиқ этишда янгича ёндошувга эга бўлиб, унда олинадиган натижалар экспертларнинг баҳолари ва ўз-ўзини баҳолаш орқали эмас, балки шахс ҳулқ-атворини объектив ўлчаш (вербал,

новербал, ижтимоий, индивидуал) ёрдамида қўлга киритилади. Объектив тестларнинг ҳаммасида ҳам шахснинг асосий хусусиятларини аниқлай оладиган махсус кичик вазиятлар яратилади.

Тажрибада объективлилик қуйидаги икки талабга риоя этиш орқали эришилади:

1) тест баҳоларининг бузилиши мумкин бўлган ҳолатлардан чеклаш;

2) синалувчининг реакциясига қараб баҳолашнинг объектив усулини яратиш.

Биринчи талабни бажаришда тестларни шундай қуриш керакки, бунда синалувчи улар ҳулқ-атворларининг қайси томонлари ўрганилаётганлигини билмасликлари лозим. Шу мақсадда қуйидаги тактик усуллар қўлланилади:[23]

1) Тадқиқотнинг ҳақиқий мақсадини яшириш.

Бу энг кўп тарқалган усуллардан бири бўлиб, бунда тадқиқотнинг асл мақсади яширинган бўлади. Бундай ҳолатда тест ва тест йўриқномалари шундай тузиладики, унинг асл моҳияти синалувчилар учун номаълум бўлиши керак. Аниқроқ айтганда, синалувчиларга тажрибанинг бошқа, ёлғон мақсади ҳақида хабар берилади, бу эса олинадиган натижаларнинг бузилишига йўл қўймайди.

Кўпинча синалувчиларга шахс хусусиятларини эмас, балки уларнинг интеллектуал қобилиятлари (масалан, диққат, хотира, хаёл) ўрганилаётганлиги ҳақида маълум қилинади. Масалан, ассоциатив тестларда синалувчиларга уларнинг вербал жавоб реакцияларининг тезлиги текширилаётганлигини ва фикрга келган дастлабки сўзни тезда айтиш талаб этилади. Шу билан бирга эмоционал аҳамиятли ва оралиқ (нейтрал) сўзларга нисбатан жавоб бериш, реакцияларининг ўзгариш вақтлари таққосланиб баҳоланади. Тадқиқот мақсадини яшириш усулидан ТАТ, Роршахнинг проектив тестларидан фойдаланилади.

[23]www.koob.ru. Акимова.М.К. Психологическая диагностика.

1) Кутилмаганда топшириқ бериш.

Бу усул тадқиқотчи ўтказаётган тажриба давомида синалувчиларнинг ёлғон кўрсатма бериш пайтида қўлланадиган тактик усуллардан биридир. Синалувчига унга нотаниш (маълум бўлмаган) бўлган мавзу юзасидан кутилмаган саволларни бериш ва фактларни келтириш орқали унда эмоционал зўриқишни келтириб чиқаради ва оқибатда у танлаган ҳулқ-атворни назорат қилишга тўсқинлик қилади. Синалувчига тестни бажариш давомида бундан бир-икки соат олдин суҳбатлашган дўстларининг исмларини айтишни сўраш мумкин ёки ассоциатив тажрибаларда синалувчилардан тўсатдан “калит” сўзларни эсга тушириш сўралиши мумкин ва шундан сўнг уларга яна ассоциация ҳосил қилиш учун бир гуруҳ сўзлар таклиф этилади ва шу тариқа бу усул бир неча маротаба қайтарилади. Шундай қилиб, синалувчилар олдига қўйилаётган кутилмаган саволлар улар ҳулқ-атворларининг қайси йўналишларини сақлаб туриши (назорат қилиниши) кераклиги борасидаги муаммоларга дуч келиб, кўрсатмада талаб этилгандек фикрга келган дастлабки сўзни тезда айтишлари керакми ёки калит сўзларни эслаб қолиш учун кучимни йўналтиришим керакми, деган ҳолатга тушишади. Бундан ташқари тадқиқотчи вақти-вақти билан тўсатдан қарорини ўзгартириб калит сўзларни қайта идрок этишни сўрамай қўяди.

2) Тест мақсадининг ноаниқлиги, тушунарсизлиги.

Ушбу усулдан фойдаланишда синалувчиларга шундай кўрсатма бериладики, улар тажриба мақсадини тушунмасликлари ва ўзларининг реакцияларини қайси томонга ўзгартиришларини билмасликлари керак. Бундай ҳолатда уларга топшириқни сифатли бажариш усули маълум қилинмайди, яъни масалани қандай бажаришни эмас, балки нима қилиш кераклиги маълум қилинади. Масалан, синалувчига ўзига қулай темпда қўлини айлантирган ҳолатда ўхшаш расмларни ажратиш сўралади. Агар синалувчи топшириқнинг кўрсатмасини билса, жавоб ноаниқ шаклга эга бўлиши мумкин. Бу турдаги тестлар орқали шахс ҳулқ-атворининг

қатъийлиги, мустақиллиги аниқланади. Ана шу мақсадда синалувчига бир қатор мураккаб интеллектуал топшириқлар берилади. Агар синалувчи топшириқларни бажара олмаса, ёрдам ёки кўрсатма олиши мумкин. Бунинг учун топшириқ ўрнида беркитилган қоғозни олиб берилганларни ўқиш сўралади. Бироқ берилган кўрсатма синалувчи учун тушунарсиз бўлади ва натижада у бир қарорга келиши, яъни ёрдамга мурожаат этиш ёки топшириқни бажармаслик керак деган хулосага келади

4) Диққатни чалғитиш.

Бу усулда берилган топшириқлар тадқиқотчи учун аҳамиятсизроқ бўлиб, барча топшириқлар билан қоришиб кетган шаклга эгадир. Чалғитувчи топшириқлар ташқи томондан асосий топшириқларга ўхшаши лозим. Синалувчи тузилган тест топшириқларни бажараркан, ўз ҳулқ-атворини камроқ назорат қилади ва шахсий хусусиятларининг яширин томонларини ўзи сезмаган ҳолатда инкор этади.

5) Тест жараёнида эмоционал вазиятни ташкил этиш.

Бу усул кўпроқ психологик аҳамиятда қўлланалади. Эмоционал зўриқишни ташкил этишга эришиш турли усуллар орқали амалга оширилиши мумкин. Масалан, топшириқни бажариш қобилияти ва сифатини ёки синалувчининг ташқи кўриниши ва имкониятларига нисбатан салбий баҳо бериш ёки ҳалақит берувчи таъсирлар остида топшириқларни тез ёки секин бажаришни талаб этиши мумкин. Тажриба жараёнида яратилган эмоционал зўриқиш синалувчини ноқулай ҳолатга қўйиши табиийдир. Масалан, улардан ҳайвонларнинг овозини ўхшатиш сўралганда, ўхшатиш жараёнининг яширин даври ва унинг давомийлиги ҳисобга олинади. Шахснинг шубҳаланиш ҳолатини ўрганувчи бошқа тестларда синалувчини тадқиқотчи томонга тескари ҳолатда туриб унга тадқиқотчи қараган деб ҳисоблаган дақиқаларни айтиши лозим.

3) Тестнинг эмоционал мазмуни .

Бу усул юқоридаги усулга ўхшаш бўлиб, фарқи шундан иборатки,

эмоционал вазият тестни ўтказиш жараёнининг талаблари билан эмас, балки тест материалининг ўзи ёрдамида амалга оширилади. Тест мазмунан кулгили, беодоброқ, қўпол ёки шоирона бўлиши ҳам мумкин. Масалан, синалувчидан унинг шахсий ишлари ва таассуротлари ҳақида психолокка гапириб беришни сўраш мумкин ва шундан кейин синалувчи тест ва уни ўтказувчи шахсларга муносабатларини ифода этишлари мумкин. Тест материали сифатида латифалар, карикатуралар, мусиқий парчалар ва ҳатто автомобиль ҳалокатлари ифодаланган расмларга ҳамма нуқтаи назаридан эмас, балки, тиббиёт ёки юридик соҳа вакиллари нуқтаи назаридан шарҳ берилиши мумкин. Эмоционал қизиқарли ўйинларни қайта тузиш орқали ҳам объектив шахс тестларини яратиш мумкин.

4) Автоматлашган реакция.

Ҳусни хат, одатлар, тезкор хатти-ҳаракатларни назорат қилиш мураккаб ҳисобланиб, уларни ҳатто кучли хоҳиш бўлганда ҳам ўзгартириш қийин, шунинг учун улар кўпинча шахс тестларида қўлланилади.

5) Ихтиёрсиз индикаторлар.

Шахсдаги “ихтиёрсиз индикатор” тушунчаси Б.М.Теплов ва В.Н.Небылицинлар мактаби томонидан ишлаб чиқилган. Бу тушунчага шундай методикалар хоски, улар синалувчининг мақсади ва иродасига боғлиқ бўлмаган функциялар ва параметрларни қайд қилиб боришга мўлжалланган бўлиб, бу Б.М.Теплов томонидан шартли равишда “ихтиёрсиз реакция” методикаси деб номланган.

Кўпинча психологик жараёнларда кузатилувчи электрофизиологик, биохимик ва вегетатив ўзгаришлар шахснинг ихтиёрсиз индикатори сифатида фойдаланилади.

6) Фонли индикаторлар.

Фонли индикаторлар сифатида шахснинг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ келувчи организмнинг физиологик кўрсаткичларидан фойдаланилади. Ушбу методикада энг кўп қўлланиладиган шахснинг фонли индикаторлари сифатида унинг антропарометрик тузилишдаги

ўзгаришлари, жумладан, бўйи, оғирлиги, мушак суяклар оғирлиги ва тана тузилишдаги бошқа кўрсаткичларнинг ўлчамлари инобатга олинади.

В.Д.Небылицин фонли индикаторлар қаторини кенгайтириб, унга биоэлектрик ва вегетатив кўрсаткичларнинг қатъийлигини киритишни таклиф этди.[24]

Юқорида санаб ўтилган барча тактик усуллар объектив тестлар учун мўлжалланган бўлиб, у синалувчи томонидан натижаларнинг субъектив тарзда бузилишининг камайишига ёрдам беради. Тест натижаларининг янада объективлигини таъминлайдиган талаблардан бири бу тадқиқотчи томонидан тест жараёнини олиб боришда субъектив бузилишларни камайтиришдир. Бу тест баҳоларини олишда қатъий шакллантирилган жараёнда барча психологларнинг симпатия ва маҳоратларига боғлиқ бўлмаган тарзда бир хил натижаларга эга бўлиш орқали эришилади.

Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, анъанавий проектив тестлар (ТАТ, Роршах тести, расмли фрустрацион тестлар ва б) объектив тестлар ҳисобланмайди ва улар биринчи талабни қониқтириб синалувчи томонидан тест натижаларининг бузилишига олиб келувчи ҳолатларни чеклайди ва иккинчи талабни яъни, натижаларни қайта ишлаш жараёнини шакллантиролмайди ҳамда унда синалувчи томонидан мотивацион бузилишлардан чекланган бўлсада, лекин тадқиқотчи томонидан бузилиши мумкин бўлган ҳолатлар сақланган.

Объектив тестларнинг тўлиқроқ тўплами Р.Б.Кэттел ва Ф.В.Варбуртон томонидан таклиф этилган. Бу тўпламда муаллифлар томонидан 400 хилдан ортиқ тестлар жамланган бўлиб, уларни қуйидаги 12 гуруҳга ажратиш мумкин:

1) Қобилият тестлари.

[24]Мельников.В.М.,Ямпольский.Л.Т.-Введение в экспериментальную психологию личности.М.,1985.10-18б.

Айрим тестлар дастлаб интеллектуал жараёнлар, билимлар ва қобилиятларни тадқиқ этишга қаратилган бўлиб, улар шахс факторларига мувофиқ келади.

Мисол учун, бунга нутқнинг тезлиги, моторнинг регидлиги-УИ (Т) 23 факторига мувофиқ келади (невротик регрессия-энергиянинг сафарбарлиги).

2) Билим ва малака тестлари.

Бу гуруҳ тестларига кўриш мотор ва қўл ҳаракати координацияси, лабиринтдан ўтишда аниқлик кабилар киради.

3) Идрок учун мўлжалланган тестлар.

Бу гуруҳ кенг ҳажмдаги тестларни ўз ичига олиб, унга кўриш идрокидан тортиб (тугалланмаган тасвирларни якунлаш) то ҳид сезиш (ҳидларни ҳуш кўриш) гача бўлган идрокларни ўз ичига олади.

4) Сўровномалар.

Бу гуруҳ тестлар шахснинг ҳулқ-атвори, таъм сезиш одатлари ва бошқа хусусиятларини ўрганишга қаратилган сўров анкеталари кўринишида тузилган.

Мисол учун, инсон соғлиги билан боғлиқ анкета саволларни гигиеник талабларни бажариш орқали аниқлаш мумкин.

5) Муносабат тестлари.

Бу гуруҳга шахснинг бошқа одамларга, ҳулқ-атвор нормаларга, сиёсий қарашларга нисбатан билдирувчи муносабатлари орқали ўрганувчи тестлар киради.

6) Эстетик тестлар.

Бу гуруҳга рассом ва шоирларнинг мусиқий жанрлари, расмлари ва суратлари тегишлидир.

7) Проектив ёки идрокнинг хатоларини аниқлашга қаратилган тестлар. Бунга шахс проектив тестларининг барча кўринишлари тегишли.

8) Ҳолат тестлари.

Бу аниқ ижтимоий ҳолатларни ташкил этишни назарда тутувчи тестлардир. Масалан, синалувчи айнан бир топшириқни якка ёки гуруҳ ҳолатда бажариши ҳамда мусобақа ёки кооперация учун шахсан ўзи ёки гуруҳ учун бажариши мумкин.

9) Ўйинлар.

Ўйинли ҳолатларда шахснинг индивидуал хусусиятлари аниқроқ намоён бўлади, шу сабабли ўйинлар объектив тестлар қаторига киритилган.

10) Физиологик тестлар.

Бу гуруҳ тестларга физиологик кўрсаткичларни қайд қилиб борувчи тестлар киради: КГР. ЭКГ, ЭЭГ, тремор ва б

11) Жисмоний тестлар.

Уларни физиологик тестлардан фарқлаш мураккаброқ бўлиб, уларга кўкрак қафасининг ҳажми, тананинг солиштирма оғирлиги, мушаклар таранглиги, ёғ қатламларининг сони ва шу каби кўрсаткичларни киритиш мумкин.

12) Тасодифий кузатув.

Бунга ноаниқ жавоблар сони, тест бланкасига қўйилган белгилар миқдори, хатнинг тартиблилиги, қайта текширилиш чоғидаги сабрлилик каби ҳолатлар ҳисобга олинади.

L-маълумотлар асосида олиб борилган тадқиқий ишлар кўп бўлиб, улардан дастлабкилари Г.В.Олпорт ва Х.С.Одбертлар томонидан олиб борилган. Улар ўз изланишларини шахс хусусиятларини тавсифловчи терминлардан ташкил топган луғат тузишдан бошладилар.[25] Шу мақсадда улар шахс хусусиятларини аниқ ифодалайдиган ва унинг ҳулқ-атворини қатъий ва муҳим тарзда белгиловчи жами 18000 та сўзни тўплайди ва улардан 4500 та сўзни саралаб таҳлил қилишади. Р.Б.Кеттел ушбу шахс хусусиятларини тавсифловчи 4500 та сўзни таҳлил этар экан, уларни синоним гуруҳларга ажратишга ҳаракат қилди. Кеттел ҳар бир синоним гуруҳга мос келувчи асосий маънони англатувчи биттадан синоним сўзни

[25] Бурлачук.Ф.Л Психодиагностика. СПб.,2003.487-б.

танлади ва ушбу 4500 та сўздан иборат шахс хусусиятларини 171 тагача қисқартирди. Р.Б.Кеттел ўзининг кейинги ишларида 171 шахс хусусиятларининг ҳар бири билан танишлилик даражасини баҳоловчи бир гуруҳ эксперт гуруҳларнинг ёрдамидан фойдаланди. Унинг фикрича, экспертлар шахсни тавсифловчи хусусиятларнинг энг аҳамиятлисини танлай оладилар. Эксперт гуруҳларнинг фикрини янада аниқлаштириш мақсадида Кеттел баҳоларни ўзаро боғланганлигини аниқлади ва юқори даражада мувофиқ келувчи тавсифларнинг ичида бир хил маънони берувчи 36 та корреляцион гуруҳни ажрата олди, яъни кутилганидек, ҳамма гуруҳ ўзларининг юқори манфий муносабатини ифодаловчи жуфтларига эга бўлди. Масалан, сергап-камгап, шўх-ғамгин, ишонувчан-шубҳали, эгилувчан-қотиб қолган ва б.

Шу усул орқали Кеттел 36 биоқутб номланишдаги тўпламга эга бўлди ва унга бошқа тадқиқотчиларнинг ишларидан олинган махсус терминларни киритиш орқали умумий миқдорини 46 тага кенгайтирди. Шундан сўнг ҳар бир биоқутб жуфтликка хос меҳнат кўринишлари тавсифларини тузди.

Шундай қилиб, объектив тестлар субъектив баҳодан тўла ҳоли бўлган ҳақиқий экспериментал жарённи ўз ичига олди, аммо кўпчилик мутахассислар ушбу ҳолатларга камроқ эътибор берадилар.Қуйида биз биоқутб жуфтликка эга бўлган хусусиятлар номларини келтириб ўтмоқчимиз:[26]

а) Эгилувчан тип.

У режаларни осон ўзгартира олади, осон кўчади, муросали, ҳайратланмайди, таъсирчан эмас, агар воқеалар ривожи у кутганидек бўлмаса ҳам, ўз режалари ва ўйлаганларидан воз кечмайди.

а) Ригид тип.

Ҳамма нарсалар ўзи одатланганидек бажарилишини истайди, атрофдагиларнинг таъсири остида ўз одатлари ва ҳулқ-атворларини

[26]www.koob.ru. Акимова.М.К.Психологическая диагностика.

ўзгартирмайди, агар ҳулқ-атворларининг одатий усуллари муваффақият келтирмаса, ўзларини йўқотадилар.

б) Эмоционал беқарор тип.

Ҳар доим мақсадга йўналган, қўзғалувчан, кўп кулади ва камдан-кам жаҳли чиқади, ҳиссиётлари ҳаддан ташқари таъсирчанлиги билан ажралиб туради.

б) Эмоционал барқарор тип.

Уларда эмоционаллик йўқ, ҳиссиётларини намоён бўлиши кам, ҳатто юқори даражада эмоционал ҳолатларда ҳам ҳотиржамликни сақлай оладилар (ҳатто мусобақаларда, хавфли ҳолатларда, қувноқ давраларда ҳам).

Худди шунга ўхшаш кўрсаткичлар берилган 46 та жуфлик учун ҳам тузилган бўлиб, бу экспертларнинг ўрганиши ва уларда бир хил мушоҳаданинг шаклланиши учун зарур эди.

Ушбу тадқиқотлар қаторида биоқутб сифат кўрсаткичлардан фойдаланиш натижасида L-далилларни 12-15 та факторга алмаштириш мумкин деган хулосага келинди. L-далиллар ёрдамида олинган маълумотлар “циклотемик темпераментли”, “экстро-интроверсия”, “ўз-ўзини назорат қилувчи” ва бошқа кўплаб янги психологик концепцияларнинг мавжудлигини тасдиқлади. Бу натижалар амалда фойдаланишда муҳим бўлмасада, шахс назарияси учун катта аҳамиятга эга. Экспертларнинг баҳолаш жараёни жуда мураккаб бўлиб, улардан аниқ шароитларда камдан-кам фойдаланилади. L-маълумотлар ёрдамида ўлчашнинг мураккаблиги шундаки, унда бир хил экспертлар ёрдамида кенг ҳажмли ўлчашни ташккил этиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам тадқиқотларда L-маълумотлардан Q-маълумотларга ўтиш амалга оширилади.

Ҳозирда мавжуд кўпгина сўровномалар бир қатор изланишлар натижасида ишлаб чиқилган омиллар ва назариялар асосида қурилган деб бўлмайди. Уларни тузишда шахснинг психологик соғлиги, экстроверсия ва фаолиятнинг турли кўринишларининг устун жиҳатларини ўзида мужассам

этган саволлар танлаб олинган. Шахс хусусиятларини ўрганувчи ушбу L, Q, T-маълумотлар маълум бир омилларга асосланади ва кейинги босқич тажриба учун асос яратади.

Психодиагностик тадқиқотни амалга оширишда шахс омилларини илмий нуқтаи назардан маълум номлар билан қайд қилиб бориш йўлга қўйилган.[27]

Омилларни изоҳловчи 2 та тизим ишлаб чиқилган бўлиб, улар:

1) Индексли номлаш;

2) Алфавитли номлаш

Индексли номлаш универсал индексли тизимни ўзида намоён этиб, YU (LQ) № тарзида ёзилади, бу ерда YU универсал индекснинг қисқаритирилган шакли, LQ-маълумотлар типларини англатади, №-универсал индексация тизимидаги факторларнинг рақами, улар 1 дан то 20 гача алмашиши мумкин.

Алфавитли номлашда индексация A B C D E F G H I J KL M N O (Q1 Q2 Q3 Q) ҳарфларидан фойдаланилади.

Q1 Q2 Q3 Q ҳарфлар УИ (Q) нинг 16 дан 19 гача бўлган омилларни белгилайди, чунки улар A-O омиллардан фарқли равишда фақат Q-маълумотларда ажратилган.

Омилларни 2 хил кўринишда техник ва маиший номлаш қабул қилинган:

1) Техник номлаш психологлар учун мўлжалланган бўлиб, бу омилларнинг илмий аҳамиятини англатади. Кўпинча техник номлаш сифатида акронимик номлардан фойдаланилади, масалан, сизотимия;

2) Маиший номлаш ҳамма учун мўлжалланган бўлиб, улар психологларнинг бошқа мутахассислар билан муомала қилиш учун мўлжалланган, масалан, A омилининг маиший номланиши муносабатлардаги “илиқлик-совуқлик”, C омилда, “ҳиссий барқарор-беқарорлик”ни англатади. Ушбу усуллар шахс психодиагностикасида

[27] www.koob.ru. Основы психодиагностики-М.,2001.

муҳим ҳисобланиб синалувчилар ҳақида аниқ ва ишончли маълумотга эга бўлиш учун улардан кенг ҳажмда фойдаланишни талаб этади.

Шахс сўровномалари саволларининг талқин қилиниши

Шахсга доир, яъни шахс сўровномалари - шахсий фазилатларни ўлчаш усулларидан кенг қўлланилади, зотан улар шундай яратилиши мумкинки, бунда ишончлилик, дискриминативлик ва стандартлаштирилганлик каби кўплаб самарали хусусиятларга эга бўлган тестлар уларга хос бўлади. Бироқ, шахс табиатининг ўзгарувчанлигидан келиб чиққан ҳолда, айнан ушбу усулларнинг ҳақиқийлигини белгилаш жуда қийин бўлади.

Шахс сўровномаларни яратиш муаммолари

Қобилиятлар борасидаги тестларида бўлгани каби, алоҳида вазифалар сифати (саволлар, тасдиқлар) бутун сўровнома учун ҳал қилувчи аҳамият касб этади ва шунинг учун ушбу бобда вазифаларни шакллантиришда юзага келган қийинчи-ликлар ҳамда турли хилдаги вазифаларнинг афзалликлари кўриб чиқилади.

Шахс сўровномалар учун топшириқларни ишлаб чиқаётганда, агар улар четлаб ўтилмаган бўлса, муқаррар равишда тестларнинг паст даражадаги ҳақиқийлигига олиб келадиган қуйидаги муаммоларни кўриб чиқиш лозим.

(1) *Келишувга эришиш*. Ушбу тенденция синалувчининг фикрларни маъқуллаши ёки мазмунидан қатъий назар, “ҳа” деган саволларга жавоб беришидир. Кўп ҳолатларда фикрлар (саволлар) мавҳум ва ноаниқ бўлганида намоён бўлади.

(2) *Ижтимоий маъқулланувчи жавобларни кўрсатиш*. Мавжуд субъектларнинг тест саволларига "ижтимоий жиҳатдан ижобий" нуқтаи назар билан жавоб бериш тенденциясидир: агар "ижтимоий жиҳатдан мақсадга мувофиқ" жавоб берилса, субъектлар уни беришлари мумкин. Ушбу кўрсатма, хусусан синов натижаларига таъсир қилади.

(3) *Номаълум ёки ўртачани белгилаш.* Агар саволномада жавобларнинг жавобда ноаниқлик ёки мавҳумликни акс эттирувчи (жумладан, "ишончим комил эмас", "мен билмайман" ёки "жавоб бериш мушкул" дея жавоб берса) ўрта тоифаси кўрсатилган бўлса, у ҳолда кўплаб синалувчилар хавфсиз муросасозлик сифатида унга таянадилар. Бу эса топшириқларнинг ҳақиқийлигини камайтиришга олиб келади, чунки саволларни таҳлил қилишнинг аксарият усуллари кўрсаткичларнинг сўнгги моҳиятларига асосланади.

(4) "Четдаги" (шкаланинг чет жойларидаги) жавобларни кўрсатиш. Ушбу кўрсатма кўп элементли рейтинг шкаласидан фойдаланишда намоён бўлиши мумкин. Баъзи синалувчилар, саволларнинг мазмунидан қатъи назар, четдаги жавобларни танлашни афзал кўрадилар.

(5) Саволларнинг (тасдиқларнинг) аниқ кучга эгалиги. Шубҳасиз, шахсга оид синовларда саволларга берилган жавоблар ҳаққоний саволлар сифатида ўрганилиши мумкинлигига ишонч ҳосил қилиш керак.

(6) Саволларнинг асосий мажмуидан танлаб олиш. Ўтган бобда муҳокама қилинган ақлий ва махсус қобилиятлар тестини синаб кўришда вазифалар юқори даражадаги эҳтимолликка эга бўлган ёки улар назарда тутилган асосий йиғиндиларга тегишли эканлигини учун эканлигига нисбатан ишонч ҳосил қилиш осон. Лингвистик топшириқларни математик ёки бошқа бирон бир нарсага билан чалкаштириш осон эмас. Бироқ, шахс хусусиятлари ва хулқ-атвори соҳасида барчаси ниҳоятда мураккаб.

Аслида баъзан ҳатто саволларни энг мукаммал ва моҳирона ишлаб чиқувчилар (жумладан, Cattel, 1957) ҳам саволларнинг уларни аниқлаш учун зарур омиллар ҳамда саволларнинг ҳеч бири ўша омиллар билан таъмин-ланмаганидан ҳайратга тушадилар. Ушбу муаммо тестларнинг мумтоз назарияси нуқтаи назаридан, саволлар йиғиндисининг муайян танлов асосида аниқлаш қийинчиликларидан иборат. Натижада тест учун саволлар ёки тасдиқларни танлаш йиғиндисидан холис танлаб олиш муаммоси юзага келади, бусиз эса тест ҳақиқий бўлмайди.

(7) Объектларнинг умумий популяциясининг намунаси. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, шахсга оид тестларда намунадаги имкониятларнинг синовдан ўтишига қараганда мослигини таъминлаш анча мураккаброқ. Имкониятларни тестдан ўтказишда ушбу тест учун одатда мазкур тест кўзда тутилган муайян тоифадаги шахслар (популяциялар) тўла маълум ва шундай қилиб, ҳеч бўлмаганда принципиал равишда намуналарни самарали танлаб олиш мумкин. Бироқ, тестлардан фарқли ўлароқ, у ёки бу патология билан синалувчи учун ишлаб чиқилган шахсга доир тестларда аслида мумкн бўлган барча кўрсаткичлар учрайдиган умумий популяциядан (яъни, мамлакатнинг бутун аҳолисидан) танлаб олиш лозим. Кўрсатилганидек, бу каби танлаб олишлар катта бўлиши лозим ва одатда уларни олиш қийин.

(8) *Ҳақиқийликнинг холис мезонларини белгилаш муаммолари*. Ҳақиқийлиги борасидаги бўлимда батафсил айтиб ўтилганидек, холис мезонни топишда жиддий қийинчилик мавжуд. Жумладан, агар биз автори-таризмни ўлчашга уринадиган бўлсак, у ҳолда рейтингларга таянишга мажбур бўламиз, бинобарин ўзгаа ташқи чоралар ҳам мавжуд эмас (жумладан, ташхислаш қобилиятлари учун мактаб имтиҳонларидан фарқли ўлароқ, жумладан қобилиятларни диагностика қилиш ҳолатидаги мактаб имтиҳонлари бундан мустасно). Рейтинглар – бу нохолис воситадир (1-бобга қаранг) ва агар улар мос келадиган бўлса, тест талаб этилмас эди. Шунга ўхшаб, автори-таризмнинг ҳақиқийлик мезони сифатида қўлланилувчи юқори самарали тестлари мавжуд бўлса, табиийки, янги тестга зарурат қолмайди.

Шундай қилиб, биз одатда ишлаб чиқилувчи тестнинг бошқа ўзгарувчилар билан қиёслаш бўйича ишлаб чиқилган тестнинг мультивариатив таҳлилга асосланувчи конструктив ҳақиқийлик тадқиқотлари ҳамда ўргани-лаётган ўзгарувчилар бўйича назорат кўрсаткичларининг тахминига кўра махсус гуруҳлар тадқиқотлари билан қиёслаш орқали чекланишга мажбур-миз.

Булар шахс сўровномалар тузишда юзага келадиган асосий қийинчиликлардир ва сиз саволларни ёки тасдиқларни шакллантиришни бошлашдан олдин уларни аниқ тушуниб олишингиз керак. Охирги икки муаммо, гарчи улар аниқловчи бўлса-да, тест топшириқлари танланганидан кейин биринчи ўринга чиқади. Шахсга доир сўровномалар учун саволлар (фикрлар) шакллантирилади.

Шахс сўровномалари жавоблари варианти

Айтиш жоизки, шахсга доир тестлар учун саволларга жавоблар объектив ва юқори ишончлилиги билан баҳоланиши жуда муҳимлиги борасида сўз юритишга зарурат йўқ. Шундай экан, биз бундай шаклдаги саволларни ишлаб чиқиш орқали буни амалга оширишимиз лозим. Қуйида энг машхур анкеталарда қўлланиладиган саволларнинг шакллари - амалда энг самарали бўлган саволлар келтирилган.

(1) “Ҳа – йўқ” тарзидаги жавобли саволлари. Уларни таърифлаш осон, чунки улар синовдан ўтувчилар учун тушунарли ва уларга жавоблар тез берилмоқда. Айзенконинг шахсга оид саволларининг шакли шундай. "Сиз пляжда офтобда тобланишни ёқтирасизми?".каби одатдаги дихотомик савол.

(2) "Ҳа -? - йўқ" тарзидаги, ҳамда Ҳа" - жавоб беришга қийналаман – йўқ” каби жавобларнинг саволлари. Бу юқорида тавсифланган, ноаниқлик категориясига эга бўлган “ҳа-йўқ” тарзидаги жавобларнинг саволи, чунки айрим синовдан ўтувчилар улар ўзлари тўғри деб топмаган, ва ишончли бўлмаган саволларга "ҳа" ёки "йўқ" деб жавоб беришга мажбурласалар, улар серзарда ва камгап бўлиб қоладилар.

Бундай саволларнинг қийинлиги шундаки, бу "ўрта" тоифа синалув-чилар учун ниҳоятда ёқимли бўлиб, камдан-кам ҳолатда маълумотга эга бўлади. Bendig (1959) буни MPI тести мисолида (Maudsley Personality Inventory — EPI, Eysenck Personality Inventory дастлабки версиялар) кўрсатди. Бунда дихотомик ва трихотомик шаклдаги саволлар ўртасида

тафовут қилинмади ва дихотомик саволларнинг кўпроқ мақбул эканлиги ва чунки улар танлов қилишни истамасликни енгишга мажбур қиладилар.

Менинг нуқтаи назаримга кўра "ҳа - йўқ" ва "ҳа - ? - йўқ" тарзидаги саволлар ўртасидаги тафовут шу қадар кичкинаки, зеро бунда тест ишлаб чиқувчининг қайси шаклда танлаганлиги масаласи шахсий афзаллик масаласи бўлиб қолмайди. Cattell ва унинг ҳамкасблари ўзларининг шахсга оид омилли тестларида баъзи бир саволлар учун трикотомик шаклдан фойдаланадилар.

3) Муқобил вазифалар ("ҳақиқат - ёлғон" тарзидаги жавоблар билан). Ушбу вазифалар тасдиқлардан иборат бўлиб (кўпинча биринчи шахсдан), бунда синалувчилар тўғри ёки нотўғри деб белгилашлари лозим. Муқобил хизматга мисол сифатида: "Мен тиқилинч автобусга суқилишдан нафрат-ланаман", деган иборани келтириш мумкин. Тасдиқларнинг MMPLда қўлланувчи ушбу шакли гарчи улар муқобил сифатида таърифланса-да, моҳиятан улар дихотомик саволлардан бирмунча фарқ қилади, балки маълум даражада вазифанинг лисоний тақдимотига таъсир кўрсатиши мумкин.

(4) “ёқади - ёқмайди” (бир сўз ёки ибора) тарзидаги жавобларга эга вазифа. Бу вазифанинг бирмунча оригинал шакли бўлиб, айни пайтда унда Кроутнинг шахсга оид афзаллик тести (Krout Personal Preference Scale) (Krout and Tabin, 1954) шкаласига асосланган Grygier (1961)нинг шахсга оид динамикавий (*DPI* — Dynamic Personality Inventory) тестида қўлланилади. Бу каби вазифаларга қуйидагиларни мисол келтириш мумкин: (1) "фонусчилар"; (2) "қундуз терисидан ёқалар"; (3) "бас-барабан". Синалувчилар уларга тавсия қилинган саволларнинг уларга ёққани ёки ёқмаганини кўрсатиши лозим. Grygier ўз раҳбарлигидаги *DPI* бўйича таъкидлайдики, ушбу вазифалар ўз табиатига кўра ўта проектив, DPI эса — бу моҳиятан проектив сўровномадир. Бироқ, шундайми ёки йўқми, бу каби

вазифалар албатта проектив бўлиши шарт эмас, ва гарчи бу вазифанинг ноодатий шакли бўлса-да, бу ниҳоятда фойдали бўлиши мумкин.

(5) Рейтинг шкалаларига эга вазифалар. Мазкур вазифалар рейтинг шкалалари илова қилинувчи такифлардан иборат. Comrey (1970) – бирмунча таниқли тадқиқотчи, у мазекр вазифаларни қўллашда – уларни шунинг учун ҳам маъқул топганки, чунки уларда тузатилувчи дихотомик вазифалар (кейинги муҳокамаларга қаранг) билан боғлиқ бўлган қийинчиликларни енгиш мумкин. Шунингдек улар гарчи муҳим жавобларга (қаранг: юқорида) кўрсатма намоён бўлиши мумкин бўлса-да, синалувчига дихотомик вазифага нисбатан бирмунча мақбулроқ туюлади. Comrey топшириқнинг матнига қараб, иккита етти баллик шкаладан фойдаланади, буларнинг қийматлари: "доимо – ҳеч қачон" ва "муқаррар ҳа - муқаррар йўқ"дан иборат. Одатда, қуйидаги мисолни келтириш мумкин: "Мен дўстлар билан кафеда бўлишни ёқтираман: ҳар доим, кўпинча, тез-тез, баъзан, камдан-кам ҳолларда, аҳён-аҳёнда, ҳеч қачон. Ушбу шкала учун индивидиумлар томонидан такрорланиш ибораларининг турлича талқин қилиниши ошкора муаммо саналади.

(6) *Турли хилдаги трихотомик топшириқлар*. Аслида бу саволнинг трикотомик шаклининг «ҳа - йўқ» тарзидаги вариантлари (ушбу рўйхатдаги 1-тур). Жумладан, Cattell ўзининг 16 PF тестида ушбу топшириқлардан фойдаланади, чунки улар моҳиятан айрим фикрлар борасида "ҳа – жавоб беришга қийналяпман - йўқ" деган жавобга нисбатан бирмунча мос келади. Трихотомияларга: "одатда – баъзан - ҳеч қачон", "тўғри - мен билмайман - нотўғри", "маъқуллайман – ишончим комил эмас - маъқулламайман" кабиларни мисол сифатида келтириш мумкин. Ушбу вариантлар «ҳа-йўқ» (дихотомик) ёки муқобил вариантлар каби қаттиқ шаклларга қараганда вазифаларни белгилашда кўпроқ мослашувчанликни таъминлайди.

(7) Танлаш имкониятига эга бўлган трихотомик вазифалар. Булар (6) турдаги вариантлар бўлиб, улар деярли ҳар қандай фикрни аниқ ва лўнда шаклга келтириш имконини беради. Улар учта якуний жумлага эга бўлиб,

улардан бирини синалувчи танлаши керак. Мана оддий мисол: "Менининг ҳеч қандай қиладиган ишим қолмаганида, мен: (а) суҳбатлашиш учун дўстимга қўнғироқ қилишим; (б) жумбоқли кроссвордни ечиш билан шуғулланишим; (в) жаз концертига боришим" мумкин. Баъзи тест ишлаб чиқувчилари бундай вазифаларни (жумладан, Myers-Briggs, 1962) икки, уч ёки ундан кўп вариантларни танлаш билан ишлатганлар. Улар вазифаларнинг алоҳида тоифаси сифатида қайд этилиши мумкин.

(8) Мажбурий танлаш бўйича вазифалар. Юқорида айтиб ўтилганидек, бу каби вазифаларда гарчи вариантлар кўп бўлиши мумкин бўлса-да, синалувчилар (одатда иккита) фикрларнинг қай бирини кўпроқ аниқроқ қўлланиши мумкин бўлганини ёки улар учун кўпроқ тўғри бўлганлигини танлашга мажбур этилади. Бироқ, мажбурий танлаш билан боғлиқ вазифалар ушбу рўйхатга алоҳида гуруҳ сифатида киритилади, чунки улар танлаш имконига эга бўлган трихотомик вазифалардан концептуал равишда фарқ қилади. Шу сабаблилекин Edwards (1959) жуфтликлар учун махсус ишлаб чиқилган мажбурий танлаш билан жуда кам ишларни ишлаб чиққани учун, ушбу кўрсатманинг таъсирини бартараф этишга уринишдан кўра, ижтимоий жиҳатдан маъқулланган жавобларга нисбатан мувозанатлаштиришга уринган.

(9) Бошқа шакллар. (1) - (8) -сонли параграфларда тасвирланган асосий вазифалар асосан энг машҳур шахсий анкеталарда ишлатилади. Уларнинг барчаси формада (мазмунга қараганда) формулаларни яратиш учун жуда осондир, улар учун қуйида муҳокама қилинадиган бир нечта қоидалар бор, улар қисқача, ниҳоят оддий, ишда оддий ва ҳисоб-китоблар учун.

Жумладан, бошқа турдаги вазифалар ҳам мумкин ва Мерс-Бриггс Индикатори (МБТИ) да, жумладан, объектив текширувларга қарамасдан, проектив тестга ўхшаш вазифаларни топамиз. Мавзулар бир неча сўзларнинг қайси бири учун улар учун жозибадор эканлигини кўрсатиши керак. Уларни "ёқтирмаслик" (ушбу рўйхатда 3-чи турдаги) вариант сифатида кўриб чиқиш яхшироқдир.

Cattell ва бошқалар (1970) МАТ (Мотиватив таҳлил викторина) тестида шунга ўхшаш вазифаларни қўллашади, бироқ улар бу объектив тест топшириқлари эмас, балки шахсият тестлари деб даъво қилиши мумкин; Объектив тестларни ишлаб чиқиш 4-бобда келтирилган.

Ҳозиргача кўриб чиқилган барча турдаги ишлар субъектлардан мустақил ишни талаб қилади. Мавзулар тўғри деб иложи борича жавоб беришлари керак, гарчи, юқорида айтиб ўтганимдек, бу зарурий эмаслигини кўрсатувчи тестларни қуриш усуллари мавжуд. Улардаги баъзи бир вазифалар саккизта нуқтада бўлганидек, бир хил бўлса ҳам, уларга берилган кўрсатмаларда фарқланади.

Шундай қилиб, Эдвардс шахслик сўровномасида (Edwardc, 1967), субъектлар ўзларини ташқи томондан (улар бошқаларга ишонганидек) ўзларига қарашли бўлган вазифалар саволларига жавоб беришлари керак. Бу, умид қиламанки, ҳеч бўлмаганда қисман ижтимоий ижобий муносабатларга мойиллигини йўқотади.

Шахс сўровномада ишлатиладиган бошқа турдаги вазифалар мавжуд бўлса-да, шубҳасиз, саккизта турдаги шахслар орасида шахсни синаб кўриш амалиётида синовдан яхши ўтган вазифаларни топасиз. Бундан ташқари, аслида бу турлардан бири вазифасини самарали тарзда шакллантира олмаган бундай таркиб йўқ.

Вазифаларни шакллантириш қоидалари

Шундай қилиб, бизда юқорида келтирилган вазифалар рўйхати мавжуд ва ҳозир юқорида тавсифланган муаммоларни бартараф этиш учун тестларни ишлаб чиқувчи томонидан қабул қилинган баъзи техникларни муҳокама қилишимиз керак.

Айтилган нарсаларнинг аксарияти аниқ ва равшан маънода келади. Шунга қарамай, кўплаб нашр этилган тестларни ва йирик ташкилотларда ходимларни ички танлов учун ишлатиладиган тестларни ўрганиш муаллифга буларнинг барчаси айтилганига ишонч ҳосил қилди.

Кўпинча, синовчиларни ажойиб таҳлил қилиш усули билан кўр қилиб, синовларни ўз вазифаларидан яхшироқ (лекин ёмон) деб бўлмайди. Гилфорд (Guilford, 1959), шахслар сўровномалари омил таҳлили (тўғри, қирқ йиллик яхши ўрганилган тадқиқотлар шкаласи бўйича) ёрдамида ишлаб чиқилган дастлабки қаторлардан бири бўлиб, шахсларни тестларида топшириқни ишлаб чиқувчилар учун бир неча тахминлар яратади. Бизнинг тажрибамизда, бу қоидалар ўзларини жуда самарали эканлигини кўрсатди.

(1) Ушбу вазифалар ёрдамида ўрганилаётган нарсанинг моҳиятига мавзуни кириб бориш имкониятини бартараф этинг. Бу уларни нотўғри талқин қилиш учун эмас, балки, агар субъектлар баъзи бир вазифанинг Х хусусиятини ўлчаш учун мўлжалланганлигини тахмин қилсалар, унда жавоблар уларнинг нуқтаи назарини ушбу хусусиятнинг интенсивлиги жиҳатидан акс эттиради ва бу ишнинг ҳақиқий ҳолати эмас.

Баъзи субъектларнинг шахсиятлари ҳақидаги презентатсиялар сезиларли даражада бузилган бўлиши мумкин. Guilford (1959) нинг фикрига кўра, синалувчини мавзуни билмаган хусусиятларга қараб баҳолаш ва у яхши билган нарсалар ҳақида саволлар бериш учун идеал ҳолатдир.

2) Тушунарли, икки хил маъноли бўлмаган саволларни (фикрларни) шакллантиринг. Бу муаммоларнинг нотўғри тушунилиши туфайли хатони камайтириш учун муҳимдир. Юқори ишончлилик муайян даражада ушбу тестнинг сифатига боғлиқ.

(3) Вазифалар ўрганилаётган хулқ-атворнинг умумий жиҳатларини эмас, балки аниқ жиҳатларини акс эттириши лозим. Вазифанинг: "Спортни ёқтирасизми?" – кўринишидаги савол “ёқади” ибораси каби ниҳоятда умумий: "спорт" атамаси ҳам "ўхшаш" атамаси каби ноаниқ. Яна бир аниқ саволни бериш жоиз. Бу ўринда: “Сиз қандайдир спорт ўйинини мунтазам ўйнаб турасизми?”, ёки “Сиз ўзингиз севган жамоа ўйинини мунтазам кузатасизми”, “Улоқ натижаларини кузатасизми?” қабилидаги бирмунча аниқ саволларни бериш зарур. Бу саволларга жавобларни сохталаштирмаслик ёки ҳақиқий хатти-ҳаракатларнинг ўзгариши эҳтимоли

йўқлиги ҳақидаги саволларга жавоб берадиган бўлсак, синалувчилар уларга тест орқали синаб кўрганда жавоб берадилар.

(4) Ҳар бир топшириқда фақат битта савол берилиши ёки фақат битта фикр билдирилиши керак. Келинг, бир мисолни кўриб чиқайлик: "Ўйлайманки, қоратанлиларни ва бошқа ирқлар вакилларини эмиграция қилиш зарур" Агар бу вазифа ирқчиликни ҳисоблаш учун мўлжалланган бўлса, у ҳолда у ёмон бўлади. Шундай ирқчилар борки (жанубий африкаликлар каби), улар қоратанлилар ва бошқа ирқ вакллари ўртасида кескин фарқлашни амалга оширади.

Бошқалари эса кимки инглиз-саксониялик бўлмаса, уларни одам қаторига қўшмайди. Ирқчилар (жумладан, Жанубий Африкаликлар) қора танлилар ва бошқа ирқлар одамлар ўртасида кескин фарқлар мавжуд. Бошқалари эса инглиз-саксониялик бўлмаган, одамлар билан алоқага эга бўлмаган ҳар бир кишини кўрадилар. Шундай қилиб, қачонки бошқалар жавоб бермаганда. баъзи ирқчилар бу саволга ижобий жавоб беришлари мумкин (фақат қоратанлилар эмиграцияга мажбур қилиниши керак),

Бирмунча ёвузроқ ирқчилар қоратанлилар ва бошқа ирқ вакилларини ўз ҳолига қўйиши мумкин, бироқ уларни уларни фақат қул сифатида кўради. Жумладан, Англияда истиқомат қилувчи немислар «бошқа ирқ» тушун-часини ўз талқинларига асосланиб, «йўқ» деб жавоб берадилар (юқорида 2-бандга қаранг). Бу вазифа аниқ бефойда: ундаги талқинлар ниҳоятда ноаниқ ва бир пайтнинг ўзида иккита савол берилади. Аслида: “Ўйлайманки, занжиларни эмиграцияга мажбурлаш зарур”, деган бирмунча аниқроқ жавобни бериш керак эди. Ҳозир у бирмунча тушунарли (“қоратанлилар ва бошқа ирқ вакиллари” ибораси бирмунча аниқроғига алмаштирилди), ва унда биргина савол қолган.

(5) Ҳаракатлар частотасини белгиловчи сўзлардан имкон қадар қочинг. Улар одатда субъектив бўлиб, улкан ноаниқликни келтириб чиқаради. Ушбу қоида мисолларни ойдинлаштириб беради.

А Мисол: "Сиз тушларни кўп кўрасизми?" Бу ерда барчаси"тез-тез" сўзининг маъносига боғлиқ. Айрим синалувчилар ойда бир марта туш кўриш туйғусини ҳис қиладилар – бу кўпинча, ва бу саволга ишонч билан жавоб берадилар. Бошқалар эса бир кеча учун битта туш - бу кўп дегани эмас, дея эътироз билдиради, шу сабабли тадқиқотлар инсонлар бир кечада уч-тўртта туш кўришларини кўрсатди ва улар “йўқ” дея жавоб қилдилар. . Шундай қилиб, савол маъносиз бўлади. Шундай қилиб, савол маъносизга айланади. Жавоблар аслида содир бўлганига зид келади. Яхшиланган савол шундай жаранглайди: "Ҳафтада икки марта ёки кўпроқ марта туш кўрасизми?"

Б-мисол. "Баъзида ақл бовар қилмайдиган ташвишларга дучор бўласизми?" Шубҳасиз, бу савол аввалгисига ўхшаш муаммога олиб келади. Аммо, ҳатто ундан ҳам ёмонроқдир, чунки "баъзан" сўзма-сўз "бир мартадан кўпроқ" деган маънони англатади.

Демак, деярли барча субъектлар, агар улар чин дилдан жавоб берсалар, бу саволга ижобий жавоб беришлари керак. Бироқ, бу савол жуда фойдали бўлиши мумкин, чунки ҳар бир киши асоссиз хавотирлик частотасида одамлар ҳақиқатдан фарқ қиладиганлигини билади. Бу мазмун масаласи эмас, балки текширишга туртки бермайдиган савол шаклида. Частотанинг бу қадар аҳамиятли бўлган саволини қандай қилиб аниқроқ шакллантириш мумкин?

Яхшиланган шаклда, у шундай кўриниши мумкин: "Охирги икки (тўрт) ҳафта мобайнида ҳеч қандай сабабсиз ташвишга тушдингизми?"

(6) Имкон қадар иложи борича, ҳис-туйғуларни ифодалайдиган сўзлардан қочинг. Бунинг ўрнига, вазифани хатти-ҳаракатлар нуқтаи назаридан тақдим этишга ҳаракат қилинг. Ушбу қоида, юқорида келтирилган (3) -сонли параграфда тасвирланган, унда вазифани бир мунча вақтдан кейин синовдан ўтказишда ишончни мустаҳкамлаш мақсадида аниқроқ аниқланган.

Бунинг учун "шунга ўхшаш" сўзи "ўйин" билан алмаштирилди. Бу ерда биз учун муҳим, бу иккиланмасдан мавзу у ўйнаганми ёки йўқми деб жавоб беради ва "худди" сўзи билан бутун муаммо пайдо бўлади. Зукко, юқори малакали ва аниқ фикрларини ифодаловчи мавзулар узоқ вақт давомида ушбу сўзнинг маъносини танлашда иккиланиши мумкин: "Ҳа, улар ёқади, лекин эҳтимол" завқ "бироз аниқроқ бўлади," завқ топинг "- ҳа, лекин ... .",- ва ҳоказо. Албатта, бу каби масала учун, жумладан, ташвиш ҳисси текширилаётган юқори нуқтада (5) бўлгани каби, бу муаммо ҳам мавжуд. Бироқ, бу вазифани хатти-ҳаракат шаклида ифодалаш мумкин, жумладан: "Сизнинг юрагингиз тезда мағлуб бўладими ва оғзингни ҳеч қандай сабабсиз қуритадими?" Жуда сунъий кўринади. Хусусияти қуйидагича. Агар бирор ишни бажариш мумкин бўлса, ҳис-туйғулар ҳақида нотўғри сўзларни хатти-ҳаракатларнинг таърифи билан алмаштириш мумкин, шундай қилиш керак. Бу мумкин бўлмаган пайтда, албатта, ҳиссиётларни тасвирлайдиган вазифаларни яратишга уриниш керак. Уларнинг яроқлилиги ёки яроқсизлиги вазифаларни таҳлил қилиш босқичида аниқланади.

(7) Кўрсатмалар билан, субъектлар эслаб ўтилган биринчи жавобларни бериши керак. Тест олувчилар узоқ муддатли вазифаларнинг маъносини акс эттирмасин. Шахсий тестнинг самарали вазифаси, жумладан, субъектнинг хатти-ҳаракати билан чамбарчас ва аниқ жавоб бериши керак.

Акс ҳолда, топшириқ шахсий фазилатларни ўлчаш билан боғлиқ бўлган хатти-ҳаракат соҳасини кўрсатмайди. Баъзи бир мисоллар ушбу ҳаракатни аниқлаб беради.

А мисол. "Сизга олтин кубокларни томоша қилиш ёқадими?" Ушбу савол, орнитологлар бундан мустасно бўлиб, эҳтимол эксклузивликдан бошқа нарса эмас. Аксарият одамлар фақат ғамхўрлик қиладилар.

Б мисол: “Сиз баъзан сабабсиз беҳаловатликни ҳис қиласизми?” Табиийки, ушбу савол аввалгиси каби муаммони келтириб чиқаради. Бироқ, бу янада ёмонроқ, чунки “баъзан” айнан “бир кунга қараганда кўпинча” деган маънони англатади.

Шундай экан, аслида барча синалувчилар агар улар самимий жавоб бераётган бўлса, ушбу саволга ижобий жавоб беришга мажбурлар. Бироқ, бу савол ғоят фойдали бўлиши ҳам мумкин, чунки ҳаммага маълумки, инсонлар ҳақиқатан ҳам сабабсиз беҳаловатлик частотаси бўйича фарқланадилар. Гап саволнинг мазмунида эмас, балки танқидга юз тутган саволнинг шаклида. Частотаси шу қадар муҳим бўлган саволни қандай қилиб янада аниқроқ шакллантириш мумкин? Яхшилнаган кўринишида бу қуйидагича кўриниши мумкин: “Сўнгги икки (тўрт) ҳафта мобайнида алоҳида сабабларсиз безовталикни ҳис қилдингизми?”

Баъзилар, бу саволга келгандан сўнг, буларнинг ҳаммаси жирканч эканлигини таъкидлаб, тест саволларига жавоб беришдан бош тортдилар; Ҳатто бир мавзу менга ҳеч қачон бундай хафа бўлмаганлиги ва ҳеч қачон бундай жирканчликка йўл қўймаслигини ва шунга ўхшаш нарсаларни айтдилар.

В мисол (муаллиф томонидан ишлаб чиқилган A13Q тест учун синалаётган вазифалардан олиш; Kline, 1971).”Сиз итингизга юзингизни ялашига имкон берсизми?” Бу вазифа озодагарчиликни аниқлашни кўзда тутади, ва унинг учун асосий жавоб “йўқ” деган жавоб ҳисобланади. Табиийки, ити йўқ инсонлар “йўқ” дея жавоб берадилар, бироқ эътироз билдириш мумкин, бинобарин кўпинча озодагарчилик уй ҳайвонларининг йўқлигига сабаб бўла олмайди. Ҳайратланарлиси шундаки, бу савол фақат муҳим жавобларни чорлади. Юқоридаги тест топшириқномаларининг долзарблиги энди очиқ. Айрим шахслар, шу саволга етиб келгач, бу саволлар ниҳоятда жирканч эканлигини таъкидлаганлари ҳолда, тест саволларига жавоб беришдан бош тортдилар, синалувчилардан бири ҳатто ўзининг ҳеч қачон бу даражада ҳақоратланмаганини ва ўзи ҳам бундай хунук ишга ва шу кабиларга йўл қўймаслигини эътироф этди.

Мавзулар саволларни ўйлаб бошлагач, нафақат ҳимоя жараёнлари, балки тажриба қилувчиларни хушнуд этиш учун таассурот қолдириш истаги каби онгли бузилишлар синов натижаларини салбий таъсир кўрсатади. Энг

муҳими, кўпгина вазифалар, асосан, тадқиқотчиларнинг вазифа қисқа шаклида жуда кўп маълумотни сарфлашни яхши асослаб берганлиги туфайли танқидий баҳога қарши тура олмайди. Шунинг учун синов топшириқларини яратишда аниқлик ва аниқликка эришиш алоҳида аҳамиятга эга.

Ҳеч бир шубҳа йўқки, бу савол қандайдир яширин ва тушкунликка дахлдор.

Юқорида эътироф этилган кўрсатманинг тест учун ўринли эканлиги тушунарли. Айнан биринчи жавоб, афтидан, муайян шахсий сифатларнинг индикатори саналади. Синалувчилар саволлар устида бош қотириши билан, нафақат ҳимоя жараёнлари юэага келади, балки яхши таассурот қолдириш, тажриба ўтказувчининг эътиборига тушиш каби онгли равишдаги жараённи бузишлар ҳам қўшилади, - ва буларнинг барчаси тест натижаларига салбий таъсир кўрсатади.

Мисол: "Сизнинг жонли орзуларингиз борми?" Ушбу мисол бизга яхши кўрсатиб турибдики, жумладан, кўп нарсаларга "ҳа" ёки "йўқ" тарзда дарҳол жавоб бериши мумкин.

Ва янада муҳимроғи: аксарият вазифалар асосан тадқиқотчиларнинг тўла асосли ҳоҳиш-истаги туфайли танқидий ьаҳоларни кўтара олмаслиги мумкин.

Бироқ, эҳтиёткорлик билан кўриб чиқилса, бу масала қабул қилинмайди. "Охир-оқибат, орзуим қанчалик равшан бўлиши мумкин, орзуларим менга порлоқ кўринади, лекин бу менинг субъектив фикримдир, мен жуда чиройли орзуларни кўрсам-да, баъзида бир нечта ёқимли ва кулранг орзуларни кўраман". .

Мисол: "Сизнинг кўплаб дўстларингиз борми?" Биринчи мисолда бўлгани каби, бу саволга жавоб берганда, аниқ жавоб бериш жуда қийин: муаммони яна бир неча сўзлар маъносида, бу ҳолда "кўп" ва "дўстлар" Бундай қийинчиликлар эҳтиёткорлик билан, ғамхўрлик ва виждон

субъектлари билан юзма-юз келиши мумкин: "Меннинг кўп дўстларим бор, аммо" кўп "нима дегани?

Ўртача қанча одам бор? Ушбу маълумотсиз, шунингдек, ўртача қиймат атрофида тарқалишини билмасдан, уларнинг кўпчилиги бор ёки йўқлигига жавоб бериш мумкин эмас ".

Гарчи бу фикрлар шубҳасиз тўғри бўлса-да, амалда бу саволга кўплаб мавзулар автоматик равишда жавоб бериши мумкин. "Дўстлар" сўзи ҳам муаммоларга олиб келиши мумкин.

Мавзулар: "Дўстим нима, бир дўстимдан қандай фарқ бор, ҳеч қандай фарқ йўқми? Келинг, А, у менинг дўстимми? деярли фойдасиз бўлар эди .. Энди Б .. Л - ва бошқалар.

Ушбу мисоллардан аниқки, кўрсатмаларда субъектлар вазифаларни иложи борича тезроқ бажаришлари керак. Албатта, бундай йўриқномалар доимо таъқиб қилинмаслиги мумкин эмас ва китоб муаллифи томонидан бажарилган обрўсини ўрганишида, субъект тез қарор қабул қиладими ёки йўқми деган саволлардан бири ва ушбу қарорга риоя қилиш кўпчиликнинг имкониятларини аниқ кўрсатди. Турли жавоблар, ҳа, улар ижобий жавоб берди.

Улар Гилфорд (1959) томонидан белгилаб қўйилган вазифаларни шакллантириш қоидалари бўлиб, улар тайёрланган саволларга жавоб беришга ёрдам беради. Ушбу китоб муаллифи шахсият тестлари учун ўз топшириқларини ишлаб чиқишда доимо ишончли, ва шу қоидаларга риоя қилган ҳолда амалдаги усулларни яратишга муваффақ бўлди. У бизга маълум бўлган методикасиз муваффақиятга эриша олмаслиги номаълум.

Назорат саволлари:

1. Шахс сўровномлари нима?

2. Классик шахс сўровномларнинг қандай турлари мавжуд?

3. Шахс сўровномаларни тузишда қандай маълумол олиш усулларига таянилади?

4. “L-маълумот”, “Q-маълумот”, “T-маълумот” нима?

5. Шахслик сўровномалари номланиши қандай амалга оширилади?

6. Шахс сўровномаларни ишлаб чиқишдаги муаммолар нималардан иборат?

7. Шахс сўровномаларини ишлаб чиқишда қандай установкаларга дуч келинади?

8. Шахс сўровномалари савол шаклларининг қандай вариантлари мавжуд?

Тавсия этилаётган адабиётлар рўйхати:

1. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. Учебник для вузов. -Спб.:Питер, 2007.-352 с.
2. Войтов А. Г. Тестология гуманитариям. Теория и практика учебного тестирования. 2-е перераб. изд., руководство педагогам гуманитарных, социальных и экономических наук; уч. пособие для студ. педвузов; – М.: 2005. - с. 401
3. Войтов А.Г. Тестология. М.: Эндемик, 2004, 220 с.
4. Носс И.Н. Руководство по психодиагностике. –М.: Изд-во Институт психотерапии, 2005.-688с.
5. Расулов А.И.Психодиагностика.-Т., “Mumtoz so’z”, 2010.-169 bet.
6. Абрамова Г.С. Практическая психология: Учебник для студентов вузов. 4-е изд., перераб. и дополн. Екатеринбург: Деловая книга, 1993.
7. Аванесов В.С. Тесты в социологическом исследовании. М.: Наука, 1982.
8. Адаптированный модифицированный вариант детского личностного опросника Р. Кеттелла: Методические рекомендации / Сост. Э. М. Александровская, И. Н. Гильяшева. Л., 1985.
9. Анастази А., Урбина С. Психологическое тестирование. -Спб.:Питер, 2003.-688 с.
10. Гайда В.К., Захаров В.П. Психологическое тестирование. Л., 1982.

11. Елисеев О.П. Практикум по психология личности.- -Спб.:Питер, 2002.-512 с.
12. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов: введение в психометрическое проектирование.-Киев, 1994.-284 с.
13. Крылов А.А., Маничева С.А. - Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии. -Спб.:Питер, 2005.-560 с.
14. Электрон кутубхона. http://www.koob.ru
15. Психология бўйича материаллар. http://www.psychology-online.net
16. Флогистон. http://flogiston.ru/
17. Психологик кутубхона: http://www.psychol-ok.ru/library.html

3-БОБ. БОШҚА ТИПДАГИ ТЕСТЛАР КОНСТРУКЦИЯСИНИ ИШЛАШ

Режа:

1. Объектив тестлар.
2. Объектив тестларнинг устунлиги.
3. Стимулли-йўриқномавий вазият.
4. Жавобларни баҳолаш параметрлари.
5. Синалувчилар мотивациясидаги тафовутлар
6. Шахс ва тестли вазият

Бу бобда психологик тестларнинг бошқа типлари учун материалларни йиғиш ва топшириқларни ишлаб чиқиш муҳокама қилинади. Муҳокама қилинган, айниқса, аввалги бобдагилар бу ерда ҳам қўлланилади, шу сабабли қайта эслатилмайди. Асосий эътибор шахс ёки мажознинг объектив тестлари, проектив тестлари конструкциясини ишлаш, кайфият ва қизиқишларни ва ниҳоят аттитюд шкалаларини ўлчашнинг ўзига хослиги, усулларига ажратилади. Объектив тестлардан бошлаймиз.

Объектив тестлар

Қуйидаги объектив тестлар ҳақидаги таъриф Кеттелл ва унинг ҳамкасбларига тааллуқли (қаранг: Cattell, 1957). Объектив тест – бу мақсади синалувчидан яширин тутиладиган (шунинг учун ҳам натижалари қалбакилаштирилиши мумкин эмас) ва у ёрдамида олинган маълумотлар тест ўтказган ва изоҳлаган шахсдан қатъи назар баҳоланиши мумкин бўлган тест. Бундай тестларнинг устунлиги уларнинг амалий аҳамиятидадир. Қачонки синалувчилар кўрсаткичларни ихтиёрий тарзда манипуляция қила олмасалар, бундай тест касбий танлов процедураларида фойдаланилиши мумкин. Бу узоқ йиллар давомида касбий муваффақиятлар ва ўзгарувчан объектив тестлар ўртасидаги мувофиқлик тўғрисидаги асл ҳаётий критериал маълумотларнинг улкан миқдори тўпланган бўлиши мумкинлигини англатади. Бундан ташқари, касбий мўлжал олиш ва психиатрия каби камроқ қатъий талаблар қўйиладиган соҳаларда ҳам

натижаларнинг ихтиёрий бузилишини имкониятини йўқлиги фойдали. Аммо объектив тестлар ҳолатида биз синалувчилар ўзларининг натижаларини бузиб кўсатмасликларига ишонч ҳосил қила олмаймиз.

Объектив тестларда ихтиёрий қалбакилаштириш барибир мумкин экан. Демак, "Slow Line-Drawing Test" тестида синалувчилар чизиқларни ўзлари қила оладиган ҳолатда текис чизишлари мумкин экан. Бироқ синалувчилар бу уларнинг кўрсаткичларида қандай акс этишини ҳам, ҳатто бу кўрсаткичларни ўзини ҳам билмайдилар. Йўриқномаларга бу каби бўйсунмаслик ўз-ўзидан муайян шахс чизиқлари учун симптоматик бўлиб, аслида ўзгарувчан объектив тест сифатида фойдаланилиши мумкин. Охирги гап бизга асосий ва чуқур илдизга эга бўлган объектив тестлар конструкциясини ишлаш муаммоларини ечиш учун калит беради. Бизнинг таърифга мувофиқ объектив баҳоланиши мумкин бўлган деярли ҳар қандай топшириқ саволга бевосита реакция ҳисобланмайди (шахс тестидаги каби), объектив тест бўлиши мумкин. Масалан, қўлёзманинг ушбу варағини қуйидаги объектив тарзда ўзгарувчан тест қилинувчилар учун фойдаланиш мумкин:

1. Ёзишга кетган вақт муддати.
2. Қоғоздаги сўзлар миқдори.
3. Отлар миқдори.
4. Феъллар миқдори.
5. Чизиб ташланганлар миқдори.
6. Ёзишда қаламнинг босими.
7. Ўз исмининг миқдори.

Албатта, бундай ўзгарувчанларнинг психологик қиймати номаълум – бу объектив тестлар билан боғлиқ иккинчи муаммо. Шубҳасиз, объектив тестларни яратиш жараёнида бизга бу муаммони ҳам ҳал қилишга тўғри келади. Биз қай даражададир уларнинг валид эканига умид қилишимиз учун объектив тестларни (таърифи бўйича жуда кўп бўлиши мумкин бўладиган) қандай асосда танлашимиз мумкин? Агар тест яққол валидли бўлса,

объектив ҳисобланади, чунки унинг мақсадини топиш мумкин. Объектив тестлар – объектив тестлар таксономияси конструкциясини ишлаш учун бизга қандайдир умумий тамойиллар зарур.

Объектив тестларнинг устунлиги

Объектив тестларни ишлаб чиқишда юзага келадиган, юқорида эслатиб ўтилган муаммоларнинг мавжудлигида, айниқса, бошқа методикаларга қараганда уларнинг ягона устунлиги – қалбакилаштиришнинг аҳамиятли тарзда кам эҳтимоллилигини инобатга олганда, уларни ишлаб чиқишга уриниш зарурмикин, деган ҳақли савол туғилади. Ва ниҳоят, синалувчилар томонидан натижаларнинг бузиб кўрсатиш эҳтимоли бўлган валидли тестга эга бўлишдан кўра валидли бўлмаган, аммо қалбакилаштиришнинг барча уринишларига қарши турувчи тестга эга бўлган яхши.

Cattelln Kline (1977) таъкидлайдики, сўровномалар билан солиштирганда объектив тестларнинг шунчалик аҳамиятли устунлиги мавжудки, валидли объектив тестларни ишлаб чиқишга сарфланган кучлар буткул ўзини оқлайди. Аввало, гап шундаки, саволлардаги сўз (маъно) лар ва мазмуннинг аҳамияти вақт ўтиши билан ўзгаради, бу эса шахсни лонгитюд тадқиқ этишнинг асосли эканини шубҳа остига қўяди. Бизнинг саволларимиз (тасдиқларимиз) аҳамияти, албатта, маданиятдан маданиятга қадар ўзгаради, шунинг учун сўровномалар ёрдамида шахсни кросс-маданий тадқиқ этиш, агар мумкин бўлса ҳам, ўта мураккаб. Биз битта маданият доирасида турли жамоатчилик синфларини тадқиқ этишда ўз вазифамизни тушунишда фарқликлар билан тўқнашишимиз, шак-шубҳасиз.

Kelly (1955) бир маҳаллар сўз қиймати шунчалик турли-туманки стандартлашган тест ўтказишнинг ҳар қандай шакли қандайдир аҳамиятли ташҳисий қадриятга эга эмас, деб эълон қилганди. Бунинг оқибатида Келли ва унинг издошлари ҳар бир панжара хислатлари тадқиқ этилаётган синалувчи учун индивидуал бўлган репертуарли панжаралар методикасига

алоҳида аҳамият бердилар. Бир неча мисоллар бу вазиятнинг мавжудлигига ишонтиради.

1. "Сизга қувноқ ўтиришлар ёқадими?" (инг.:"0o you like gay parties?"). Рус тилида бу савол ниҳоятда яхши ва тест топшириғи сифатида ўта маъқул. Унинг инглииз тилидаги варианти билан бунинг акси. Тахминан 1960 йилгача бу савол (инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатларда) гомосексуал мазмунга эга бўлган. "Gay party" – бу унинг иштирокчилари бир бирларига ҳайриҳох муносабати, жонли шодлик ва юмор билан фарқланадиган ўтириш бўлган. Бугунги кунда "gay party" сўз бирикмаси “гомосексуалистлар учун ўтириш” ни англатади.

2. ""Рўмолингни тушириб юбор” ўйини сизга ёқадими?" Бу савол шимолий америка маданияти шаоитидагина мазмунга эга: Англияда ҳам, Европанинг бошқа мамлакатларида ҳам бу ўйинни ўйнамайдилар ва, шубҳасиз, у ерларда ўйиннинг яширин мазмуни маълум эмас. Шунинг учун бу саволдан кросс-маданий тадқиқотларда фойдаланиш мумкин эмас.

3. "Сиз кинога мунтазам равишда бориб турасизми?" Ҳозир бу саволга ижобий жавоб фильмларга ҳақиқий қизиқишни кўрсатган бўларди. Йигирма йил олдин эса телевидениянинг оммавий тарқалгунига қадар кинотеатрга қатнаш кўнгилхушлик шакли деб қабул қилинарди ва “йўқ” жавоби, эҳтимол, қизиқиш уйғотмаган бўларди.

Объектив тестлар, аксинча вазифаларнинг ўзгариб турувчи мазмуни таъсир кўрсатмаган маълумотларни аниқлашга ёрдамлашиши зарур, шубҳасиз, шахсда бу вақтда содир бўлаётган ўзгаришларни ўрганиш, шунингдек, ҳар хил гуруҳларни солиштириш учун зарур.

Объектив тестларни конструкциялаш тамойиллари

Модомики турли-туман объектив тестларнинг улкан миқдори мавжудлигини тахмин қилиш мумкин бўларкан уларни ишлаб чиқарувчилари баъзи умумий тамойилларга амал қилишлари зарур.

Cattell ва Warburton (1967) шахслар ва мотивлар объектив тестлари бўйича қўлланмаларида 2300 дан ортиқ ўзгарувчиларни ўлчаш учун 688

тестлар санаб ўтилган бўлиб, улар бу миқдорни ишлаб чиқиш мумкин бўлган кичкина қисм, холос, деб ҳисоблайдилар. Бироқ бу муаллифлар объектив тестларни уларнинг ҳайратомуз потенциал миқдори туфайли объектив тестларни ишлаб чиқишдан воз кечиш ҳақида ўйлашдан аввал уларнинг баъзи таксономияси зарурлиги тўғрисида ўзларига ҳисобот берадилар (гарчи уларнинг қўлланмаларида келтирилган ўзгарувчилардан кўпчилиги экспериментал синовсиз ва ўрнатилган валилдлик билан қолди) ва бу эслатиб ўтилган китобда қилинган. Қисқача баён қиламиз.

Психологик тестлар бири бошқасидан қуйидаги белгилар бўйича фарқланиши мумкин:

1. Йўриқномалар. Модомики улар синалувчининг тестни қандай идрок этаётганини белгиларкан (гарчи синалувчилар ҳар доим ҳам уларга аҳамият бермасалар-да), уларнинг муҳимлиги аниқ.

2. Тест материали. У ижтимоий соҳа ёки, масалан, физикадан олинган бўлиши мумкин.

3. Синалувчилардан олинган жавобларни баҳолаш хусусиятлари.

Бу уч элементнинг мустақил экани тушунарли, чунки йўриқномалар муайян стимулли материални акс эттириши зарур. Кеттелл ва Уорбертон дастлабки икки элементни бирлаштириш ва “стимулли-йўриқномавий вазият” (stimulus-instruction situation) атамаси билан белгилашни афзал кўрдилар.

Стимулли-йўриқномавий вазият

Стимулли-йўриқномавий вазият қатор параметрларга боғлиқ равишда ўзгаради:

1. Реакция ёки унинг йўқлиги. Умуман олганда, стимулга реакция талаб қилади. бироқ бу ҳар доим ҳам шундай эмас, масалан, оғриққа таъсирчанлик тестларида.

2. Versus нинг чекланганлиги реакция қилиш усулининг чекланмаганлиги. Тестлаштиришда жавобларнинг чекланмаган хилма-хиллик ҳолати номаълум. Синалувчиларнинг тест материалларини такрор-

такрор муҳокама қилмасликлари ёки уни бузмасликлари тахмин қилинади (Кеттелл ва Уорбертон далиллаганидек). Бироқ жавоблар нисбатан эркин бўлиши мумкин, масалан, Роршах тестидаги каби ёки уларга жойланган чекловлар билан, реакция вақтини ўлчаш каби.

3. Ўйлаб топилган (мустақил яратилган) жавоблар, вариантлар тўпламидан танланган versus. Бу параметрнинг қиймати яққол. Охиргисига мисол “тўғри-нотўғри” типидаги жавоблар, биринчисига эса – Тематик апперцепция тести (Thematic Apperception Test - TAT) расмларининг баёни мисол бўлади.

4. Такрорланувчи жавобларнинг бирламчи versus.

5. Жавобларнинг изчиллиги: тартибга солинган, тартибга солинмаган versus. Бу синалувчилардан қай даражагача муайян тартибда жавоб қайтариш талаб қилинишига тааллуқли.

6. Versus нинг бир хиллиги, жавобларнинг ҳар хиллиги. Баъзи тестларда бир турдаги жавоблар талаб қилинади, бошқаларида эса ҳар хил типдаги жавоблар кўзда тутилади.

7. Versus тезлигининг табиийлиги, жавобларга вақтнинг чекланганлиги. “Ўзингизга хос бўлган тезлик билан ишланг”, “Ҳар бир саволга жуда кўп вақт сарфламанг” ва “Қанчалик мумкин бўлса, шунчалик тез ишланглар” каби йўриқномаларни солиштиринг.

8. Реакцияга реакция қилишнинг тугалланмаган (якуний) versus реакцияси. Синалувчи ёхуд тест материалига, ёхуд ўзининг шахсий реакциясига реакция қилади, масалан, у ёки бу стимул қандайдир баҳоланади, ассоциация ёки хотирлашни уйғотади.

Cattell ва Warburton (1967) буни стимулли-йўриқномавий вазият билан боғлиқ, қўшимча далиллашни талаб қилмайдиган асосий вариативлик параметрлари, деб ҳисоблайдилар. Бироқ улар томонидан объектив тестларни ишлаб чиқишда алоҳида аҳамият касб этадиган бошқа учта, анча субъектив параметр ҳам тақдим этилган.

9. Versus нинг аниқ мазмуни ошкор эмас. Баъзи тестлар улардан ташқари ётадиган, реакция вақтини ўлайдиганлар каби ҳеч қандай қийматга эга эмас. Аммо муайян тестларда (қаердаки нималар ҳақдадир фикрлар билан қизиқилганда) бу маъқулланади. Сўз ва тушунчаларни субъектив шарҳлаш билан боғлиқ бузилиш ва мураккабликларнинг кўп турлари айнан ошкор бўлмаган қийматли тестларда юзага келади.

10. Алоҳида вазифалар кўринишидаги versus тестини тақдим этиш яхлит тасаввур. Бу параметр алоҳида вазифалар ёки битта ягона вазифадан таркиб топадиган тестлар ўртасидаги фарқларга тааллуқли.

11. Топшириқни бажариш учун зарур бўлган ҳаракатларнинг психологик моҳияти. Бу параметр жавоб учун: а) билим (масалан, тўғри мулоҳаза); б) туйғулар, муносабатлар тўғрисидаги фикр; ёки в) билиш ёки таниш талаб қилинишини инобатга олади.

Cattell ва Warburton (1967) тасдиқлаганларидек, яна иккита параметр мавжуд:

12. Тестлаш вазиятининг мақбуллиги мотивларидаги фарқлар.

13. Тестлаш вазиятидан чиқишда эркинликдаги фарқлар.

Юқорида айтилганлар стимулли-йўриқномавий вазиятларнинг 2 типи мавжудлигини шартлайди.

Келтирилган таснифий тамойиллар қиймати улкан: агар биз ўзида барча бу параметрларни акс эттирган объектив тестлар учун бундай материални конструкциялай олганимизда эди, унда материалнинг барча эҳтимолий турларидан фойдаланган бўлардик. Бу, айниқса, муҳим, чунки бу тестларни қўллашда ҳар доим хавф бор, мазкур тест учун истаганимиздан кўра кўпроқ вариативлик ўзига хос тарзда намоён бўлади.

Айтилганидек, тестлар ўртасидаги тафовутларнинг яна битта муҳим манбаси улар ёрдамида олинган кўрсаткичларга қай тарзда ишлов берилиши ҳисобланади. Cattell ва Warburton Уорбертон (1967) тестларга жавобларни тадқиқ этишга тест бўйича кўрсаткичларга ишлов беришнинг баъзи параметрларини киритдилар. Гарчи бу параметрлар юқорида келтирилган

стимулли-йўриқномавий параметрлардан тўлиқ мустақил бўлмаса-да, улар аҳамиятли тарзда фарқли.

Бу параметрлар баёнига ўтишдан олдин тестларга жавоблар ўзгарувчанларнинг ғоятда аҳамиятли миқдорини ҳосил қилишини таъкидлаш керак. Масалан, агар биз шахсий сўровномани объектив тест сифатида кўриб чиқсак, унда кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқишнинг стандарт шкаласига қуйидаги ўзгарувчанларни: тестни бажариш вақти, тестнинг ярмини бажариш вақти, “ҳа” деб тасдиқланган жавоблар миқдори, “йўқ” деб тасдиқланган жавоблар миқдори, альтернатив жавоблар миқдори, ўтказиб юборилган вазифалар миқдори, ноаниқ (“билмайман”, “ишончим комил эмас”) жавоблар миқдорини қўшишимиз мумкин бўларди. Таъкидлаш зарурки, бу барча кўрсаткичлар стандарт шкала бўйича кўрсаткичлардан фарқли равишда объектив бўлади, чунки ҳеч бир синалувчи ўзи нимани ўлчаётганини билмаслиги мумкин ва улар тест ўтказаётган шахсга боғлиқ бўлмаган юқори ишонч билан ўлчашлари мумкин.

Жавобларни баҳолаш параметрлари

1. Versus нинг объективлиги, баҳолашнинг субъективлиги. Бу лаҳза асосан ўз-ўзини баҳолашга топшириқ фойдаланиладиган тестларга тааллуқли. Синалувчининг жавоби йўриқномада кўзда тутилганидек бўладими ёки у учун қандайдир номаълум тарзда баҳоланадими? Бунда синалувчилар учун ҳеч қандай ёлғон йўқ. Масалан, объектив тест танқидий баҳолаш тести бўлади (Critical Evaluations Test, T8, Cattell ва Warburton (1967)). Унда синалувчилардан, масалан, “агар официантка столга олти порция олиб келиши учун ўн дақиқа вақт сарфласа, меҳнатнинг муайян унумдорлиги бўладими?” саволига жуда яхши, яхши, ёмон, жуда ёмон, – дея кўрсатишлари сўралади. Бу тестда эса танқидий баҳолат миқдори ҳам аниқланади. Топшириқнинг субъектив мазмуни баҳолашга алоқадор эмас. Шундай қилиб, ташқи кўринишидан сўровномани эслатувчи бу тест аслида ушбу бобнинг бошида белгиланганидек буткул объектив ҳисобланади. Бу

бобда муҳокама қилинадиган барча тестлар бу биринчи параметр мазмунида объектив бўлиши назарда тутилади.

2. Яхлит ахлоқ (бутун организм) нинг versus физиологик реакцияси (организмнинг бир қисми). Типик физиологик реакция уятдан қизариш ёки тремор бўлиши мумкин.

3. Битта эҳтимолий жавобни ўлчаш, турли-туман versus жавоблар таснифи (параметрик бўлмаган versus ни параметрик баҳолаш). Параметрик тарзда жавобнинг: вақт, хатолар миқдори, такрор каби хусусиятлари ўлчанади. Параметрик бўлмаган тарзда жавоблар синфининг миқдори ва турли-туманлиги очиб берилади. Бу маънода креативликка кўпгина тўстлар параметрик бўлмаган тарзда баҳоланади.

4. Жавоблар умумий миқдорининг баъзи мезонларга мос тушувчи versus қисми. Бу юқорида баён қилинган учинчи параметр билан кесишади чунки Cattell ва Warburton кўрсатганларидек, турли-туман баҳолар бу ерда кўрсатилган ҳар қандай тоифадан бўлиши мумкин.

5. Versus нинг ягона бир турли кўрсаткичи ҳар хил типдаги нисбий кўрсаткичлардир. Ягона кўрсаткични қачонки тест шахсий сўровномалари ҳолатидаги каби яхлит баҳоланганда аниқлаш мумкин. Ҳар хил типдаги нисбий кўрсаткичлар қуйидаги шаклларда аниқланиши мумкин: тестнинг биринчи ва иккинчи қисмини бажариш вақтидаги тафовутлар; одатий шароитда ва чалғитувчи шароитда материални эслаб қолиш.

Ва ниҳоят, Cattell ва Warburton олтинчи параметрни қўшдилар:

6. Versus ни меъёрий, шазсий баҳолаш.

Бироқ бу параметр, юқорида гап борганидан буткул бошқа типдаги таснифни акс эттиради, чунки у барча тестларга таъсир кўрсатади ва тестларни конструкциялашга эмас, балки уни стандартлаштириш соҳасига киритиш ҳийла тўғри бўларди. Агар биз бу параметрни ҳам кўриб чиқсак бизда жавобларни баҳолашнинг 2 та эҳтимолий типи ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, стимулли-йўриқномавий вазиятлар ва жавобларни баҳолаш билан боғлиқ тарзда ажратилган параметрлар бизга ҳар қандай

типдаги тестларни конструкциялаш имконини беради. Аммо бундай ёндошув гарчи фойдали бўлса-да, объектив тестлар мазмунига тааллуқлиларида ёрдам бермайди. Бундан ташқари, объектив тестлар типининг потенциал миқдори ҳақиқатан улкан: 2 X 2, аҳамиятли тарзда 50000 дан кўп. Норматив кўрсаткичлар норматив танловга нисбатан ташқи таққослаш имконини беради, ипсатив (шахсий) эса синалувчининг ўзига нисбатан (масалан, қизиқишлар сўровномасида) у ёки бу хусусиятларнинг яққол ифодаланганлигини солиштиришга йўл қўяди (муҳаррир изоҳи). Ажратилган параметрлар синов ўтаган объектив типларнинг ҳар бир эҳтимолий типининг вазифаси қай даражагача фарқланишини кўрсатади. Биз вазифаларда камчиликни ҳис қилмаймиз!

Амалиётда объектив тестлар конструкциясини ишлашдан фойдаланиш учун бу таснифий схема қисқартирилиши зарур. Кеттелл ва Уорбертон таъкидлайдиларки, саккизта эҳтимолий вариант бўйича генерацияланадиган баҳолаш параметрлари ва учта бирмунча муҳим вазиятдан олинган олтмиш тўртта вариант алоҳида аҳамиятга эга. Уларнинг тўпламидага тестларнинг улкан миқдори барча олтмиш тўртта типни қопламаган, демакки, тестлар таксономиясининг бундай қисқа версияси ҳам тестларни ижодий ишлаб чиқувчилар учун фаолият майдонини очиқ қолдиради. Тестлар тавсифномаларга асосланувчи бундай таксономия ишлаб чиқарувчига турли-туман тестларни ишлаб чиқишга ёрдамлашиши мумкин, бироқ битта асосий қийинчилик бор: биз яратилган ўлчов воситасининг, масалан, бошқа нарсани эмас, айнан ўзгарувчан ҳароратни ўлчашини қандай билиб оламиз? Бошқача айтганда, масалан, қобилиятни эмас, балки ҳароратни ўлчаш учун тестни қандай оламиз? Мазкур таксономия бунда ёрдам бера олмайди ва тест ишлаб чиқарувчига кейинги маълумот зарур бўлади.

Қобилият, темперамент (мижоз) ва динамика (мотивлар) объектив тестлари ўртасидаги тафовут кузатилади.

Объектив тестлар нима ўлчаши ҳақидаги таъриф усулларидан бири – уларни бу учта модаллик (қобилият, темперамент, мотивлар) яхши танилган фарқли ўзгарувчи (маркер) лар билан биргаликда факторли таҳлилига дучор қилишдир. Факторли таҳлил ёрдамида ушбу тест қандай модалликдаги ўзгарувчанларни ўлчаши аниқланган. Бироқ, гарчи бу ҳар қандай объектив тестдан реал фойдаланишга қадар зарурий самарали процедура бўлса-да, у бизга керакли типдаги тестни қандай конструкциялаш мумкинлигини кўрсатиб бермайди. Бу фақат текширишнинг адекват воситаси, аммо тестларни конструкциялаш учун қўлланма эмас.

Cattell ва Warblirton (1967) бу муаммони муҳокама қилишга кўп ўрин ажратдилар, биз бўлса бу ерда модомики улар топшириқ мазмунини танлаш учун баъзи оқилона асосни таъминлар экан уларнинг мулоҳазаларига қисқача якун ясаймиз (тест шаклларини танлашда ёрдамлашишга чорланган таксономияга қўшимча).

1. Вазиятнинг икки тури фарқланади (ситуационализм аслида чизиқлар психологиясининг тескариси бўлмайди): ундовчи (incentives) ва ҳаракатни амалга ошириш билан боғлиқ (complexities).

2. Ундовчилар (incentives) ўзгарганида динамик тестлар кўрсаткичлари ўзгаради. Ҳаракат (complexities) ўзгарганида қобилиятлар тести кўрсаткичлари ҳам ўзгаради. Темперамент тестлари қолган ҳамма вазиятларни ўз ичига олади.

3. Ундовчиларни (incentives) аниқлаш: ундовчилар баъзи мақсадга интилишни туғдиради ва мақсад ёки мақсадга эришишдан қониқиш рамзи бўлади, ўз-ўзидан фақат шу жараённи таҳлил қилиш билан аниқланиши мумкин. Бу вақтда ахлоқнинг изчиллигини статистик жиҳатдан таҳлил қилишдир. Мазкур изчиллик мақсадга эришишга олиб келувчи ҳаракатлар тўплами бўлади. Ундовчи вазият шу тарзда унинг мақсадга бўлган муносабати бўйича пайқаб олинади (яъни интилиш кучи ва устунликнинг доимийлигида умумий иккиланишлар бўйича). Kline ва Grindley (1974)

динамик ўлчов ва вазиятлар ўртасидаги айнан шундай флуктуацияни ҳақиқатан кўрсатдилар.

4. Ҳаракатларни белгилаш (complexities). Қачонки мазкур вазиятда ундовчилар пайқаб олингач ҳаракатни ҳам белгилаш мумкин: бу барча ундовчи бўлмаганлардир.

5. Албатта, амалиётда бу динамика ва қобилиятларни ўлчаш шўаро чамбарчас алоқадордир, дегани. Бироқ ҳар бир соҳалар учун ўлчашнинг нисбатан “тоза” воситалари олиниши мумкин. Масалан, агар бизда қобилиятларни ўлчашнинг жуда оддий воситалари бўлганида эди, кўрсаткичлардаги тафовутлар қобилиятни эмас, динамикани кўрсатган бўларди (масалан, синалувчи топшириқни бажаришга қанчалик интилиш билан уринди). Шундай қилиб, ҳаракат ва ундовчилар даражасини шу тарзда бошқариш мумкин, объектив тестлар ҳар бир модалликни ўлчашнинг деярли “тоза” воситалари бўлиши мумкин.

6. Шу тарзда конструкцияланган барча тестларни факторли таҳлил ёрдамида текшириш кераклиги ҳақида гапиришнинг зарурияти йўқ. Улар ўлчаётган нарса улардан кутилганларига мос тушишини ўлчаётганликларига ишонч ҳосил қилиш керак. Қобилиятни тахминан ўлчовчи барча тестларнинг натижалари мотивацион, динамик ўзгарувчиларни ўлчашга тааллуқли натижаларга яқин бўлиши зарур. Бу мантиқий асос, ундовчи ва ҳаракат ўртасидаги тафовутлар билан объектив тест ишлаб чиқарувчиларида, гарчи уларнинг ҳаммаси аввалгидек кейин факторли таҳлил қилинса-да, ҳеч бўлмаганда, унинг тести ўлчаётган нарчани аниқлашга нисбатан баъзи қўлланмалар бор. Аммо, ҳозир ўқувчига яққол равшан бўлганидек, бу тамойиллар ва таксономия қизиқарли ва, эҳтимол, ишлаш стимули бўлиши мумкин, лекин, эҳтимолки, реал тестларни конструкциялашда амалий фойдаланиш учун ўта мавҳумдир. Cattell ва Warburton (1967) буни англаганча, ўз ишларида объектив тестларни конструкциялашда уларга бу соҳадаги тадқиқотларнинг аҳамиятли тажрибасига асосланган, ички сезги орқалигина олдиндан кўриш

ёрдамлашганини чин юракдан тан оладилар. Ҳозир биз буни қисқача муҳокама қиламиз.

Шахс ва мотивлар объектив тестини ишлаб чиқиш учун амалий маслаҳатлар

Cattell ва Warburton (1967) ҳаваскорлар орасида кенг тарқалган ва объектив тестларни конструкциялаш бўйича ишга киришишдан олдин билишлари зарур бўлган қуйидаги олтита хатога йўл қўймасликни эслатиб ўтадилар:

1. Сўровномаларда яққол валидли вазифаларга тўхталманг.

2. Бошқотирма вазифа ёки топшириқларни қўлламанг. Улар ёрдамида сиз қобилиятлар факторларини ўлчайсиз, холос.

3. "Стрессли вазиятлар" га ниҳоятда катта умид боғламанг. Как утверждают Cattell ва Warburton (1967) нинг таъкидлашларича, бу тажовузкорлик ёки қўрқувни аниқлаш учун ишлаши мумкин, аммо ҳали яна бошқа эмоциялар ҳам бор.

4. Эстетик стилистик афзалликлар шахснинг фақат баъзи аспектларини самарали аниқлаши мумкин. Аммо бундай тестлар барча эҳтимолий аспектларни аниқлашини кутиш бемаъниликдир. Бу тестларга қилинадиган жавобларга маълумот ва маданият даражаси таъсир кўрсатиши тўғрисидаги яққол фактни инобатга олиш даркор.

5. Проектив тестлардан фойдаланишнинг соддалаштирилган усулларидан қочинг. Wenig нинг (1952) кўрсатишича, бундай тестлар факторли-аналитик тадқиқотни талаб қилувчи параметрларнинг ўта кенг комплексини ташҳис қилади.

6. Ахлоқнинг муайян типига аниқ мос келадиган топшириқ-саволлардан фойдаланинг.

Юқорида айтилганлар самарали объектив тестларни яратиш учун асос бўлади.

Объектив тестлар билан боғлиқ баъзи умумий муаммолар ечими

Исталган (нафақат объектив) тестнинг кўрсаткичларини изоҳи шубҳали бўлиши мумкин бўлган қатор муаммолар мавжуд ва уларни объектив тестларни конструкциялашда инобатга олиш керак. Ўқувчилар фойдаланиши мумкин бўлган бу муаммоларнинг батафсил муҳокамаси Cattell ва Warburton (1967) китобида акс эттирилган.

Бу ишда сўз бораётган қоидаларга қисқача якун ясаймиз.

Синалувчилар мотивациясидаги тафовутлар

Бу манбанинг қийматига тавсияларни танлаш ва беришда индивидуал фарқлар, минимал тарзда бўлса-да, тестларни ишлаб чиқишда синалувчилар мотивациясидаги фарқ илмий тадқиқотларда алоҳида аҳамиятга эга. Пировардида, агар объектив тестларни бажариш учун, масалан, аҳамиятли тарзда диққатни жамлаш талаб қилинса, нима учун синалувчи ҳаммасини энг яхши тарзда бажариш учун куч сарфлаши зарур? Бошқа томондан, шундай синалувчилар учрайдики, улар буткул ҳамма нарсани энг яхши тарзда қиладилар. Cattell ва Warburton (1967) объектив тестларни қуришда синалувчилар мотивациясидаги фарқни энг кам даражага туширишга чорланган бешта усулини муҳокама қиладилар:

1. Тестни икки қисмга бўлинг. Олинадиган кўрсаткичлар биринчи ва иккинчи қисм бўйича баҳолар нисбати ёки фарқи бўлади ҳамда иккала қисм синалувчининг ҳар икки қисмни бажаришга мотивацияси бир хил эканлиги тўғрисидаги мантиқли тахминга кўра солиштирилади, шу тарзда бу эффект бартараф қилинади. Бундай методикага мисол чалғитувчи омилларда эслаб қолиш самарадорлигига асосланган “Эго кучлари” тести ҳисобланади. Бу тестда “Эго кучлари” кўрсаткичлари оддий шароитда эслаб қолиш бўйича баҳо ва қачонки улар ҳазил билан аралашиб кетган ҳолатдаги эслаб қолиш миқдори бўйича баҳо ўртасидаги фарқ бўлади. Бу объектив тестларни лойиҳалаш учун аниқ фойдали усулдир.

2. Мотив сифатида туйғулардан эмас негизли эргидан фойдаланилади. Кеттелл терминологиясида (қаранг: Cattell ва Child, 1975; Cattell ва Kline,

1977) туйғулар – муайян маданиятда ўқитиш ва тарбиялашда шаклланадиган, сингдириладиган туйғулар, масалан, диний туйғулар ёки ўз оиласига нисбатан туйғулар бўлганида, эрги – бу очлик, жинсий майл ёки қўрқув каби негизли қизиқишлардир. Модомики, Поскольку, как обсуждалось у Cattell ва Child (1975) да муҳокама қилинганидек, негизли эрги туйғулардан кўра ўзгарувчанликка кам дучор қилинган, мотивацияда ўзгаришлар оқибатида тафовутлар миқдори қисқаради, агар мотив сифатида тестни бажаришда негизли эрги кенг жалб қилинади. Бунда қўрқув (электр токи зарбидан) ёки жинсий истакни (яланғочлар бўлган расмларни тақдим этганча) бошқариш осонроқ, гарчи шахс бу қизиқишнинг ..... эмаслиги ҳақида ўзига ҳисоб бериши керак.

Cattell ўзининг мотивация концепциясида "эрг" (“эҳтиёж” ва “ундовчи куч” атамалари ўрнини алмаштиришга чорланган сунъий атама) ва "туйғу" ("сентимент") тушунчаларини чегаралайди. Туйғу ва эрги бир бирига буткул боғлиқ бўлмайди (муҳаррир изоҳи), реалликдаги каби намоён бўлиши мумкин (қўзғалиш даражаси бўйича), чунки тестлаш вазиятида ҳам рўёбга чиқувчи муайян этик меъёрлар мавжуд.

3. Тестни бажаришнинг стилистик ёки расмий аспектлари кўрсаткичлари ҳисоб-китобини чегараланг. Бу ўзгарувчилар бошқа кўпчилигига қараганда мотивация ўзгарувчиларига камроқ дучор қилинган. Кеттелл ва Уорбертон ўта турли-туман вазиятларда ҳар бир индивидуум учун, одатда, бошқалардан фарқланадиган бўлиб қоладиган кўрсаткич намунаси сифатида дастхатни танладилар. Мотивацион бузилишларни бартараф қилишнинг бу учта усулини тавсифлаганча битта яққол, аммо муҳим лаҳзани таъкидлаш зарур: улар асосан динамикага эмас, темперамент тестларига қўлланилади.

4. Тестларнинг барча қатори устида ишлашда синалувчиларнинг мотивацион даражаси факторли таҳлил (эҳтимол битта ёки кўпрок факторлар) билан бошқа мустақил факторлардан ажратилган бўлиши

мумкин. Агар шундай бўлса, унда бундай факторлар билан тўлдирилган тенденцияга эга бўлган ўзгарувчилар олиб ташланиши мумкин.

5. Ва ниҳоят, объектив тест ишлаб чиқарувчи ҳар бир синалувчининг мотивларини шу тарзда ҳаракатга келтириш усулини мақсадли излаши мумкинки, улар тестли процедурага фаол жалб қилинади, аммо бунда синалувчи дучор қилинган қадриятлар тизими чегарасидан чиқиш мумкин эмаслиги тўғрисида доимий равишда ёдда тутиш керак. Афсуски, бу амалиётга татбиқ этишдан кўра тушуниш осон бўлган ўша тамойилдир.

Шахс ва тестли вазият

Шахснинг намоён бўлиши жамият билан боғлиқ, бироқ тест қилишда жамият фақат тестли вазиятлар кўринишида акс эттирилган. Бу, албатта, тест ўтказишнинг яна битта аҳамиятли муаммоси, айтганча, у шахсий тестлар самарадорлигини шубҳа остига қўядиган ситуационалистлар (Mischel, 1968) га имкон беради. Демак, Mischel таъкидлайдики, анъанавий шахсий сўровномалар ёрдамида олинган факторлар ўз моҳиятига кўра тест ўтказиш вазиятининг факторлари бўлади.

Бу қийинчиликни енгиб ўтиш учун Cattell ва Warburton (1967), шубҳасиз, ижтимоий ўзаро ҳаракатни ўз ичига оладиган индивидуал тестли вазиятларни таклиф қилдилар. Бироқ шу муаллифлар, афсуски, таъкидлайдиларки, бундай мини-вазиятларни яратиш қийин ва шу тарзда назарийдан ташқари қандайдир бошқа мақсадларга эришиш учун уларнинг қийматини аҳамиятли тарзда камайтирганча амалий психологияда фойдаланиш мураккаб. Тўғри, бу муаллифлар кейинги тадқиқотлар мини-вазиятлар тестлари белгилаб берадиган факторларнинг ҳийла содда кўринишидаги бошқа объектив воситалар ёрдамида ўлчаш имконини беришига ишонадилар. Агар бу содир бўлса, вазиятли тестлардан воз кечиш мумкин. Аммо уларсиз объектив тестлар ишлаб чиқарувчи ўзининг ижтимоий ахлоқ (шахснинг ахлоқий кўринишлари) ни ўлчаганига ишончни ҳис қилмаслиги мумкин. Ижтимоий ўзаро ҳаракат факторлари билан тўлдирилган бир неча гуруҳли тестлар ишлаб чиқилди (улар Cattell ва

Warburton, 1967 томонидан санаб ўтилган), аммо бу соҳада ҳали яна кўп иш қилиш лозим.

Қобилият ва ютуқларнинг объектив тестлар кўрсаткичларига таъсири

Бу шахснинг объектив тестлари (темпераент ва динамика тестлари) ни конструкциялашда бартараф қилиш зарур бўлган асосий қийинчилик. Масалан, маълумки (Cattell ва Child, 1975), предметлар ва кўринишларни текширишнинг релевант мақсади тўғрисидаги маълумот қизиқишни ўлчашнинг самарали воситаси ҳисобланади. Бироқ элементар рефлексия аниқлик билан бундай ўлчашнинг қандай бузилиши мумкинлигини кўрсатади. Талабада отда югуришга бўлган аҳамиятсиз қизиқиш (Киев университетининг табиий-илмий факультетлар корпуси ипподром билан ёнма-ён жойлашган) дам олишнинг ягона тури бўлган, кам билимли интеллектуал одам билан солиштириш мумкин бўлмаган билимларнинг баъзи захирасига олиб келиши мумкин. Ахборот тести, шубҳасиз, нотўғри ишлайди.

Шундай қилиб, тестларни лойиҳалаштиришнинг қобилиятлар ва ютуқларга таъсирни энг кам даражага туширадиган усуллари ишлаб чиқилиши зарур. Cattell ва Warburton (1967) қуйидаги тавсияларни берадилар:

1. Объектив тестлардан иложи борича ўзгаручи қобилиятларни, масалан, муносабатлар, луғат заҳираси, умумий билимларни аниқлашга йўналтирилганларини олиб ташланг.

2. турли мотивлар мисолида аввал кўрсатилганидек тестни икки қисмга бўлинг ва муносабат ёки кўрсаткичларнинг фарқидан фойдаланинг. Бу мотивация даражаси билан содир бўлганидек синалувчининг қобилияти даражасига таъсирни бартараф қилади.

3. Тестни факторли таҳлил қилинг ва қобилият факторлари билан юкланганини олиб ташланг. Оригиналда: "Кембридж Ньюмаркет билан ёнма-ён жойлашган".

4. Объектив тестлар қаторида мазмуний материал, малака ва қизиқишларни синашнинг шунчалик кенг тўплами бўлса, имкони боридан фойдаланинг.

Ўзгарувчи ахлоқ ролли вазиятлар турли-туманлигини таъминлаши зарур, чунки шахсий факторлар ҳар хил ролларда ҳаммасидан яхши ифодаланади. Мазмун ҳам шу тарзда танланиши зарурки, синалувчиларнинг танланган мажмуаини барча диапазондаги қизиқишларига дахл қилсин.

Назорат саволлари:

1. Объектив тестлар нима?
2. Объектив тестларнинг устунлик томонлари нималардан иборат?
3. Р.Б.Кеттелл шахслик ва мотивга доир объектив тестларда қандай ўзгарувчанлик бўлишини қайд этдилар?
4. Стимулли-йўриқномавий вазиятлар деганда нима тушунилади?
5. Объектив тестлардаги versus нима?
6. Жавобларни баҳолаш параметрлари қандай бўлади?
7. Синалувчилар мотивациясидаги тафовутларни изоҳланг.
8. Шахс билан боғлиқ тестли вазият нималардан кузатилади?
9. Қобилият, темперамент (мижоз) ва динамика (мотивлар) объектив тестлари ўртасидаги тафовут нималарда кузатилади?

Тавсия этилаётган адабиётлар рўйхати:

1. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. Учебник для вузов. -Спб.:Питер, 2007.-352 с.

2. Войтов А. Г. Тестология гуманитариям. Теория и практика учебного тестирования. 2-е перераб. изд., руководство педагогам гуманитарных, социальных и экономических наук; уч. пособие для студ. педвузов; – М.: 2005. - с. 401

3. Войтов А.Г. Тестология. М.: Эндемик, 2004, 220 с.

4. Носс И.Н. Руководство по психодиагностике. –М.: Изд-во Институт психотерапии, 2005.-688с.

5. Расулов А.И.Психодиагностика.-Т., “Mumtoz so’z”, 2010.-169 bet.

6. Абрамова Г.С. Практическая психология: Учебник для студентов вузов. 4-е изд., перераб. и дополн. Екатеринбург: Деловая книга, 1993.

7. Аванесов В.С. Тесты в социологическом исследовании. М.: Наука, 1982.

8. Адаптированный модифицированный вариант детского личностного опросника Р. Кеттелла: Методические рекомендации / Сост. Э. М. Александровская, И. Н. Гильяшева. Л., 1985.

9. Анастази А., Урбина С. Психологическое тестирование. -Спб.:Питер, 2003.-688 с.

10. Елисеев О.П. Практикум по психология личности.- -Спб.:Питер, 2002.-512 с.

11. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов: введение в психометрическое проектирование.-Киев, 1994.-284 с.

12. Крылов А.А., Маничева С.А. - Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии. -Спб.:Питер, 2005.-560 с.

13. Электрон кутубхона. http://www.koob.ru

14. Психология бўйича материаллар. http://www.psychology-online.net

15. Флогистон. http://flogiston.ru/

16. Психологик кутубхона: http://www.psychol-ok.ru/library.html

4-БОБ. ПСИХОЛОГИК ТЕСТЛАРНИ КОМПЬЮТЕРЛАШТИРИШ

Режа:

1. Психик ҳодисаларни расмйлаштириш тарихи.
2. Психологик тестларни автоматлаштиришнинг концептуал ёндашувлари.
3. Компьютер ёрдамида психологик тадқиқотларнинг татбиқий масаларини ҳал этиш.

Психик ҳодисаларни расмйлаштириш тарихи

Психик ҳодисларни ўрганишда уларнинг ишончли ва холисона диагностика қилиш учун энг мақбул йўллардан бири уларнинг автоматлаштиришдан иборат. Шу боисдан ҳам бугунги кун тадқиқотларида психологик ўлчаш ишларида самарадорликни ошириш ва психологик маълумотларни қайта ишлашдаги ортиқча зшриқишларни бартараф этишда методикларни автоматлаштиршга алоҳида эътибор қаратиш лозимдир. Бу эса психодиагностикада турли хил компьютер технологияларини жадал татбиқ этишга олиб келмоқда.

Психодиагностикада дастурий таъминони киритиш замонавий андоза сифатида эмас, балки психологик тадқиқотлардаги кўп ўлчовли ишларни компьютер ёрдамида тезкорлик билан ҳал этишга, инсон психикасини динамик ва атрофлича ўрганиш қобилиятига эга бўлиш учун унга зарурат бор. Психологик тестларни дастурий таъминоти бланкали методлардан ўзининг афзаллигини амалиётда кўрсатмоқда. Шундай бўлса-да, А.Анастази ва С.Урбиналарнинг қайд этишича унда ҳам бир қатори камчиликлар ва фарқлар мавжуд экан. Шунга қарамай улар тестологияни қисқа вақт ичида забт этмоқда. Охирги пайтларда таълим соҳасида компьютер психологияси ҳам, компьютер психодиагностикаси курслари ҳам ўқитилмоқда. Кўп ҳолларда психологлар компьютер соҳасида тайёрланаётган тестлар ва уларнинг таҳлилларига, уларнинг психологик хулосаларига ишониб қолмоқдалар. О.К. Тихомиров ва Л.Н.Бабинлар компьютерлаштириш шароитида инсон фаолиятининг хусусиятларининг намоён бўлиши ёки

ўзгариши ҳақида ҳам сўз юритмоқда. Ҳамма ўртасида “сунъий интеллект”, “хотира машина”, “компьютер тафаккур” ва бошқа тушунчалари урфга айланмоқда. ЭҲМ инсоннинг шериги, бутун жаҳон компьютер тормоғининг шаклланганлиги эса унинг алмаштириб бўлмас “ўқитувчи” ва ҳаттоки виртуал муҳит яратилганлиги тўғрисида сўз юритмоқда.

Сунъий интеллект муаммосининг тарихий илдизлари икки назарий йўналиш асосида пайдо бўлганлигини қайд этади. Биринчидан, инсоннинг ақлий фаолиятининг алоҳида функцияларини амалга ошириша қобилиятли “ўйловчи машина” яратиш ҳақидаги қарашлар; иккинчидан эса инсон тафаккури мазмунини математик ва расмий-мантиқий операцияларига тортишига асосланган сунъий интеллект ғояси билан боғлиқдир.

Психологик тестларни автоматлаштиришнинг концептуал жиҳатлари

Яққол психологик тадқиқотларни автоматлаштириш муаммосига кўпчилик ёндашувлар психодиагностика, дифференциал психология ва бошқарув психологиясида тез ҳаракатланувчи тизимни жорий этишга эътибор қаратилди.

Автоматлаштириш ғоясининг асосида эса аниқ фан доирасида маълумотларни амалиётга қўллаш имкониятини оширишга қаратилганлиги билан характерланади.

Психология, хусусан, психодиагностика аниқ фан, унинг предмети ва объекти алоҳида прагматик характерга эга. Психологиянинг ахборотлар синчи психик ҳодисаларнинг ривожланиш ва уларни ўзгартириш қонуниятларини ёритишга асосланган. Психологик ўзгарувчиларни ўзгартириш бошқарув психологиясининг мазмуни ифодалайди. Айнан унинг маълумотлари инсонни бошқарув технологиясини аниқлайди.

Психологик ахборотларни автоматлаштириш босқичлари, бир томондан тезкорлик билан кириб келаётган психологик маълумотлар кўлами ва уларни тўпланиши, бошқа томондан эса автоматлашган

психодиагностик воситаларни қўллашнинг жорий этилиши айнан ахборотларни ўзгартиришдан бошлади.

Психологик тестларни копьютерлаштиришнинг даврларини уч босқичга жартиш мумкин:

1-босқич. 20-асрнинг 40 йилларидан бошланиб, 70 йилларигача давом этди. Бу компьютер психологик технологияларни таркиб топиш босқичи ҳисобланади. Бу даврда амалий психология фани аналитик масалаларни ҳал этишда автоматлашган воситалардан фойдалана бошлади.

2-босқич. 1970 йилнинг ўрталаридан 1980 йилнинг бошларига тўғри келади. Бу босқичда диалогик характердаги автоматлашган психодиагностик тизим вужудга келди. Маълумотларни статистик ҳал этиш билан бир қаторда компьютер тестларини ишлаб чиқиш технологияси жорий этила бошлади, тестлаштириш натижаларини қайта ишлаш тизимининг таъминоти ҳамда бирламчи эмпирик маълумотларни сақлаш элеметлари татбиқ этилди.

1970- йилларнинг охири 1980 йилнинг бошларида Владовостокда психолог ва дастурчилар гуруҳи томонида 8 минг нафар экспериментал танламадан иборат кишиларни Ю.С.Касчеева раҳбарлигида комплекс психофизиологик диагностика учун автоматлаштирилган тизим МЦ КТС-128 техник воситаси ёрдамида ўрганилди.

3-босқич. Диалогик психодиагностик автоматлаштирилган воситаларни такомиллаштириш –ҳозирги кундаги компьютер психодиагностикасига тўғри келади.

Психологик диагностиканинг блок-схемаси

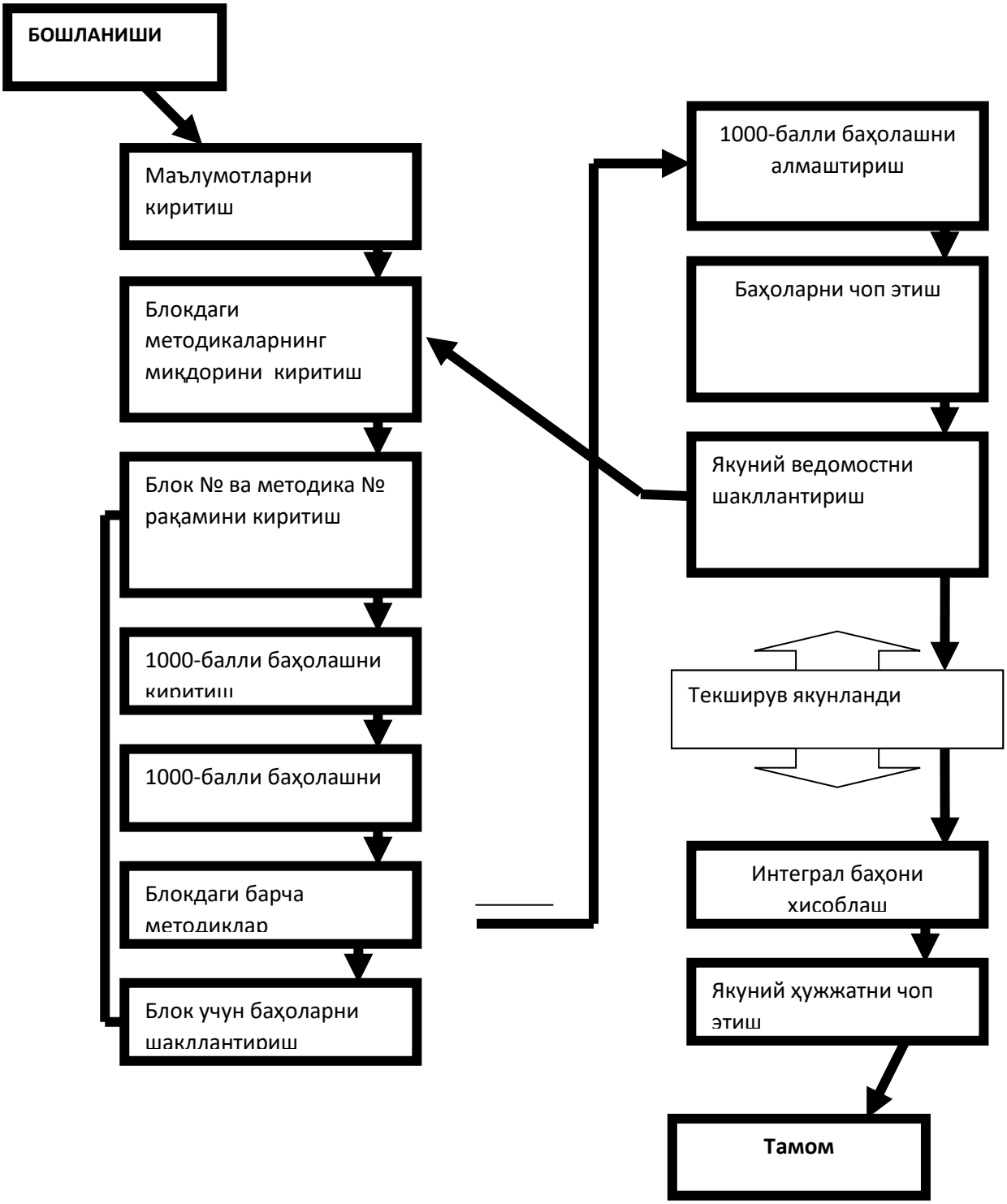

1-расм.

Компьютер ёрдамида психологик тадқиқотларнинг татбиқий масаларини ҳал этиш

Автоматлашган диагностик тизим методологиясининг еттита асосий муаммолари мавжуд:

Биринчиси. психик функциялар моделини ясашнинг адекват ўлчамларини имконияти мавжудлиги.

Иккинчи. Компьютер психотехнологиясига ўтганда бланкли методикалар билан солиштирганда текширилувчиларнинг стимул ахборотларни идрок этиш динамикаси мавжудлиги кузатилди. Бу стимулларнинг тақдим этиш шаклларини ўзгартириш оқибатида содир бўлди.

Учинчи. Автоматлашган тестлар психологларнинг чиқиш тест маълумотлари ва методикаларнинг матнли талқинини психокоррекциялаш имкониятларини пасайтириб юборди.Бу муаммо икки яққол ифодага эга. Бир томондан автоматлаштириш иш бошлаётган психологлар учун қулай бўлиб, натижаларни холислигини оширди, иккинчи томондан, натижаларни субъектив психологик талқинини пасайтирди.

Тўртинчи. Аавтоматлашган психодиагностик методикалар уларнинг операционал валидлигига фаол таъсир кўрсатди. Оқибатда стимулларни кўрсатиш ва идрок этиш шаклларининг ўзгаришига ҳамда натижаларни қайд текширилувчиларнинг ҳаракати операционал таркибини ўзгартирди.

Бешинчи. Психодиагностиканинг автоматлашганлиги ўзининг аниқлиги ва психологик маълумотларни қайта ишлашининг тезлиги билан ўзига жалб этади ҳамда экспериментатордан компьютер саводхонликни оширишини доимий талаб этади.

Олтинчи ва еттинчи. Технологик муаммолари кўп жиҳатдан текширилувчи ва психолог-тадқиқотчи жараёндаги хатолари билан ва текшириш процедураси, методикаларни конструкцияси ўзгаришига боғлиқ

мезонлари мавжуд. Компьютер ёрдамида психологик маълумотларни статистик қайта ишлашдаги хатолар сонини пасайтирди. Аммо эмпирик маълумотларни киритиш, формаллаштириш (ишончлилик интервали ва ҳисоблардаги хатолар) хато-нуқсонлар ва иккиламчи ахборотларни сақлаш (маълумотлар базасини ишлаб чиқиш муаммоси), психологик маълумотларни талқин этиш ва коррекциялаш, шунингдек, ЭҲМ ёрдамида тестлаштиришнинг боришида мотивациялари динамикасини ҳисобга олиш муаммолари мавжуд.

Назорат саволлари::

1. Тестларни компьютерлаштиришга зарурат нима?
2. Компьютерлаштиришдаги илк психологик масалалар қандай бўлган?
3. Тестларни компьютерлаштириш қандай босқичларга эга?
4. Тестларни компьютерлаштириш билан боғлиқ муаммолар.
5. Психик функциялар моделини ясашнинг адекват ўлчамларини имконияти мавжудлиги деганда нима тушунилади?
6. Автоматлаштирилган ва бланкли тестларни ўзига хослиги нималарда?
7. Компьютерлаштирилган тестларда стимулларни идрок қилишдаги ўзгариш нима?
8. Тестларни компьтерлашдаги технологик муаммолар нимадан иборат?

Тавсия қилинадиган адабиётлар рўйхати:

1. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. Учебник для вузов. -Спб.:Питер, 2007.-352 с.
2. Войтов А. Г. Тестология гуманитариям. Теория и практика учебного тестирования. 2-е перераб. изд., руководство педагогам гуманитарных, социальных и экономических наук; уч. пособие для студ. педвузов; – М.: 2005. - с. 401
3. Войтов А.Г. Тестология. М.: Эндемик, 2004, 220 с.

4. Носс И.Н. Руководство по психодиагностике. –М.: Изд-во Институт психотерапии, 2005.-688с.
5. Расулов А.И.Психодиагностика.-Т., “Mumtoz so’z”, 2010.-169 bet

5-БОБ. ТЕСТЛАШТИРИШНИНГ ИЖТИМОИЙ ВА ЭТИКАВИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Режа:

1. Психологик тестлаштириш ва психологик баҳолашнинг этикавий масалалари.
2. Тестлардан фойдаланувчиларнинг касбий компетенцияси.
3. Шахснинг дахлсизлигини таъминлаш. Конфеденциаллик.

Тест текширув натижаларига асосланиб, психопрофлактик ва психокоррекцион усуллар танланади ҳамда амалда тадбиқ этилади. Тест текширувлар жуда қийин иш бўлиб, психологдан катта масъулият талаб этади. Тест текширувда йўл қўйиладиган хато педагогик муаммолар ечимини анча чигаллаштириб, психологик ёрдам кўрсатишда чекланишларга олиб келиши мумкин. Таълим муассасаларида, айниқса, касб-ҳунар коллежларида психологик хизмат кўрсатадиган психолог-ходим бу масалага жиддий эътибор қаратиши зарур. Бунинг ўзига хос сабаблари бор, албатта. Охирги ўн йилликда теста таълимда кенг қўлланилмоқда, психологик хизмат кўрсатишда унинг натижларига таянилмоқда.

Бундан ташқари, кейинги йилларда деярли барча таълим муассасаларида амалиётчи психолог лавозими ташкил этилди. Бироқ кадрларнинг етишмаслиги сабабли айрим таълим муассасаларида малака оширмаган, қайта тайёрловдан ўтмаган ёки қисқа муддатли оддий курсларда таҳсил олган шахслар психолог лавозимида фаолият кўрсатмоқдалар. Уларнинг таълим муассасасидаги психологик муаммоларни ҳал этишга уринишлари ижобий ҳол. Аммо теста бўйича етарлича билимга ва амалий психологик тажрибага эга бўлмаслик ўз фаолияти натижаларига ишончсизлик туғдириши мумкин. Зеро, тест тадбирларни ўтказишнинг ўзига хос талаблари мавжуд. Энг биринчи галда мутахассис-психолог касбий-этикавий қоидаларни жуда яхши билиши зарур.

Тўғри, республикамиз таълим муассасаларида психологик хизмат кўрсатиш бўйича махсус Низом ишлаб чиқилган бўлиб, унда таълим муассасаси психологининг асосий вазифалари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари қайд этилган. Лекин биргина расмий ҳужжат — Низомга таяниб ишлаш билан ижобий натижаларга эришиб бўлмайди. Тест текширувларда касбий тайёргарлик ва мутахассислик бўйича чуқур билим ва педагогик маҳорат касбий фаолият учун асосий мезон ҳисобланади.

Беморни тиббий текширувдан ўтказиш ёки унга ташхис қўйишда врачдан қанчалик масъулият талаб этилса, тест текширувлар ўтказишда психологдан ҳам шунчалик катта масъулият талаб этилади. Негаки таълим тизимида тест тадбирларни тўғри ташкил этиш мутахассислар фаолият йўналишини тўғри белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

Жаҳон психологияси тажрибалари кўрсатадики, теста ва психологик тестлар билан шуғулланишда маълум стандартлар ва кодексларга амал қилинади. Ушбу стандарт ва кодексларга кўра, тест методика натижаларини шарҳлаш учун психолог масъулдир. Агар психадиагностик текширув натижасида текширилган шахс бирор маънавий ёки моддий зарар кўрса, психолог жавобгар ҳисобланади. Бундан кўринадики, психолог-психодиагност ўзининг касбий ҳуқуқига эга. Улар касбий-этикавий тамойилларни доимо ёдда тутиши ва уларга амал қилиши лозим. Биз тақдим этаётган касбий-этикавий тамойиллар фақат мутахассис-психологлар учунгина эмас, балки таълим муассасаси раҳбари, педагоглар учун ҳам мўлжалланган. Касбий фаолият жараёнида ушбу касбий-этикавий тамойилларга амал қилиш фойдадан холи эмас.

Тест методикалардан фойдаланишда махсус тайёргарликка эга бўлиш. Ушбу тамойилга кўра, тест методикаларни амалий қўллаши учун мутахасис-психолог етарлича касбий тайёргарликка ва психологик билимга эга бўлиши зарур. Чунки ундан таълим муассасаси муаммосидан келиб чиққан ҳолда теста методикаларини танлай билиш, уларни тўғри татбиқ этиш ва натижаларни ҳаққоний таҳлил этиш талаб этилади. Масалан,

маънавий ривожланишдан орқада қолган ўқувчилар билан шуғулланувчи психолог нафақат теста методикаларини, балки ўқувчиларда кузатиладиган номукамаллик даражаларини ҳам билиши лозим бўлади. Шунингдек, психолог танланган методикага алоқадор бўлган илмий адабиётларни, методиканинг техник кўрсаткичларини, яъни ишончлилиги, валидлиги, ҳаққонийлиги ва меъёрларнинг кафолатланганлигини баҳолай олиш қобилиятига эга бўлиши керак.

Касбий сирларни сақлаш. Ушбу тамойилга кўра, танлаган методикалар моҳияти бошқаларга овоза қилинмаслиги ва улардан ғайри инсоний мақсадларда фойдаланилмаслик керак. Касбий сирни сақлаш психологнинг нуфузи ва обрўсини таъминлайди, шу билан биргаликда теста методларини тўғри ва аниқ қўллашга хизмат қилади, ташқи аралашувларга йўл қўйилмайди. Теста методларидан муҳим бўлмаган масалаларда фойдаланиш ёки уларни мутахассис бўлмаган шахсларнинг қўллаши фанда ёлғон маълумотларнинг кўпайишига олиб келиши мумкин. Демак, таълим муассасасида ташкил этиладиган тест текширувларни ўтказишда ушбу тамойил психологнинг диққат марказида бўлиши лозим.

*Шахс ҳуқуқларини таъминлаш***.** Бу — психологиядаги мураккаб масалалардан бири. Қатор тестлар шахснинг ҳиссий ва мотивацион соҳаларини, барқарор ҳолатлари, ички кечинмалари (установкалари)ни ўрганишга қаратилган бўлади. Бунда шахснинг ўзи хоҳламаган ёки англаб етмаган хусусиятлари аниқланиши мумкин. Бундай ҳолда шахснинг маънавий зарар кўришига йўл қўйилмаслиги керак. Шунинг учун текширилувчи шахс текшириш натижалари бўйича ким ва қандай қарор қабул қилиниши ҳақида огоҳлантирилиши, яъни уни тест синовидан ўтказиб, сирларини барчага ошкор қилмаслик керак. Агар текширилувчи балоғатга етмаган бўлса, унинг ота-онаси тест натижаларидан хабардор бўлиши керак. Ушбу касбий-этикавий тамойилга кўра, тест текширувда иштирок этаётган шахс ҳуқуқлари ва сирлари ҳимоя қилинади. Бу гарчанд

психолог ишини мураккаблаштирса-да, лекин унинг касбий тайёргарлигига талабни кучайтиради.

*Ҳаққонийлик***.** Бу тамойилга кўра, психолог текширишлар ўтказиш жараёнида текширилувчи шахсига у ёки бу даражада (ижобий ёки салбий) таъсир ўтказмаслиги керак. Тест ўтказиш жараёнида унга нисбатан симпатия ёки антипатияга йўл қўйилмаслиги, муносабатлар самимий ва холис бўлиши лозим. Унга хайрихоҳ муносабатда бўлиб, бирор тест саволи жавобини айтиб юбормаслик талаб этилади. Мабодо синалувчи тест йўриқномасини тушунмасдан топшириқларни бажарган бўлса, уни тузатиш юзасидан кўрсатма бериш мумкин.

Конфиденциаллик. Текширув натижалари сир сақланиши ва улардан тегишли шахслар (психологлар, педагоглар, ота-оналар) фойдаланиши зарур. Текшириб кўрилган ўқувчининг розилиги асосида текширув натижалари бошқаларга маълум қилиниши мумкин. Агар ўқувчи тестдан паст натижа олган бўлса, психолог бу ҳақда унинг ота-онасига дарҳол маълум қилмаслиги, баклки кейинроқ олинган натижалар учун унинг зинҳор айби йўқлигини тушунтириши лозим. Энг муҳими, тестдан паст натижа олгани учун ўқувчининг ота-онаси томонидан жазоланишига йўл қўймаслиги керак. Агар ўқувчи олган натижалар уни огоҳлантирмасдан ота-онаси ёки ўқитувчига тақдим этилса, психолог хатога йўл қўйган ҳисобланади. Маълумотлар кимга тақдим этилиши ҳақида ўқувчи (ёки текширувдан ўтган шахс) хабардор бўлиши шарт.

*Текширув натижаларини психопрофлактик изоҳлаш***.** Ушбу касбий-этикавий тамойилга кўра, агар текширилувчи шахс ҳақида тақдим этилган далилий материаллардаги маълумотларга тузатиш киритиш ёки уларни аниқлаштириш талаб этилса, текширилувчининг ўзи натижалар мазмуни бўйича шарҳ бериши мумкин Масалан, таълим муассасасида ўқувчи ҳақидаги текширув натижалари ўқитувчи томондан сўралмаса, ёки аксинча, ушбу маълумот ошкор қилинган ҳолда ўқувчининг психологик ҳолатида

салбий ўзгаришлар юз бериши мумкинлигини психолог билса, у ўқувчи ҳақидаги маълумотларни ўқитувчига умуман тақдим этмаслиги керак.

Юқорида билдирилган мулоҳазаларга таяниб айтиш мумкинки, тест ишларни ташкил этишда психолог бир қанча талабларга амал қилиши лозим:

Биринчидан, психолог дифференциал психометриянинг асосларини ва психологик адабиётларни таҳлил этиш методларини, умумий назарий-методологик тамойилларни амалий қўллашни билиши ва уддалаши лозим.

Иккинчидан, ахборот маълумотлар банкини ва тест воситалари банкини яратиши зарур.

Учинчидан, тест текширувлар ўтказувчи психолог тест маълумотлари асосида қабул қиладиган қарори, қўлланилган методиканинг валидлигини ва ташхиснинг зарурий ишончлилик даражасини таъминлаш учун масъул.

Тўртинчидан, психолог тестанинг комплекс методикасини ишлаб чиқишда диагностиканинг юқори самарадорлигига асосланиши, тегишли соҳада қўлланиладиган усулларни такомиллаштириш бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб бориши керак.

Бешинчидан, диагностик иш жараёнида тест методикаларни стандартлаштириш талабларига риоя этиши, олинган маълумотларни қайта ишлаши ва талқин қилиши керак.

Олтинчидан, психологдан методик воситалардан тўғри фойдаланиш, психологик ахборотларнинг конфиденциаллигини таъминлаш, шуниКасбий йўналишдаги фанларни ўрганиш, ишлаб чиқариш таълими бўйича ўтказилган амалий ишлар (айниқса, юқори курсларда) ўқувчиларнинг умумтаълим фанлари бўйича олган билимларини мустаҳкамлайди, уларни тўлдиради ва чуқурлаштиради.

Назорат саволлари::

1. Касбий этикавий тамойиллар нима?
2. Касбий этикавий тамойилларнинг қандай кўринишлари мавжуд?

3. Тест методикалардан фойдаланишда махсус тайёргарликка эга бўлиш тамойили нима?
4. Касбий сирларни сақлаш тамойили нима?
5. Шахс ҳуқуқларини таъминлаш тамойили моҳиятини қандай тушуниш мумкин?
6. Ҳаққонийлик тамойилини моҳиятини изоҳланг?
7. Конфиденциаллик тамойилининг асосий хусусияти нима?
8. Текширув натижаларини психопрофлактик изоҳлаш нима?

Тавсия қилинадиган адабиётлар рўйхати:

1. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. Учебник для вузов. -Спб.:Питер, 2007.-352 с.
2. Войтов А. Г. Тестология гуманитариям. Теория и практика учебного тестирования. 2-е перераб. изд., руководство педагогам гуманитарных, социальных и экономических наук; уч. пособие для студ. педвузов; – М.: 2005. - с. 401
3. Войтов А.Г. Тестология. М.: Эндемик, 2004, 220 с.
4. Носс И.Н. Руководство по психодиагностике. –М.: Изд-во Институт психотерапии, 2005.-688с.
5. Расулов А.И.Психодиагностика.-Т., “Mumtoz so’z”, 2010.-169 б.

ГЛОССАРИЙ

Адолатлилик-яхши тест барча текширилувчилар учун бир хил шарт-шароит қўйилиши.

Баҳоларнинг миқдорий дифференциаллашган характерга эгалиги- Тест шкалалари ва стандартлашганлик унинг аниқловчи инструменти саналади ҳамда ўлчанаётган хусусиятни миқдорий баҳолаш имконини бериш.

Вазиятли тестларда эса теширилувчилардан мураккаб социал вазиятлардаги хулқ-атвор, воқеликка яқин тимсолларини танлаш таклиф этилади. Бу орқали шахснинг асоциал хулқга мойиллиги, ҳаракат ва қарорларидаги барқарорлик диагноз қилинади.

Вақтнинг қатъий белгиланганлиги. Бу шартнинг моҳияти шундан иборатки, ўйлаш учун 2 дақиқадан ортиқ вақт талаб этиладиган тест саволлари бўлмаслиги лозим. Бирқанча хорижий тест топшириқларини таҳлил этилганда, математика бўйича 65 секунд, тил ва адабиёт бўйича 32 секунд, ижтимоий ва табиий фанлар бўйича 41 секунд, далиллар ва иборалар учун 20-25 секунд, чизмалар учун 90 секунд, шаклларни аниқлаш учун 90-120 секунд вақт ажратилиши маълум бўлди.

Валидлик- бу тестларнинг иккинчи психометрик талаби бўлиб психодиагностикада турлича изоҳланади. Валидлик методиканинг сифатини ҳамда ўрганилган хусусият маъсуллиги ва баҳолаш, нимани ўрганишга қодирлигини изоҳловчи тушунчадир.

Вариативлик. Ўқув материалидаги маълум бир мавзуни ўзлаштиришни назорат қилиш учун мантиқий фикр баёни, синтактик тузилиши, морфологик белгилари ёки мураккаблик даражасига кўра турлича бўлган, лекин битта ўқув материалига тегишли тест саволлари тузиш мумкин. Бу бир ўқув мақсадига эришиш ёълида топшириқлар туркумини яратиш имконини беради (инвариант тестлар). Шу боис компютер тест тизими топшириқларнинг вариативлик хусусиятига

асосланган. Бунда компютер навбатлаги топшириқни аввалги саволга берилган жавобга кўра танлайди.

Виждонлилик шахсни ижтимоий норма ва этика талабларига ҳурматини, ўзини -ўзи назорат қилиши, виждони ва умуминсоний қадриятларга муносабатини белгилади).

Депрессия- шахсдаги салбий эмоционал фонни, мотивациясидаги ўзгаришларни, когнитив (билиш) тасаввурлари ва хулқидаги умумий пассивликни ифодалайди.), виждонлилик.

Изчиллик. Тестдаги топшириқлар маълум бир фанга таалуқли, умумий билим моҳиятига кўра ўзаро боғлиқ бўлиши лозим. Изчиллик айни бир топшириқ жавобини умумий тест натижаларига нисбатан муносабатида (коррелятив) кўринади.

Илмий аниқлик. Тестга мушоҳада, билим орқали асослаш мумкин бўлган ҳаққоний маълумотлар киритилади. Фандаги мунозарали қарашларни тест саволларига киритиш тавсия этилмайди. Тест топшириқлари табиати асосан, аввалдан маълум, аниқ жавоб беришни тақозо этади.

Индивидлик-ижтимоий меъёрий вазиятларга маълум нисбийлик берувчи ҳаётий фаолият тажрибасини шартлайди.

Индивидуал ёндашувнинг йўқлиги -тест ёппасига ўтказишга анча қўл келганлиги сабабли, унда индивидуал характердаги жиҳатлар эътибордан четда ҳам қолиб кетади.

Инновация- лотинча сўз бўлиб, “янгилик киритаман” маъносини билдиради.

Интеграция - қандайдир қисмларни бир бутунга бирлаштириш, ниманингдир таркибига кириш (иқтисодий интеграция, илмий интеграция).

Интеллект - шахснинг янги билим ва кўникмаларни тез ва осон

***Интеллект тестлари*-инсоннинг** ёш жиҳатдан интеллектуал ривожланганлигини ўлчашга мўлжалланган тестлардир. Кўпроқ интеллект билан ҳолатда индивидуалликнинг ҳамма турлари эмас, балки билиш жараёнлари ва функцияларига боғлиқ муносабатлар (тафаккур, хотира, диққат ва идрок) инобатга олинади.

Интроверсия шахснинг ижтимоий муносабатларга боғланиши.

Ихчамлик. Тест топшириқларининг матни чўзилиб кетмаслиги, қалаштириб ташланмаслиги лозим. Мураккаб кўламли ўқув саволини ўзлаштиришни аниқлаш зарур бўлган ҳолларда, уни бир қанча иҳчам тест топшириқларига бўлиб тузилгани маъқул.

Ишончлилик – бу проектив тестлар учун ҳам қўлланиладиган психометрик талаб бўлиб, агар бунга эътибор берилмаса, натижалар интерпритациясини тўхтатиб қўйиш мумкин. Агар тест натижалари талабга жавоб бермаса, ретест ўтказиш талаб этилади. ТАТ методикасида айниқса ўтказилган сана ва жавоблар протоколи аниқ солиштирилиши ҳам самара бериши мумкин. Ранглар индекси хам ҳисобга олинади.

Ишончлилик шароитларини бўлмаслиги-тест процедураларининг расмийлик характерига эга эканлиги, психологни унинг муаммосига шахсан қизиқишига нисбатан ишончсизликни олиб келади.

Касбий сирларни сақлаш. Ушбу тамойилга кўра, танлаган методикалар моҳияти бошқаларга овоза қилинмаслиги ва улардан ғайри инсоний мақсадларда фойдаланилмаслик керак. Касбий сирни сақлаш психологнинг нуфузи ва обрўсини таъминлайди, шу билан биргаликда теста методларини тўғри ва аниқ қўллашга хизмат қилади, ташқи аралашувларга йўл қўйилмайди. Теста методларидан муҳим бўлмаган масалаларда фойдаланиш ёки уларни мутахассис бўлмаган шахсларнинг қўллаши фанда ёлғон маълумотларнинг кўпайишига олиб келиши мумкин. Демак, таълим муассасасида ташкил этиладиган тест текширувларни ўтказишда ушбу тамойил психологнинг диққат марказида бўлиши лозим.

Катартистик мазмунли проектив тестларга ўйин фаолияти билан белгиланадиган тестлар киради.

Компьютерлаштириш имконияти-оммавий тест тадбирларини ўтказишда унинг натижаларини қайта ишлаш ва вақт тежамкорлигини оширишга ёрдам беради.

Конституциявий характердаги проектив методикалар инсонлар ва ҳайвонлар фигуралари, моделлари орқали шахс хусусиятларини таҳлил этади.

Конфиденциаллик. Текширув натижалари сир сақланиши ва улардан тегишли шахслар (психологлар, педагоглар, ота-оналар) фойдаланиши зарур. Текшириб кўрилган ўқувчининг розилиги асосида текширув натижалари бошқаларга маълум қилиниши мумкин. Агар ўқувчи тестдан паст натижа олган бўлса, психолог бу ҳақда унинг ота-онасига дарҳол маълум қилмаслиги, баклки кейинроқ олинган натижалар учун унинг зинҳор айби йўқлигини тушунтириши лозим. Энг муҳими, тестдан паст натижа олгани учун ўқувчининг ота-онаси томонидан жазоланишига йўл қўймаслиги керак. Агар ўқувчи олган натижалар уни огоҳлантирмасдан ота-онаси ёки ўқитувчига тақдим этилса, психолог хатога йўл қўйган ҳисобланади. Маълумотлар кимга тақдим этилиши ҳақида ўқувчи (ёки текширувдан ўтган шахс) хабардор бўлиши шарт.

Қобилият тестлари. Текширилувчининг бирон бир соҳа-математика, техника, адабиёт, бадиий фаолиятнинг ҳар хил турлари бўйича билим, кўникма, малакаларини эгаллашдаги имкониятларини баҳолаш учун мўлжалланган тестлардир.

«Кўр-кўрона» хатога йўл қўйиш хавфи- йўриқномаларни тушунмасдан жавоб беришга тўғри келиб қолиши.

Маиший номланиш –сўровнома факторларини умум учун қўл келадиган тарзда факторларни аташда қўлланилади. Бу эса психологларни мутахассис бўлмаганлар билан мулоқоти учун фойдаланилади. Масалан, А фактор-«илиқлик-совуқлик» (аффектотимия-сизотимия), С-фактор

«эмоционал барқарорлик-беқарорлик» («Мен» кучи-«Мен»нинг кучсизлиги).

Материалнинг аҳамиятлилиги. Тест саволларига ўқув материалининг энг муҳим, асосий қисмларини киритиш лозим. Тестда топшириқлар сони одатда чекланган бўлади. Бинобарин, тўғридан-тўғри қўйилаётган масалада барча мавзулар тўлиқ қамраб олинмаган бўлиши мумкин. Талабанинг умумий ҳолатдан хусусий хулосага келиши (дедуктив) ва аксинча, айрим далиллардан умумий хулосалар (индуктив) чиқара олиши, унинг назарий қоидаларни алоҳида холатларда қўллашни нечоғлик ўзлаштириб олганини, тафсилотларни билиши эса назарий асосларни тушунтира олиш қобилиятларини кўрсатади.

Метод- юнонча сўз бўлиб,йўл, усул, ҳаракат усули маъносини билдиради.

Методология (фанда) - илмий тадқиқотда фойдаланиладиган методлар мажмуи; олимнинг назарий ва амалий фаолиятини ташкил этиш ва тузиш усуллари ҳақидаги таълимот.

Муомалага киришимлилик (мулоқотмандлик шкаласи шахснинг мулоқот жадаллиги ва кўламини белгилайди).

Назария (илмий) - воқеликнинг у ёки бу соҳасидаги қонуниятлар ҳақида яхлит тасаввур берувчи илмий билимни ташкил этиш шакли.

Назокатлилик шахснинг маданият ва жамият кўрсатмаларига назокатлилик билан ёндашиши ўз ифодасини топади) киради.

Невротизм-шахснинг эмоционал беқарорлиги, безовталаниши, ўзига паст назар билан қараши, вегетатив бузилишларини тавсифловчи ҳолатдир.),

Ноадекват мураккаблик индивидуал ёндашувнинг йўқолиши-баъзан юқори маълумотли даражасида тузилмаган тестларда ҳаддан ортиқ мураккаблик ёш хусусиятларига таъсир этади.

Оптимал мақбул мураккаблик-профессионал тарзда тайёрланган тест топшириқлари оптимал мураккабликка эга бўлдаи. Бунда ўрта синалувчи максимал миқдордаги баллнинг 50 фоизини тўплай олиши керак.

Педагогик тест — бу ўқувчиларни ўзлаштирганлигини тест топшириқлар тизимидан ташкил топган, тестни ўтказиш, қайта ишлаш ва натижаларни таҳлил қилиши стандартлашган баҳолаш воситасидир

Педагогик тестлар таълим-тарбия жараёнида билимлар даражасини аниқлайди. Педагогикада қўлланадиган тестлар предмет тестлари деб аталади.

Педагогик тестлаштириш-педагогик тестларни қўллаш орқали ўқувчиларнинг билимини ўлчаш шакли. У ўзида текширилувчини ўзлаштирганлик даражасини баҳолашга мўлжалланган , хусусий тестлаштириш ва натижаларни қайта ишлашга асосланган сифатли тестларни тайёрлашни мужасамлаштирган.

Предмет тестлари ҳар бир предметдан ўқувчиларнинг билимларини мустаҳкамлаш, умумлаштириш, системалаштириш, ўзлаштириш даражасини аниқлаш ва баҳолаш мақсадларига қаратилиши мумкин.

Профанация хавфи-бу сўз маъносини ифодалашда ҳосил бўладиган эффект.

Психик беқарорлик - (психик беқарорлик шкаласи шахсдаги невротизм, психотизм, депрессияни мужассамлаштирб, психик беқарорликни умумий тарзда баҳолашга ёрдам беради), асоциаллик (12) ***Аасоциаллик*** ёрдамида шахснинг ижтимоий кўникиши баҳоланади), интроверсия

Психологик адекватлиги- бу оптиал мураккаблигини муҳим психологик сабаби ҳисобланади. Стрессга чидамлилик,

Психологик тестлар — шахснинг психологик хусусиятларини, унинг интеллектуал томонларини ўрганади ва аниқлайди.

Психотизм-шахснинг хулқ-атворига мутаносиблигини текширишга қаратилган.

Самарадорлик (кумулятивлик). Самарадорлик тест топшириқларининг борган сари мураккаблашиб боришини назарда тутади. Бу қатъий талаб эмас. Чунки, замонавий компютер тест тизимида талабага навбатдаги тест топшириғи, аввалгисини қандай ечганига қараб берилади. Яъни аввалги саволга нотўғри жавобдан сўнг, унга нисбатан мураккаб бўлмаган тест топшириқлари берилиши мумкин.

Сензитивлик- шахснинг эмоционал кечинмалардаги нозик томонларни тафсилотини аниқлашга мўлжалланган.

Ситуатив омиллар-бу тестларда қўлланган вазият, ўзидаги кечинма, қабул қилинмаган стимул, шу билан бирга тестга ойдинлик киритувчи ҳар бир четда қолган ҳолатлар. Охирги қилинадиган иш бу,аниқ жавобларни текшириб,назарий ориентация олиш ва гипотеза қилиш,қолаверса, ўз кечинмалари билан солиштириш, ўз навбатида шахсни динамик структурасини аниқлашдир.

Социологик тестлар — шахснинг ижтимоий томонларини ўрганади ва аниқлайди

Сўровномалар: шундай психодиагностик методикалри сараси ҳисобланадики, текширилувчининг сўзлари орқали савол ва тасдиқ кўринишда маълумотлар олишга асосланган топшириқлардан иборат.

Текширув натижаларини психопрофлактик изоҳлаш. Ушбу касбий-этикавий тамойилга кўра, агар текширилувчи шахс ҳақида тақдим этилган далилий материаллардаги маълумотларга тузатиш киритиш ёки уларни аниқлаштириш талаб этилса, текширилувчининг ўзи натижалар мазмуни бўйича шарҳ бериши мумкин Масалан, таълим муассасасида ўқувчи ҳақидаги текширув натижалари ўқитувчи томондан сўралмаса, ёки аксинча, ушбу маълумот ошкор қилинган ҳолда ўқувчининг психологик ҳолатида

салбий ўзгаришлар юз бериши мумкинлигини психолог билса, у ўқувчи ҳақидаги маълумотларни ўқитувчига умуман тақдим этмаслиги керак.

Тест методикалардан фойдаланишда махсус тайёргарликка эга бўлиш. Ушбу тамойилга кўра, тест методикаларни амалий қўллаши учун мутахасис-психолог етарлича касбий тайёргарликка ва психологик билимга эга бўлиши зарур. Чунки ундан таълим муассасаси муаммосидан келиб чиққан ҳолда теста методикаларини танлай билиш, уларни тўғри татбиқ этиш ва натижаларни ҳаққоний таҳлил этиш талаб этилади. Масалан, маънавий ривожланишдан орқада қолган ўқувчилар билан шуғулланувчи психолог нафақат теста методикаларини, балки ўқувчиларда кузатиладиган номукамаллик даражаларини ҳам билиши лозим бўлади. Шунингдек, психолог танланган методикага алоқадор бўлган илмий адабиётларни, методиканинг техник кўрсаткичларини, яъни ишончлилиги, валидлиги, ҳаққонийлиги ва меъёрларнинг кафолатланганлигини баҳолай олиш қобилиятига эга бўлиши керак.

Тестология-(от англ. test —текширув, синов, греч. logos — билим) — сифатли ва илмий асосланган диагностик методиклар яратиш ҳақидаги фанлараро фандир Психологияда ушбу фан кўпроқ дифференциал психометрика фани билан боғланиб кетади. Аммо тестология предмети ва методлари психология чегарасидан ташқарига чиқади. У фаннинг бошқа тармоқлари ва амалий соҳаларида қўлланилади:педагогика, медицина, техника, менеджмент (касбий саралаш). Аммо уларнинг бир бири билан боғловчи умумий жиҳатлар мавжуд. Бу тестнинг хусусиятлари билан боғланиб кетади. валидлик, ишончлилик, эффективлик ва бошқалар.

Техник номланиш- сўровнома факторларини психологлар учун мўлжалланган бўлиб, факторларни илмий белгиланган аҳамиятини ифодалаш учун қўлланилади. Кўпинча техник атамаларда акрономик номланиш: сизотомия, циклотимия, sugency, eksvia-invia ва бошқалар.

Тобелик- (ж***уръатсизлик, уятчанлик шкаласи*** бу журъатсизлик, кучсизлик ва шахслараро муносабатдаги чекланганликни характерлайди).

Турғунлик-шахс хулқ-атворининг вазминлашганлиги ва ижтимоийлашганлиги мужассамлашган).

Умумий фаоллик -(у***мумий фаоллик*** шкаласи шахснинг кучи, қуввати ва умумий фаоллик даражасини ўлчовчидир).

Ҳаққонийлик. Бу тамойилга кўра, психолог текширишлар ўтказиш жараёнида текширилувчи шахсига у ёки бу даражада (ижобий ёки салбий) таъсир ўтказмаслиги керак. Тест ўтказиш жараёнида унга нисбатан симпатия ёки антипатияга йўл қўйилмаслиги, муносабатлар самимий ва холис бўлиши лозим. Унга хайрихоҳ муносабатда бўлиб, бирор тест саволи жавобини айтиб юбормаслик талаб этилади. Мабодо синалувчи тест йўриқномасини тушунмасдан топшириқларни бажарган бўлса, уни тузатиш юзасидан кўрсатма бериш мумкин.

Ҳаракат тестлари- аниқ тузилган профедуралардан иборат, нисбатан оддий тўғри жавобни тақдим этиладиган топшириқлардан иборат бўлади: Уиткининг яширинган фигуралар тести, Лачинснинг ригидлик тести.

Шахс ҳуқуқларини таъминлаш. Бу — психологиядаги мураккаб масалалардан бири. Қатор тестлар шахснинг ҳиссий ва мотивацион соҳаларини, барқарор ҳолатлари, ички кечинмалари (установкалари)ни ўрганишга қаратилган бўлади. Бунда шахснинг ўзи хоҳламаган ёки англаб етмаган хусусиятлари аниқланиши мумкин. Бундай ҳолда шахснинг маънавий зарар кўришига йўл қўйилмаслиги керак. Шунинг учун текширилувчи шахс текшириш натижалари бўйича ким ва қандай қарор қабул қилиниши ҳақида огоҳлантирилиши, яъни уни тест синовидан ўтказиб, сирларини барчага ошкор қилмаслик керак. Агар текширилувчи балоғатга етмаган бўлса, унинг ота-онаси тест натижаларидан хабардор бўлиши керак. Ушбу касбий-этикавий тамойилга кўра, тест текширувда иштирок этаётган шахс ҳуқуқлари ва сирлари ҳимоя қилинади. Бу гарчанд психолог ишини мураккаблаштирса-да, лекин унинг касбий тайёргарлигига талабни кучайтиради.

Шахслилик тестлари: Психик фаолиятнинг эмоционал-иродавий компонентларини ўрганишга мўлжалланган-қизиқиш, йўналиш, эмоция, муносабат, ҳамда индивиднинг маълум вазиятлардаги хулқ-атвори хусусиятларини ўрганишга мўлжалланган психодиагностик методикалар саналади. Шундай қилиб, шахслиликт тестлар тешириluвчининг интеллектуал намоён ўлишини диагноз қилади.

***Шахслилик тестлари*:** Психик фаолиятнинг эмоционал-иродавий компонентларини ўрганишга мўлжалланган-қизиқиш, йўналиш, эмоция, муносабат, ҳамда индивиднинг маълум вазиятлардаги хулқ-атвори хусусиятларини ўрганишга мўлжалланган психодиагностик методикалар саналади. Шундай қилиб, шахслиликт тестлар тешириluвчининг интеллектуал намоён ўлишини диагноз қилади.

Шахслилик-ўзининг хулқ-атворини лойиҳалаш ва таҳлиллаш асосида ички муҳитини шартлайди.

Экспрессив характерли проектив тестлар тезкор маьлумот олишни ифодалаб, бу графалогияда ҳам кенг қўлланиладиган усул саналади.

***Эришганлик тестлари*:** таълим , умумий ва касбий тайёргарлик жараёнига мос равишда инсоннинг билим, кўникма ва малакаларни эгаллаганлигини баҳолашга мўлжалланган тестлар.

Эстетик таъсирчанлик (эстетик таъсирчанлик эса шахснинг эстетик ва бадиий қадр-қимматларга сезгирлигини аниқлайди).

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М.Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак.-Тошкент., “Ўзбекистон” нашриёти.-2017.-104 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ /Ш.М. Мирзиёев. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2016. -56 б.

3. Мирзиёев Ш. М.Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабр /Ш.М.Мирзиёев. – Тошкент : “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги ПҚ-4319-сон қарори: Олий таълим муассасаларига тест синовлари орқали қабул қилиш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 07.06.2019 йилдаги 472-сон, Манба: ҚҲММБ, 08.06.2019 й., 09/19/472/3253-сон

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 14 майдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Давлат тест маркази ташкил этиш тўғрисида” ги 258-сонли қарори

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 июндаги 293-сонли «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори.

1. Временные государственные требования к минимуму содержания профессиональной образовательной программы и уровню подготовки лиц при получении дополнительной квалификации "Тестолог (специалист в области педагогических измерений)". Министерство образования Российской Федерации. Москва, 2000г., 14 стр.

2. Абт Л. Теория проективной психологии // Проективная психология / Пер. с англ. -М: ЭКСМО-Пресс, 2000. - С. 30-54.

3. Аванесов В.С. Композиция тестовых заданий. Учебная книга.изд., доп. – М.: Центр тестирования, 2002. – 240 с.

4. Анастази А., Урбина С. Психологическое тестирование. -Спб.:Питер, 2003.-688 с.

5. *Беллак Л.* О проблемах концепции проекции // Проективная психология / Пер. с англ. - М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. - С. 10-29.

6. Бодалев А.А. Столин В.В. Аванесов В.С. Общая психодиагностика

7. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов. — СПб.: Питер,2006. — 351 с:

8. Бурлачук Л. Ф., Духневич В. Н. Исследование надежности опросника Р. Кэттелла 16 PF // Психологический журнал. - 2000. - Т. 21. - № 5. - С. 82-86.

9. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. Учебник для вузов. -Спб.:Питер, 2007.-352 с.

10. Войтов А. Г. Тестология гуманитариям. Теория и практика учебного тестирования. 2-е перераб. изд., руководство педагогам гуманитарных, социальных и экономических наук; уч. пособие для студ. педвузов; – М.: 2005. - с. 401

11. Войтов А.Г. Тестология. М.: Эндемик, 2004, 220 с.

12. Дилео Д. Детский рисунок: диагностика и интерпретация. — М: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. — 272 с.

13. Елисеев О.П. Практикум по психология личности.- -Спб.:Питер, 2002.-512 с.

14. Карелин А.А.Большая энциклопедия психологгических тестов.-М:, -2006.-409 с.

15. Карманов А.А. — «Методика диагностики основных параметров психического состояния тестом Люшера».-М.:-2015.-15 с.

16. Квале С. Исследовательское интервью. — М: Смысл, 2003. — 301 с.

17. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов: введение в психометрическое проектирование.-Киев, 1994.-284 с.

18. Крисилов В.А. Опыт прведения рейтингов украинских и российских вузов /Крисилов В.А., М.Л. Слуцкая // Ранжирование высших учебных заведений: состояние, тенденции, проблемы. Коллективная монография / Под. Ред. В.Н. Бержанского. – Симферополь: ДИАЙПИ, 2007, - С.29-41.

19. Крылов А.А., Маничева С.А. - Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии. -Спб.:Питер, 2005.-560 с.

20. Кэмпбелл Д. Т. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1980. -С. 306-315.

21. Қодиров Б.Р. Иқтидорли болаларнинг бирламчи танлов методикалари.-Т.:"Фан ва технологиялар", 2014.-79 б.

22. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентации (СЖО). 2-е изд. — М.: Смысл, 2000. — 18 с.

23. Майоров А.Н. Теория и практика создания тестов для системыобразования – М.: Интеллектцентр, 2001. – 296 с.

24. Мельников В.М., Ямпольский Л.Т. Введение в экспериментальную психологию личности. М., 1985.-319 с.

25. Метод цветовых выборов представляет собой адаптированный вариант цветового теста Люшера. Макс Люшер - это врач и социолог, доцент кафедры психотерапии швейцарского антропологического института в Базеле-М.:2001.-57 с.

26. Михайлычев Е.А., Норов Ш.К. Дидактические тести в системе много этапного контроля знаний студентов Бухара. Бух.ТИПЛП.1995.-36 с.

27. Носс И.Н. Руководство по психодиагностике. –М.: Изд-во Институт психотерапии, 2005.-688 с.

28. Основы психологии: Практикум/Ред.-сост. Л.Д.Столяренко.- Ростов н/Д: «Феникс», 2004.-704 с.

29. Петрова Е.А. Визуальная диагностика личности в практической деятельности психолога. –М.:РИЦ АИМ,2007.-131 с.

30. Проективная психология: Пер. с англ. - М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000.-715 с.

31. Р. Майкл Фер., Верн Р.Бакарак. Психометрика: введение/пер. с англ. А.С.Науменко, А.Ю.Попова-Челябинский: Издательский центр ЮУрГУ, 2010-445 с.

32. Расулов А.И.Психодиагностика.-Т., “Mumtoz so’z”, 2010.-169 б.

33. Сборник психологических тестов. Часть I: Пособие / Сост. Е.Е.Миронова – Мн.: Женский институт ЭНВИЛА, 2005. – 155 с.

34. Сборник психологических тестов. Часть II: Пособие / Сост. Е.Е.Миронова – Мн.: Женский институт ЭНВИЛА, 2005. – 155 с.

35. Сборник психологических тестов. Часть III: Пособие / Сост. Е.Е.Миронова – Мн.: Женский институт ЭНВИЛА, 2006. – 120 с.

36. Смит Х.Числовые тесты для проверки вашихспособностей: основные приемы –шаг за шагом!-М.: АСТ: Астрель,2005-221 с.

37. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики.-

38. СПб.: Изд-во «Речь», 2000. -440 стр.

39. Тестология бўйича русча-ўзбекча, ўзбекча-русча изоҳли терминологик луғат-минимум / Техника фанлари доктори Б.М.Исмаиловнинг умумий таҳрири остида. Тошкент: Давлат тест маркази, 2005. Рус ва ўзб. тил. – 136 бет.

40. Фарберман Б.Л., Асомов Д.К.Педагогик тестлар ва талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг усули. Т.: РЎУИ. 1995. - 102 б.

41. Червинская К.Р.Компьютерная психодиагностика.-Спб.: «Речь», 2003-336с.

42. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности.-М.:Гуманит. «Владос», 2001-512 с.

43. Шевандрин Н.И.Основы психологической диагностики. В трех частях. Часть 2. -М.:Гуманит.изд.ВЛАДОС,2003.-Ч.2.-256 с.

44. Щекин Г.В. Визуальная психодиагностика.-К.:МАУП, 2001.-616 с.

Электрон манбалар

45. Психологик тадқиқотлар. Илмий электрон журнал. http://www.psystudy.ru/

46. Электрон кутубхона. http://www.koob.ru

47. Психология бўйича материаллар. http://www.psychology-online.net

48. Флогистон. http://flogiston.ru/

49. Психологик кутубхона: http://www.psychol-ok.ru/library.html

ИЛОВА

“Тестология” фанидан магистрлар билимини баҳолаш учун тест топшириқлари

1.Қандай тестлар эришганлик тестлари деб номланади?

a) спорт, касбий ва таълим жараёнидаги ўзлаштиришларни назорат қилиш тестлари

b) шахснинг олдига қўйган мақсадаларга эришганлигини баҳолаш тестлари

c) меъёрий кўрсатикларга эришганликни аниқлаш тестлари

d) ақлий тараққиёт коэффициентини баҳолаш тестлари

2.Педагогик тест турларидан бирини топинг?

a) қисқа танлов тестлари

b) шахс сўровномалари

c) индивидуал тестлар

d) интеллектни ўлчаш тести

3.Тестларнинг шаклига кўра турини топинг?

a) индвидуал тестлар

b) интеллект тестлари

c) қобилият тестлари

d) анкета-сўровнома

4.Тестларнинг шаклига кўра турини топинг?

a) гуруҳий тестлар

b) қобилият тестлари

c) анкета-сўровнома

d) интеллект тестлари.

5.Тестларнинг шаклига кўра турини топинг?

a) оғзаки тестлар

b) интеллект тестлари.

c) қобилият тестлари

d) проектив тестлари

6.Тестларнинг шаклига кўра турини топинг?

a) ёзма тестлар

b) шахс сўровномалари

c) еришганлик тести

d) интеллект ўлчаш тести

7.Тестларнинг шаклига кўра турини топинг?

a) вербал тестлар

b) проектив тестлари

c) психофизиологик тестлар

d) интеллект тестлари.

8.Тестларнинг шаклига кўра турини топинг?

a) новербал тестлар

b) қобилият тестлари

c) интеллект тестлари.

d) проектив тестлари

10.Қобилиятни ўрганиш тестлари қандай тест турига мансуб ?

a) мазмунига кўра ажратилган тест тури

b) чала шаклланган тест тури

c) шаклига кўра ажратилган тест тури

d) психофизиологик тест тури

11.Тестларнинг мазмунига кўра турларини:

a) интеллект, қобилият ва шахслилик тестлари

b) вербал, новербал, гуруҳий тестлар.

c) гуруҳий, индивидуал, вербал тестлар

d) вербал, новербал, оғзаки ва ёзма тестлар

12.Қобилият тестлари нимани баҳолайди ?

a) индивиднинг соҳалар бўйича билим, кўникма, малакаларини ўзлаштириш имкониятини баҳолашга мўлжалланган тестлар

b) шахснинг бирор нарсани бажара олиш имкониятини баҳолашга мўлжалланган тестлар

c) шахснинг эмоционал-иродавий соҳасини ўрганиш тестлари

d) шахснинг туғма қобилияти ва қобилият куртакчаларини ўрганиш тестлари

13.Шахслилик тестлари нимани баҳолайди ?

a) шахснинг психик фаолияти эмоционал-иродавий компонентларини

b) шахснинг мотивациясини

c) шахснинг қизиқишларини

d) шахснинг маънавий-ахлоқий ва маданий шаклланганлик даражасини

14.Тўғри ва нотўғри жавоб вариантларидан иборат тест турини топинг:

a) интеллект тестлари

b) ирода тестлари

c) мотивация тести

d) проектив тести

15.19-асрнинг охирларида қайси мамлакатда тестологик тадқиқотларни мувофиқлаштириш қўмитаси тузилган?

a) АҚШ

b) Россия

c) Англия

d) Германия

16.Шахсни сўровномаларини белгилашнинг техник характери кимлар учун мўлжалланган?

a) мутахассислар учун

b) тестлардан фойдаланишни билмайдиганлар учун

c) мутахассис бўлмаган, аммо тестдан фойдаланишни билувчилар учун

d) бундай сўровномаларни шартли белгилаш мавжуд эмас.

17.Номутахассислар учун сўровномаларни белгилаш қандай номланади?

a) маиший

b) техник.

c) шартли белгилашдан фойдаланилмайди

d) оммабоп

18.Қайси типдаги методикалар чала стандартлаштирилган?

a) проектив методикалар

b) шахслилик сўровномалари

c) шахслилик тестлари

d) интеллект тестлари

19.Ақлий ёш муаммосини тадқиқ этган олимларини аниқланг?

a) А.Бине ва Т.Симон

b) Вебер ва Фехнер

c) Ч.Спирмен ва Л.Трстоун

d) Дж.Кеттелл ва Ч.Спирмен

20.Тестларнинг қандай валидлик турлари мавжуд?

a) концептуал, эмпирик, конкрет, прогностик

b) бир ўлчамли, кўп ўлчамли, сохта

c) репрезентатив, конструктив, комплекс

d) назарий ва амалий масалалар

21.Интеллект коэффициентини фанга олиб кирган олим ким?

a) Штерн В.

b) Сеген э.

c) Ескирол Ж.

d) Кеттелл Дж.

22.Тестларнинг валидлиги деганда, нима тушунилади?

a) тестнинг мўлжалланган хусусиятни ўрганиш имкониятига эгалиги

b) тест топшириқларининг ички мувофиқлик даражасига эгалиги

c) тестларнинг аниқ жавобларга эгалиги

d) тестларнинг бир неча жавоб вариантларига эгалиги

23.Тестларнинг ишончлилиги деганда, нима тушунилади?

a) тест топшириқларининг ички мувофиқлик даражасига эгалиги

b) тестнинг мўлжалланган хусусиятни ўрганиш имкониятига эгалиги

c) тестларнинг аниқ жавобларга эгалиги

d) тестларнинг бир неча жавоб вариантларига эгалиги

24.Тестларнинг ишончлилиги ва валидлиги орасидаги нисбий психометрик тенглик қандай?

a) валидлик ≤ишончлилик

b) валидлик >ишончлилик проектив методикалар

c) валидлик ≥ишончлилик

d) валидлик <ишончлилик

25.Тестларнинг ишончлилигини аниқлашнинг жуфт ва тоқ топшириқ жавобларини таққослаш қоидасидан кўпроқ, қандай тестларда фойдаланилади?

a) интеллектуал тестлар

b) шахс сўровномалари

c) анкета

d) психофизиологик тестлар

26.Тестларнинг ишончлилигини аниқлашнинг қайси қоидасида тестларнинг бир-бирига хос шаклларидан фойдаланиш лозим ҳисобланади?

a) эквивалент вариантидан фойдаланишда

b) жуфт ва тоқ жавоб вариантларини таққослашда

c) ретестда

d) эксперт баҳолаш

27.Тестларнинг ишончлилигини аниқлашнинг қайси қоидасида тестларни қайта ўтказиш лозим ҳисобланади?

a) ретестда

b) эквивалент вариантидан фойдаланишда

c) эксперт баҳолаш

d) жуфт ва тоқ жавоб вариантларини таққослашда

28.Тестларга қўйиладиган талабларни аниқланг?

a) оперативлик, тежамкорлик, оптималлик, ишончлилик

b) профанация, адолатлилик, компютерлаштириш, «кўр-кўроналик»

c) компютерлаштириш, индивидуал ёндашишнинг бўлмаслиги

d) ноадекват мураккаблик, индивидуал ёндашишнинг бўлмаслиги

29.Тестларнинг оперативлик ва тежамкорлиги деганда нима тушунилади?

a) тузилиши ва бажарилиш вақти жиҳатидан қулайлиги

b) топшириқ жавобларининг камлиги ва осонлиги

c) топшириқ вариантлари жавобларининг хилма-хилиги

d) қисқа вақт оралиғида натижаларни аниқлашга эгалиги

30.Тестларни ишончлилигини аниқлаш қоидалари қайсилар?

a) ретест, эквалент вариантидан фойдаланиш, жуфт ва тоқ қатор жавобларини ўзаро таққослаш

b) биография, лонгитюд, сифат таҳлил

c) Р-техника, Р-техника, номотетик ва идеографик

d) “Л”- маълумот, “Қ”-маълумот, «Т»-маълумот

31.Дастлабки шахсни ўрганиш сўровномаси-бу:

a) «Шахс ҳақида маълумотлар бланки»

b) “Шахсни 16 омил ёрдами ўрганиш сўровномаси”

c) ММПИ

d) “Экстраверсия-интроверсия ва нейротизмни ўрганиш сўровномаси”

32.Педагогик тестлаштириш-бу:

a) педагогик тестларни қўллаш орқали таълим олувчиларнинг билимини ўлчаш шакли

b) таълим жараёнининг назорат тури

c) маълум фанлар бўйича билимларни баҳолаш усули

d) фақат билимни баҳолаш усули

33.Тестлар яратилиш тартибига кўра....турларга ажратилади. Нуқталар ўрнига керакли тушунчларни қўйинг

a) стандартлашган , стандартлашмаган

b) ахборот, диагностик, ўргатувчи, мотивацион, аттестацион

c) детерминантлашган, стохастик, динамик

d) анъанавий ва мослаштирилган

34.Педагогикада тестлаштиришнинг ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлган....функцияси мавжуд. Нуқталар ўрнига керакли тушунчаларни қўйинг.

a) диагностик, ўргатувчи ва тарбиявий

b) таҳлил қилувчи, ўргатувчи, тарбиявий

c) ўргатувчи, тарбияловчи, тушунтирувчи

d) тарбияловчи, тушунтирувчи, таҳлил қилувчи

35.Мактаб таълимида илк тестларни ким қўллай бошлаган?

a) Ф. Галтон, 1892

b) А.Бине, 1904

c) В.Штерн, 1911

d) Е.Торндайк ,1874

36.Илк классификацияда америкалик В.А. Макколл тестларни.... ажратди.

Нуқталар ўрнига мос тушунчаларни қўйинг.

a) педагогик ва психологик

b) психологик ва психофизиологик

c) психологик ва техник

d) илмий ва оммабоп

37.Гуруҳий интеллектуал тести ... та субтестдан иборат. Зарур рақамни қўйинг.

a) 7 та

b) 12 та

c) 5 та

d) 8 та

38.Қобилият тестлари намуналари келтирилган жавобни топинг:

a) Векслернинг интеллектнинг ўлчаш шкаласи”, “Мураккаблашиб бориш тести”, “Станфорд-Бинениг ақлий тараққиёт шкаласи”

b) «Арифметик ҳисоб», «Ускуналар шкаласи” , «Координаталар»

c) ”Таълимга қобилиятлиликни аниқлаш” тести, "Фаолиятнинг семантик таҳлили” тести, “Объектни мос тарзда характеристикалаш” тести

d) Миннесотининг кўп омилли шахсни ўрганиў сзровномаси, Ўзаро муносабат сўровномаси, Кейрснинг сўровномаси

39.Эмоционал-иродавий сифатларни баҳолаш тестлари намуналари келтирилган жавобни топинг:

a) “Локус назорат шкаласи”, “Безовталикни намоён бўлиши шкаласи”, “Реактивлик ва шахслилик безовталаниш шкаласи”

b) ”Таълимга қобилиятлиликни аниқлаш” тести, "Фаолиятнинг семантик таҳлили” тести, “Объектни мос тарзда характеристикалаш” тести

c) Миннесотининг кўп омилли шахсни ўрганиў сзровномаси, Ўзаро муносабат сўровномаси, Кейрснинг сўровномаси

d) “Коммуникатив ва ташкилотчилик лаёқати” тести, “Қадриятлар йўналганлиги бирлигини баҳолаш” тести, “Таваккалчилик шкаласи”

40.“Ассоциацияли сўз тести “ қайси проектив методикаларнинг қайси турига мансуб?

a) конститутив

b) интерпретацион

c) экспрессив

d) импрессив

41.“Келлининг техника репертуари панжара “қайси проектив методикаларнинг қайси турига мансуб?

a) семантик

b) интерпретацион

c) экспрессив

d) импрессив

42.Шахслилик мазмунини ифодалаш объектига эмоционал муносабатларни ўрганишга йўналган методикалар ...проектив методикалар.деб номланади.

a) семантик

b) интерпретацион

c) экспрессив

d) импрессив

43.Гапларни, ҳикояларни, тарихни, вазиятларни якунлашга асосланувчи методикалар ...проектив методикалар.деб номланади.

a) аддитив

b) семантик

c) интерпретацион

d) экспрессив

44.Қайси проектив методикаларга бир стимулни бошқасидан устун қўйиши хусусияти хос

a) импрессив

b) семантик

c) интерпретацион

d) экспрессив

45....проектив методикларда эркин ёки тавсия этилган мавзуга расм чизиш тамойилига асосланилади. Нуқталар ўрнига зарур тушунчани қўйинг.

a) экспрессив

b) импрессив

c) семантик

d) интерпретацион

46.... проектив методикларда бирор битта воқеа, ҳодисаларни талқин этиш тамойилига асосланилади. Нуқталар ўрнига зарур тушунчани қўйинг.

a) интерпретацион

b) экспрессив

c) импрессив

d) семантик

47.Структуралашган, стимулларнинг расмийлаштириш, маъно бериш тамойили .... проектив методикасига хос. Нуқталар ўрнига зарур тушунчани қўйинг.

a) конститутив

b) экспрессив

c) импрессив

d) семантик

48.Олинган ахборотларни амалдаги қонунчилик доирасида ҳаракат қилиш ва фойдаланиш... тамойили деб номланади. Нуқталар ўрнига зарур тушунчани қўйинг.

a) этикавий ва ҳуқуқий ваколатга эгалик

b) юқори даражадаги психологик тарғибот тамойили

c) текширилувчининг хотиржамлигни таъминлаш

d) текширувнинг ахлоқий-ижобий самарасини таъминлаш

49.Услубий ва амалий жиҳатдан ишнинг самарадорлигини

таъминлаш ва текширилувчининг психодиагностик баҳолари сифатини ошириш мақсадида психологик ахборотларни алмаштириш... тамойили деб номаланади. Нуқталар ўрнига зарур тушунчани қўйинг.

a) касбий кооперация

b) юқори даражадаги психологик тарғибот тамойили

c) текширилувчининг хотиржамлигни таъминлаш

d) текширувнинг ахлоқий-ижобий самарасини таъминлаш

50.Текширилувчининг хотиржамлигини таъминлаш тамойили мазмуни акс эттирилган жавобни топинг.

a) тестлаштириш жараёни натижаси текширилувчининг психологик ва соматик ҳолати ёмонлашмаслиги, моддий ҳолати ўзгармаслиги, унга зарар етмаслиги керак

b) текширилувчининг шахсий ҳаёти, туйғуларини поймол қилишга йўл қўймаслик, унга дахлдор маълумотларни тарқатмаслик ва унинг кўнглига қараш.

c) тестологиянинг асосий амалий процедураларини ва уларни қўллаш қоидаларини билиш

d) тадқиқотчи олинган ахборотларни ишончлилиги ва конфиденциаллигига жавоб беришни таъминлаш

51.Тестларга қўйилган талаблар келтирилган жавобни топинг.

a) мақсад, предмет ва методикларни қўллаш соҳасини бир хилликда шакллантириш

b) йўриқномалар бир хил мазмунга эгалиги бўйича маълум маълумотлар тўплами асосида экспертлар синовдан ўтган бўлиши керак

c) диагнознинг зарур ишончлилик даражасини тестлаштириш ёки эксперт баҳолашни қўллаш билан таъминлаш

d) текширилувчининг шахсий ишончи асосида олинган

психодиагностик ахборотларни конфеденсиаллигини таъминлаш

52.Стандартлаштириш-бу: нуқталар ўрнига зарур жавобни қўйинг.

a) тестни унификациялаш жараёнини ва баҳоларини ягона меъёрларга келтиришдир

b) тестларни мазмунини бир хиллаштириш тамойилларидир

c) тестларнинг йўриқномаларини ишлаб чиқиш талаблари мажмуи

d) тест топшириқларининг мазмунини бир хиллаштириш тамойилларидир

53.Психометрика-бу: нуқталар ўрнига зарур изоҳни қўйинг.

a) олинган натижаларни объективлиги, ишончлилигини, натижаларнинг аниқлигини ўлчов ишларини амалга оширади

b) тестни унификасиялаш жараёнини ва баҳоларини ягона меъёрларга келтириш

c) натижаларни ўлчаш орқали психологиянинг йўналишларида илгари сурилаётган назарий мулоҳазаларнинг тўғрилигини текшириш

d) диагнознинг зарур ишончлилик даражасини тестлаштириш ёки эксперт баҳолашни қўллаш билан таъминлаш усули

54.Эмпирик валидликни таъминлаш қандай амалга оширилади?

a) тестнинг хусусиятини аниклаш учун тест натижаларининг ташқи мезонлар билан корреляцияси коеффициенти ҳисоблаб топилади

b) тестнинг хусусиятини аниклаш учун тест натижаларининг ички мезонлар билан корреляцияси

коеффициенти ҳисоблаб топилади

c) тестнинг хусусиятини аниклаш учун тест натижаларининг ички ва ташқи мезонлар билан корреляцияси коеффициенти ҳисоблаб топилади

d) тестнинг хусусиятини аниклаш учун тест натижалари эксперт бахоланади

55.Мазмуний валидлик-бу:

a) доимий равишда тест материалини мазмунини ҳаққоний баҳолаш ва муносабати мутахассис томонидан билдирган мулоҳазаси орқали аниқланишидир.

b) топшириқнинг мазмуни ва йўриқномасини мантикий асосга эгалигини бахолаш, мутахассис ва текширилувчи муносабати асосида аникланишдир.

c) бир ҳолатда мазмуний ва ташқи валидлик мос тушиши, бошқасида ташқи валидлик мазмуний валидликни ҳимоялаш (яшириш) учун ниқоб сифатида фойдаланилишидир

тестнинг хусусиятини аниклаш учун тест натижаларининг ички мезонлар билан корреляcияси коеффициенти ҳисоблаб топилади

56.Эмпирик валидликни таъминлашда шартли равишда уч хил мезонлардан, яъни .....фойдаланилади

a) эксперт, экспериментал, хаётий

b) объектив, субъектив, шкалалаштириш,

c) интерваллаш, стандартлаштириш

d) нормаллаштириш, шкалалаштириш, интерваллаштириш

57.Инвалид ёки валидликка эга бўлмаган тестлар:

a) амалий қўллаш учун яроқли эмас

b) амалий қўллаш учун яроқли, аммо ишончлиликни таъминлаш лозим

c) тест тузишнинг бошланғич боскичидаги холат

d) бундан хоссали тестлар ишончли бўлади

58.Психодиагностик методикаларнинг назарий асосланиши характерловчи мезонларидан бири:

a) фойдаланувчилар учун методиканинг аниқ мураккаблигини танлаш

b) тестнинг ишончлилигини аниқлаш

c) тестнинг валидлигини таъминлаш

d) тестни стандартлаштириш

59.Психодиагностик методикаларнинг экспериментал асосланиш мезонларини топинг:

a) тестнинг ишончлилигини аниқлаш, тестнинг валидлиги, пилотаж тадқиқотлар

b) тестнинг унификациялаш, стандартлаштириш, натижаларини меъёрлаштириш

c) экспериментал тажриба ўткази, натижаларни талқин этиш

d) методиканинг нормаларини белигилаш, баҳоларни дифференсиаллигини таъминлаш

60.Ташқи валидлик-бу:

a) текширилувчи нуқтаи назаридаги валидлик бўлиб, текширилувчида тест йўриқномаси ва материаллари билан танишишда шаклланади, ўлчаш предмети ҳақидаги таассуротларини ифодалайди

b) мутахассиснинг нуқтаи назаридаги валидлик бўлиб, тест йўриқномаси ва материаллари билан танишишда шаклланади

хамда ўлчаш предмети ҳақидаги таассуротларини ифодалайди

c) экспертларнинг нуқтаи назаридаги валидлик бўлиб, тест йўриқномаси ва материаллари билан танишишда шаклланади

d) бундай валидлик турини амалиётда мавжуд эмас

61.Интеллект-бу интеллек тестлари ўрганадиган , интеллект-бу таълим олишга бўлган умумий қобилият-бу: нуқталар ўрнига керакли жавобни акс эттиирувчи тушунчани қўйинг.

a) интеллектни ўрганишга доир ёндашувлар

b) интеллектнинг қисқача мазмуни

c) интеллектнинг хусусиятлари

d) интеллектни қобилиятдан фарқловчи хусусиятлари изоҳи

62.Интеллект тузилишининг иерархик модели муаллифи.... ҳисобланади. Нуқталар ўрнига мос жавобни қўйинг.

a) Ф.Вернон

b) Ч.Спирмен

c) Р.Кеттелл

d) Г.Айзенк

63.Қайси олим интеллектни таҳлил этишда “содда тузилиш” тамойилига таянди?

a) Л.Терстоун

b) Ч.Спирмен

c) Р.Кеттелл

d) Г.Айзенк

64.ДЖ.Гилфорднинг интеллектни моделидаги биринчи ўлчашини нечта операцияга ажратди?

a) 5 та

b) 4 та

c) 3 та

d) 6 та

65.Дж.Гилфорднинг интеллект моделидаги ахборотларни қайта ишлаш (С).... типига киради. Нуқта ўрнига мос тушунчани қўйинг.

a) операция

b) мазмун

c) натижа

d) муносабат

66.V-сўзни тушуниш, N-рақамли омил, M-ассоциатив хотира... нинг интеллект модели таркибидаги омиллар.

a) Л.Терстоун

b) Ч.Спирмен

c) Р.Кеттелл

d) Г.Айзенк

67.Ж.Эскирол ва Э.Сеген қандай хусусиятли болалар билан тадқиқотлар олиб борган?

a) ақлий тараққиётдан ортда қолган

b) ўзлаштиролмайдиган

c) зеҳнли

d) ижодкор

68.Кўриш ўткирлиги, ўпка ҳажми, рангларни фарқлаш ....тадқиқотлари мезонлари ҳисобланади.Нуқталалар ўрнига зарур сўзни қўйинг.

a) Г.Галтоннинг “Антропометрик” лабораториясидаги

b) Фехнернинг “Психофизик” йўналишдаги

c) В.Вундтнинг экспериментал лабораториясидаги

d) К.Пирсоннинг статитик ўлчов

69.Джеймс Мак-Кин Кеттелл реакция вақтини ўрганиш орқали ...ни ўлчашга эътибор қаратди. Нуқта ўрнига керакли

сўзни қўйинг.

a) ақл

b) диққат

c) сезгирлик

d) идрок

70.19-асрнинг охирида тестологик тадқиқотларни мувофиқлаштирувчи иккита миллий қўмита...да ташкил этилди. Нуқта ўрнига керакли сўзни қўйинг.

a) АҚШ

b) Англия

c) Германия

d) Франсия

71.Ўнг ва чап томонларни фарқлаш, суратни изоҳлаш, бир неча тангаларни умумий қийматини ҳисобалаш....ларнинг тест топшириқлари намунасидир.

a) А.Бине ва Т.Симон

b) Мак-Кин Кеттелл

c) В.Штерн

d) Ф.Галтон

72.В.Штерн интеллектни ўлчашнинг.....таклиф эди.

a) абсолют эмас, нисбий ўлчаш мезонини

b) нисбий эмас, абсолют ўлчаш мезонини

c) ҳам абсолют , ҳам нисбий ўлчаш мезонини

d) олдин абсолют , сўнгра нисбий ўлчаш мезонини

73.Л.М.Терменнинг таклифига кўра ақлий қобилиятнинг (*ИҚ*) ўртача мезон кўрсаткичи ... бўлган чегарадан иборат.

a) 90 дан 109 гача

b) 95 дан 110 гача

c) 80 дан 95 гача

d) 90 дан 95 гача

74.Д.Векслар ўзининг тадқиқотлари асосида ИҚ ифодаш шкаласини тақдим этди:

a) $IQ = \frac{\text{реал натижа}}{\text{ёш гурухи учун кутилаётган ўртача қиймат}}$

b) $IQ = \frac{\text{ақлий ёш}}{\text{хронологик ёш}} \times 100$

c) $IQ = \frac{\text{ёш гурухи учун кутилаётган ўртача қиймат}}{\text{реал натижа}}$

d) $IQ = \frac{\text{ақлий ёш}}{\text{хронологик ёш}}$

75.Е.Торндайк ва Л.Терстоунлар интеллектни ....ташкил топганлигини илгари сурдилар.

a) мустақил қобилиятлар ёки омиллардан

b) иерархик тузилишдан

c) кўп қиррали тузилмадан

d) кристаллашган тузилмадан

76.Г.Роршахнинг “Сиёҳ доғлари” проектив тести..... та стимул материалига эга. Нуқталар ўрнига зарур рақамни қўйинг

a) 10

b) 8

c) 7

d) 9

77.Тематик апперцептив тестнинг стимул материаллари қандай кўринишга эга?

a) суратлар

b) графиклар

c) шакллар

d) символлар

78.П.Клайн проектив методикалар тузиш жуда оддий, унинг учун шахсни ўрганишнинг ифодаловчи....топиш лозим. Мос тушунчани нуқталар ўрнига қўйинг.

a) стимул

b) проекция

c) топшириқ

d) вазият

79.Методикаларнинг валидлигини ҳисоблаш учун текширилувчилар миқдори ..... бўлиш керак.

a) 50 нафардан кам бўлмаслиги керак, бироқ 200 нафардан кўп бўлиши янада яхши

b) 50 нафардан кам бўлмаслиги керак, бироқ 200 нафардан кўп бўлмаслиги янада яхши

c) 50 нафардан кам бўлиши ҳам, бироқ 100 нафардан кўп бўлиши янада яхши

d) 30-100 нафардан иборат бўлиши мақсадга мувофиқ

80.Валидлик коэффициентининг статистик аҳамиятлилигини юқори даражаси.....дан иборат. Нуқталар ўрнига мос миқдорий кўрсаткични қўйинг.

a) 0,60 ва ундан юқори

b) 0,80 ва ундан юқори

c) 0,70 ва ундан юқори

d) 0,90 ва ундан юқори

81.Валидлик коэффициентининг статистик аҳамиятлилигини ўртача даражаси.....дан иборат Нуқталар ўрнига мос миқдорий кўрсаткични қўйинг.

a) 0,30÷0,50

b) 0,30÷0,40

c) 0,40÷0,60

d) 0,20÷0,40

82.Валидлик коэффициентининг статистик аҳамиятлилигини қуйи даражаси.....дан иборат Нуқталар ўрнига мос миқдорий

кўрсаткични қўйинг.

a) 0,20÷0,30

b) -0,20÷0,20

c) 0,10÷0,20

d) -0,10÷0,10

83.Р.Кеттелл факторли таҳлил асосида интеллектни ифодаловчи иккинчи тартибли омилларни қандай номлади?

a) флюд ва кристаллашган интеллект

b) вербал ва новербал интеллект

c) оригинал ва фазовий интеллект

d) умумий ва махсус интеллект

84.Диққатни диагностикаси оид методика келтирилган жавобни топинг.

a) Шулте жадвали

b) Пиктограмма

c) Ўнта сўз

d) Фигурани тани

85.Мактаб ёшидаги болаларнинг диққати тақсимланиши ўрганишга мўлжалланган методика келтирилган жавобни топинг.

a) Т.Рибаков методикаси

b) Шулте жадвали

c) А.Лурияниинг “Пиктограмма” методикаси

d) Лачинский тести

86.Фаолиятнинг муваффақияли бажарилишида қобилият билан бирга кирадиган психологик хусусиятлар қайсилар?

a) қизиқиш, ижобий мотивация, фаолиятни амалга оширишдаги психик ва физик ҳолат, билим, кўникма, малака

b) қизиқиш, оперативлик, зеҳн, аниқлик, кузатувчанлик, мотивация

c) зеҳн, аниқлик, кузатувчанлик, мотивация, билим, кўникма, малака

d) кузатувчанлик, тиришқоқлик, изланувчанлик, ижодкорлик

87.Амалий мақсадларда махсус қобилият деб аталувчи индивидуал хусусиятларнинг гуруҳи қуйидагилардан иборат:

a) сенсор, мотор, техник, профессионаллашган

b) математик, мусиқий, техник, жисмоний

c) лингвистик, техник, жисмоний, мусиқий

d) лингвистик, математик, шахслараро, мусиқий

АННОТАЦИЯ

Мазкур ўқув қўлланма “Тестология” фанининг назарий ва амалий масалаларига бағишланган бўлиб, олий ўқув юртлари таълим жараёни талабларига мослаб тузилган. Ўқув қўлланмада тестология фанининг мутахассислар касбий тайёргарлиги учун зарур қонуниятлари, хоссалари ва қоидалари ёритилган. Китобда тестологиянинг психология билан боғлиқ жиҳатларига кўпроқ этибор қаратилган. Қўлламадаги материаллар психология мутахассисларни тестлаштириш соҳасининг назарий ва амалий маълумотлар билан таништиради.

Ўқув қўлланма 5А210201-Психология (фаолият турлари), хусусан, дин психологияси мутахассислиги магистрлари ҳамда тестология фани мутахассисислари, психологлар, педагоглар учун мўлжалланган.

АННОТАЦИЯ

Этот учебное пособие посвящен теоретическим и практическим вопросам «Тестологии» и предназначен для удовлетворения образовательных потребностей высших учебных заведений. В пособии описаны законы, особенности и правила предмета тестологии для профессиональной подготовки специалистов. Книга посвящена психологическим аспектам тестологии. Материалы пособия оснащены теоретическими и практическими знаниями в области тестирования специалистов по психологии.

Пособие предназначено для 5А210201-Психология (виды деятельности), в частности, для магистров религиозной психологии и специалистов по тестологии, психологов и педагогов.

ANNOTATION

This textbook is devoted to the theoretical and practical questions of "Testology" and is designed to meet the educational needs of higher education institutions. The manual describes the laws, features and rules of the subject of testiology for professional training. The book is devoted to the psychological aspects of testing. The materials of the manual used theoretical and practical information on the field of testing psychologists.

The manual is intended for 5A210201-Psychology (activities), in particular, for masters of religious psychology and testers, psychologists and educators.

МУНДАРИЖА

КИРИШ 6

БИРИНЧИ ҚИСМ. ТЕСТОЛОГИЯНИНГ МЕТОДОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ **10**

1-БОБ.ТЕСТОЛОГИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА 10

2-БОБ. ТЕСТОЛОГИЯ ТАРИХИ 16

3-БОБ. ТЕСТ ТУРЛАРИ ВА ФУНКЦИЯЛАР 44

4-БОБ. ТЕСТОЛОГИЯНИНГ ТЕХНИК ВА МЕТОДОЛОГИК ПРИНЦИПЛАРИ..... 63

5-БОБ. ТЕСТЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН ПСИХОМЕТРИК ТАЛАБЛАР 68

ИККИНЧИ ҚИСМ. ТЕСТОЛОГИЯНИНГ АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ..... 85

1-БОБ. ИНТЕЛЛЕКТ ВА ҚОБИЛИЯТ (I ТИП) ТЕСТЛАРИНИ ТУЗИШ 85

2-БОБ. ШАХС СЎРОВНОМАЛАРИ (II ТИП ТЕСТЛАР)НИ ТУЗИШ 110

3-БОБ. БОШҚА ТИПДАГИ ТЕСТЛАР КОНСТРУКЦИЯСИНИ ИШЛАШ 145

4-БОБ. ПСИХОЛОГИК ТЕСТЛАРНИ КОМПЬЮТЕРЛАШТИРИШ 164

5-БОБ. ТЕСТЛАШТИРИШНИНГ ИЖТИМОИЙ ВА ЭТИКАВИЙ ЖИҲАТЛАРИ 171

ГЛОССАРИЙ..... 177

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ 187

ИЛОВА 192

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ..... 6

ПЕРВАЯ ЧАСТЬ. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ТЕСТОЛОГИИ 7

ГЛАВА1. ПОНИЯТИЕ О ТЕСТОЛОГИИ **8**

ГЛАВА 2. ТСТОРИЯ ТЕСТОЛОГИИ 164

ГЛАВА 3. ВИДЫ И ФУНКЦИИ ТЕСТОВ 442

ГЛАВА 4. ТЕХНИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНИЦПЫ ТЕСТОЛОГИИ..... 62

ГЛАВА 5. ПСИХОМЕТРИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ ТЕСТОВ..... 687

ВТОРАЯ ЧАСТЬ. ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ТЕСТОЛОГИИ..... 854

ГЛАВА 1. СОЗДАНИЕ ТЕСТОВ **ИНТЕЛЛЕКТА И СПОСОБНОСТИ (ТИП I)** 854

ГЛАВА 2. СОЗДАНИЕ ЛИЧНОСТНЫХ ОПРОСНИКОВ (ТИП II).....1109

ГЛАВА 3.КОНСТРУИРОВАНИЕ ТЕСТОВ ДРУГИХ ТИПОВ (ТИП III)..14544

ГЛАВА 4. КОМПЬЮТЕРИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕСТОВ . 16463

ГЛАВА 5. СОЦИАЛЬНЫЕ И ЭТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТЕСТИРОВАНИЯ..... 17170

ГЛОССАРИЙ..... 1776

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ..... 187**6**

ПРИЛОЖЕНИЕ 187**91**

CONTENTS

INTRODUCTION..... 6

FIRST PART. METHODOLOGICAL ISSUES OF TESTING.....7

CHAPTER 1. CONCEPT OF TESTING.....8

CHAPTER 2. THE HISTORY OF TESTING.....14

CHAPTER 3. TYPES AND FUNCTIONS OF TESTS.....42

CHAPTER4.TECHNICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF TESTING.....62

CHAPTER 5. PSYCHOMETRIC REQUIREMENTS OF TESTS.....67

THE SECOND PART OF. PRACTICAL ISSUES OF TESTING.....84

CHAPTER 1. CREATING TESTS OF INTELLIGENCE AND ABILITY (TYPE I).....84

CHAPTER 2. CREATING PERSONAL QUESTIONNAIRES (TYPE II) 109

CHAPTER 3. DESIGNING OTHER TYPES OF TESTS (TYPE III).....144

CHAPTER 4. COMPUTERIZATION OF PSYCHOLOGICAL TESTS.....163

CHAPTER 5. SOCIAL AND ETHICAL ASPECTS OF TESTING.....170

GLOSSARY.....176

REFERENCES.....186

APPLICATIONS.....191